

Виставка „Трофеї Червоної армії (1941–1945 рр.)”
у Центральному музеї Збройних Сил України

*Вогнепальна зброя
вермахту й військ СС*

Експозиційна зала

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральный музей Збройних Сил України

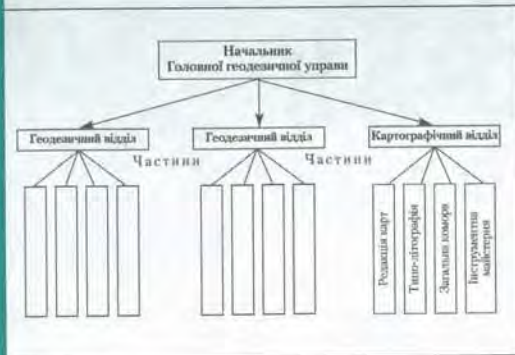
Річник VI

Число 1(10)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Віктор АЛЕЩЕНКО, Олександр АРТЕМОВ, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (*головний редактор*), Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО,
Володимир РЕПРИНЦЕВ, Олександр РИБАЛКО (*заступник головного редактора*),
Олександр СКРЯБІН, Дмитро ТАБАЧНИК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (*відповідальний секретар*)

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

Ігор ВАСИЛИК

Військове міністерство
Української Держави (1918 р.):
Структура і функції 4

Ростислав СОССА

Зародження й початки
становлення державної
картографо-геодезичної служби
в Україні 13

Леонід КУКУРУЗА

Забута війна Regia Aeronautica
Участь ВПС Італії в окупації
Албанії (квітень 1939 р.) 27

Георг КУРЦ

Спогади
про радянський полон 37

АРХІВ

Щоденник значкового
Ясинського,
старшини Окремого
Чорноморського коша 57

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Дмитро ҐОНТА

На панцирнику „Хортиця” 71

УНІФОРМІСТИКА

Михайло СЛОБОДЯНЮК

Однострої в живопису.
Уніформа лейб-гвардії Уланського
цесаревича полку в малярських
роботах Юзефата Лукашевича 92

ГЕРАЛЬДИКА

Геннадій БОРЯК, Віктор БУЗАЛО,

Марія ДМИТРИЄНКО,

Ніна КОВТАНЮК,

Володимир РЕПРИНЦЕВ

Клейнод
гетьмана Івана Мазепи 108

Сергій ГРАБ

Геральдичний комплекс
Служби безпеки України 118

ЕМБЛЕМАТИКА

Віктор КАРПОВ

Розроблення арматур
до одностроїв військовиків
Збройних Сил України 124

МУЗЕЙ

Ігор ЧИЧКАНЬ,

Людмила БАЯТА

Виставка

„Трофеї Червоної армії”
(1941–1945 рр.) 140

КНИГОЗБІРНЯ

Показчик змісту

„Військово-історичного
альманаху”, ч. 1–10 151

Ігор ВАСИЛИК

ВІЙСЬКОВЕ МІНІСТЕРСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918 р.): СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ

Перший керівний центр українських збройних сил доби Визвольних змагань – Організаційний комітет для формування Українського національного війська (Український військовий організаційний комітет) був обраний 22 березня 1917 р. в Києві установчим військовим вічем (4000 учасників: офіцерів, підофіцерів, військових урядовців), яке скликала ініціативна військова група, керована поручником аудитором Миколою Міхновським. Організаційний комітет очолив полковник М.Глинський¹.

З ініціативи Організаційного комітету в Києві 18 – 25 травня того ж року відбувся Перший український військовий з'їзд. Учасниками його були 700 делегатів, які представляли українських вояків російської армії і флоту. Створений на з'їзді Український генеральний військовий комітет (голова – С.Петлюра) перебрав від Організаційного комітету провід над збройними силами України².

Після проголошення в листопаді 1917 р. III Універсалом Центральної Ради Української Народної Респуб-

ліки Український генеральний військовий комітет перетворено на Генеральний секретаріат військових справ. Його реорганізовано у Військове міністерство* в січні 1918 р., коли УНР, згідно з IV Універсалом, стала самостійною державою. Генеральний штаб створено 29 листопада 1917 р.³

З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського справа розбудови збройних сил набрала більшого розмаху. За Гетьманату уряд складався з 13 міністерств⁴, серед них було і Військове, яке в той час завершило свою організацію (див. табл. 1).

На чолі Міністерства стояв Військовий міністр. Він керував усіма справами збройних сил Української Держави. Військовими міністрами за Гетьманату були генеральний бунчужний О.Рогоза (з 4.05 до 14.11.1918 р.) і генеральний хорунжий Д.Шуцький (з 15.11 до 14.12.1918 р.)⁵.

Безпосередньо Військовому міністрові були підпорядковані Канцелярія Військового міністра, секре-

таріат, осавули (ад'ютанти), офіцери для доручень при міністрі, генеральні старшини при міністрі, проповідник при міністрі, Окрема отаманська сотня й Булавний кіннотний полк. Канцелярія Військового міністра керувала справами всіх Головних управлінь Міністерства, видавала накази армії, морській і повітряній флоту, а також накази по військовій офіції. Начальником Канцелярії спочатку був генеральний значковий Ковалевський, а потім (від 29.10.1918 р.) – генеральний значковий Галкин, помічником начальника – генеральний хорунжий Запольський, а секретарем – полковник Фетисов. Канцелярія поділялася на управи – Загальну (генеральний хорунжий Шостаков), Адміністративну (генеральний хорунжий Реньшин), Законодавчу (підполковник Буйницький), Бюджетно-рахункову (генеральний хорунжий Басков) і Командантську Військового міністерства (полковник Ковалевський).

Військовий міністр мав трьох товаришів (заступників). Крім того, за своїм службовим становищем рівним товаришеві міністра був начальник Управління повітряної флоту⁶.

1-й товариш Військового міністра вів справи сухопутних сил. Ним був генеральний хорунжий О.Лігнау. Йому підлягали Головний штаб, Головна управа Генерального штабу,

Головна шкільна управа, Головна юридична управа й Головна геодезична управа⁷.

Головний штаб видав персональними справами всіх військовиків суходільних і повітряних сил, вів справи, пов'язані з призначеннями, переведеннями й звільненнями з посад, надавав нагороди, призначав допомоги і пенсії, стежив за проходженням служби офіцерами, підофіцерами, вояками й цивільними військовими урядовцями. Структурними одиницями Головного штабу були управи: Персональна (підполковник Удовиченко), Емеритальна (генеральний хорунжий Масляний), Мобілізаційна (підполковник Рум'янців) і відділи: обліково-призовний та мобілізаційний (підполковник Рахманів), демобілізаційний (підполковник Баумгартен) і особливий (генеральний хорунжий Баньковський). У складі Головного штабу були також канцелярія (підполковник Качалов) і дві комісії: з проходження служби офіцерами (генерал-лейтенант Кушакевич) і з вироблення проектів військових орденів (полковник Галич).

Першим начальником Головного штабу було призначено полковника Бороновського, з 24 травня 1918 р. цю посаду обіймав генеральний значковий Галкин, а з 29 жовтня – генеральний хорунжий Греків.

Головна управа Генерального штабу (див. табл. 2) відала підготов-

кою до війни, оперативними питаннями, військовою розвідкою, організацією, мобілізацією і вишколом військ, справами військової науки, військовим зв'язком. Виконувала також інспекційні функції. Начальникові Головної управи Генерального штабу (ним був полковник Сливинський) безпосередньо підлягали його заступник (полковник Какурин) і 1-й генерал-квартирмейстер (на цій посаді поспідовно перебували генеральні хорунжі Кирпотенко, Дроздовський і Сінклер). Безпосередньо підпорядковувались начальникові ГУГШ також канцелярія (полковник Хрушов) і чотири управління головних інспекторів, які очолювали головні інспектори генеральні хорунжі Приходько (піхота), Генрос (кіннота), Дельвіг (артилерія), Архипенко (технічні війська), а також ще три управління – радіотелеграфічних військ (полковник Фетисов), автопанцерних військ (генеральний хорунжий Ніколич) і військових комунікацій (полковник Єщенко). 2-й генерал-квартирмейстер (полковник Какурин, потім генеральний хорунжий Пророхович і врешті генеральний хорунжий Пулевич) підлягав заступникові начальника ГУГШ.

У підпорядкуванні 1-го генерал-квартирмейстера були відділи: оперативний (полковник Мишківський), розвідчий (підполковник Колосовський) і закордонний (полковник Шев-

ченко), 2-го генерал-квартирмейстера – організаційно-мобілізаційний (полковник Ізергін), служби офіцерів Генерального штабу (полковник Попелло), військово-науковий (генеральний хорунжий Бронський), військово-історична комісія (генерал-лейтенант Головин) і військово-учений комітет. До складу організаційно-мобілізаційного відділу належали частини: організаційна (підполковник Пюль), мобілізаційна (сотник Шкеленко), дислокаційна (підполковник Харитонов), служби і навчання військ (полковник Петровський) і освіти та видання регламентів (полковник Кушелевський). Коли гетьман П.Скоропадський почав відновлювати станове козацтво, то при Генеральному штабі було створено безпосередньо підпорядкований начальникові ГУГШ відділ козацьких військ (генеральний хорунжий Лисенко)⁸.

Головна шкільна управа завідувала військовим навчанням. Тут, зокрема, готували навчальні програми для військових шкіл. При управі діяла комісія зі створення військових шкіл і академій, яка укладала плани, статuti й визначала організаційні норми діяльності майбутніх військових навчальних закладів⁹. ГШУ складалася з відділів: загального (генеральний хорунжий Чубук-Подільський), учбового (підполковник Сальський), інспекторського (полковник Шиман-

військово-історичний альманах

ський) і господарського (підполковник Мазюкевич). Учбовий відділ мав підвідділи шкіл – піхотних і кіннотних (полковник Петрів), гарматних (полковник Значко-Яворський), інженерних (полковник Шумський) та підвідділ кадетських корпусів (полковник Розанів)¹⁰. Посаду начальника ГШУ поспідовно обіймали: генеральні хорунжі М.Омельянович-Павленко і Остафій, генеральний значковий Юнаків і генеральний хорунжий Протозанів.

Головна юридична управа відала судовими справами, які стосувалися збройних сил або до яких були причетні військовики. У своєму складі мала загальний (генеральний хорунжий Ігнатович), законодавчий (генеральний хорунжий Балясний) і прокурорський (генеральний хорунжий Бровкин) відділи. Керувала юридичною службою української армії. Її заходами створено систему військових судів, до якої належали: 2 вищі (у Києві й Січеславі) і 32 військові – при Головному штабі (1), армійських корпусах (8) і штабах дивізій (23). Начальником Головної юридичної управи був генеральний хорунжий Буйницький, а з 5 серпня 1918 р. його змінив генеральний хорунжий Чевадзе¹¹.

Головна геодезична управа (начальник – генеральний хорунжий Медзвіцький) займалася топографічними й картографічними робота-

число 1, 2005 р.

ми, зокрема виготовляла топографічні мапи, відповідала за забезпечення ними військ. ГТУ мала у своєму складі відділи: два геодезичні (підполковник Сенси та полковник Сердюк) і картографічний (підполковник Бражко)¹².

2-й товариш Військового міністра (генеральний хорунжий Ю.Карпінко)¹³ вів справи адміністрації, інтендантури й постачання армії. Цю посаду запроваджено замість посади головного інтенданта. 2-му товаришеві Військового міністра були підпорядковані 6 Головних управ – інтендантська, гарматна, інженерна, санітарна, ремонту військ, ветеринарна, а також Головний військово-квартирний уряд.

Головна інтендантська управа відала речовим, харчовим і грошовим постачанням армії. Вона діяла через корпусних, дивізійних і бригадних інтендантів, які очолювали відповідні інтендантські служби. Начальник ПУ (генеральний хорунжий Стойкин, потім полковник Тимченко) мав двох заступників (полковників Комарницького й Бараневича). До структури ПУ входили такі відділи: технічний (генеральний хорунжий Брандт), загальний (підполковник Аробей), речовий (полковник Калиновський), продовольчий (полковник Кінарев), рахунковий (полковник Кравченко), мобілізаційно-статистичний

(підполковник Патронов) і технічний (полковник Болотов)¹⁴.

Головна гарматна управа (полковник Значко-Яворський, а потім генеральний хорунжий Синеоків) забезпечувала постачання армії бойових припасів і зброї. Діяла через начальників гарматного постачання й збройових старшин, яким підлягали арсенали зброї та амуніції, зброярські майстерні й амуніційні валки¹⁵. ГГУ складалася з відділів: загального (полковник Яновський), рушничного (полковник Вакар), гарматного (полковник Християнович), амуніційного (полковник Лукашевич) і хімічного (полковник Синклер)¹⁶.

Головна інженерна управа відала справами технічного постачання й фортифікаціями. Мала такі відділи: загальний (генеральний хорунжий Макарів), адміністративний (генерал-лейтенант Вербицький), електротехнічний (генеральний хорунжий Закржевський), технічний (генеральний хорунжий Голуп'ятників), самохідний (полковник Дігель), залізничний (полковник Ботузов) і фортифікаційний (полковник Лешевич). Начальниками ГІУ спочатку був військовий старшина Матяшевич, пізніше – генеральний хорунжий Сідельників, заступником начальника – генеральний хорунжий Шлейснер.

Головна санітарна управа (на чолі з генеральним значковим Яни-

цьким) опікувалася справами охорони здоров'я й медичним постачанням. До структури ГСУ входили санітарно-гігієнічний, санітарно-статистичний, демобілізаційний відділи. Керівниками їх були відповідно військові лікарі Здатковський, Іваницький і Довженко.

Головна ветеринарна управа (генеральний хорунжий Рутковський) організовувала медичну опіку тварин, що були в збройних силах, головню коней. Мала два відділи – загальний (підполковник Сахновський) і ветеринарний (ветеринарний лікар Селицький).

Головна управа ремонту військ відповідала за доставку коней військам. Вона складалася з відділів запасових кіннотних полків (полковник Плеханів) та інспекторського (генеральний хорунжий Фисенко). Очолював управу полковник Митропольський, а з 12 вересня 1918 р. його замінив генеральний хорунжий Фисенко.

Головний військово-квартирний уряд (генеральний хорунжий Стойкин) відав будівництвом і ремонтом казарм, військових містечок тощо¹⁷.

3-й товариш Військового міністра керував військово-морськими силами Української Держави. Ним був капітан 1-го рангу (потім контр-адмірал) М.Максимов¹⁸. З усіх структур, підпорядкованих 3-му товаришеві Військового міністра, найваж-

ливішими були Головний морський штаб і Морський генеральний штаб.

Головний морський штаб займався персональними справами офіцерів, підфіцерів, матросів, морських піхотинців і цивільних урядовців, їхнім вишколом та військовою освітою. Посаду начальника ГМШ поспідовно обіймали капітани 1-го рангу С.Овод, Ю.Свірський, А.Пчельників і капітан 2-го рангу М.Єфремів. ГМШ певний час мав Головне управління у справах особового складу флоти (капітан 2-го рангу А.Пчельників, потім капітан 2-го рангу В.Гернет і знову, у званні вже капітана 1-го рангу, Пчельників) і Головне управління військово-морськими навчальними інституціями (флоти генеральний хорунжий В.Чернишов, потім флоти генеральний хорунжий О.Степанів).

Головне управління у справах особового складу поділялося на відділи: офіцерський, матроський (капітан 2-го рангу Я.Шрамченко), пенсійний, морської піхоти й загальний (лейтенант В.Войнич), Головне управління військово-морськими навчальними інституціями – на офіцерський навчальний, гардемаринський навчальний і матроський навчальний відділи¹⁹.

Завданнями **Морського генерального штабу** були такі: розроблення проєктів, що стосувалися військово-морських сил, опрацювання загальних планів щодо побудови кораблів, заготівлі запасів, комплектування флоти й

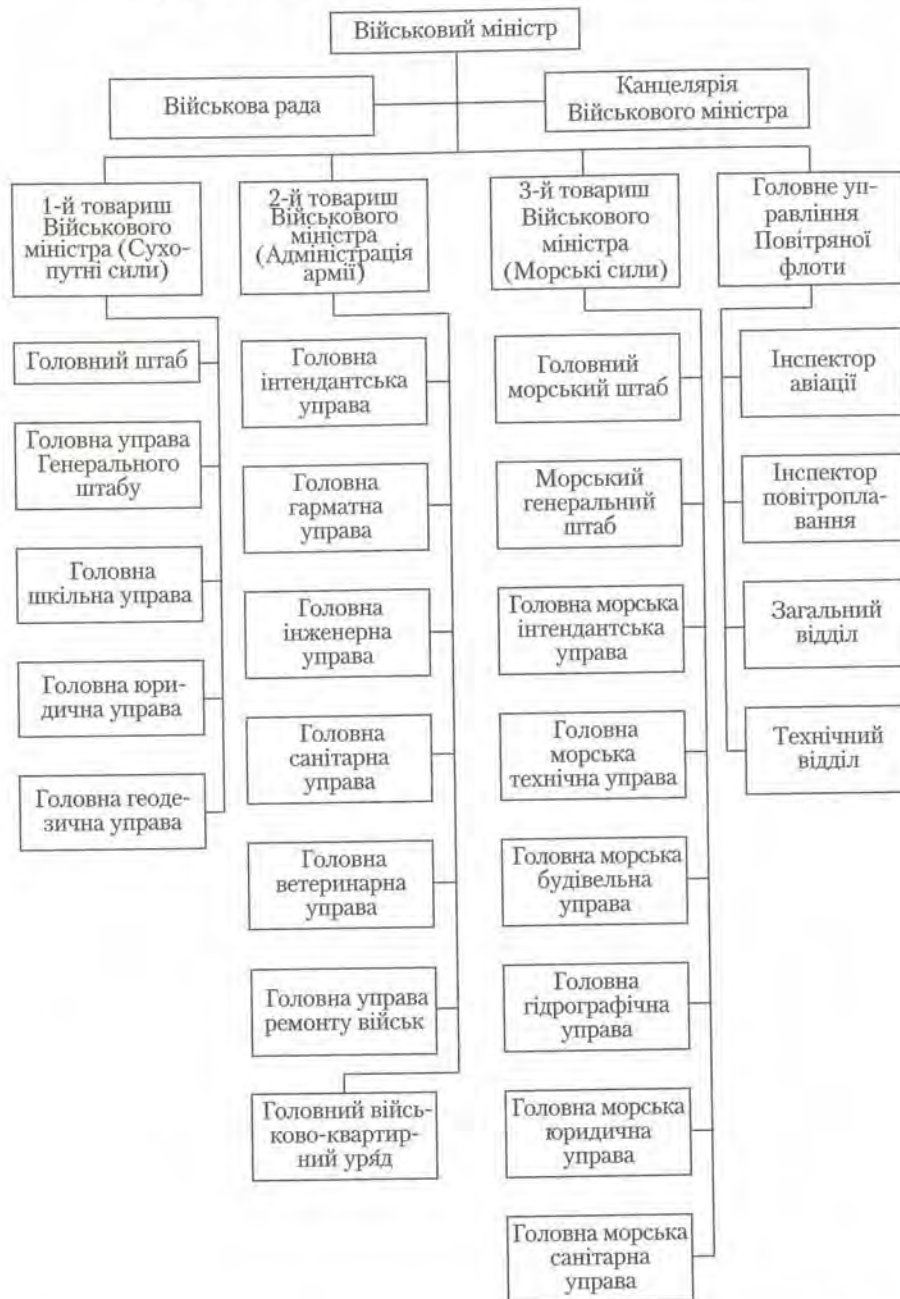
мобілізації, складання штатів, табелів і наказів, збирання відомостей про закордонні флоти та їхнє озброєння, підтримування зв'язків з військово-морським аташе, видання військово-морського журналу. У своєму складі ГМШ мав оперативний, організаційно-тактичний, закордонний, загальний відділи, а також редакцію „Морського журналу”. На посаді начальника Морського генерального штабу в різний час перебували капітани 1-го рангу М.Максимов, Протасів, Л.Постреганів²⁰.

Керівництво військово-повітряними силами Військове міністерство здійснювало через Головне управління Повітряної флоти. Начальником його був генеральний хорунжий Наконечний. До ГУПФ належали інспектури авіації (полковник Горшков) і повітроплавання (полковник Гинейко, потім генеральний хорунжий М.Марков) та загальний і технічний відділи. Начальником технічного відділу, правдоподібно, був підполковник В.Павленко²¹.

Закінчуючи огляд структури й функцій Військового міністерства за часів Гетьманату, написаний на основі спогадів сучасників і праць еміграційних істориків, автор свідомий наявності в ньому прогалин і можливих помилок, тому розглядає свою роботу лише як начерк до теми, яку безперечно, ґрунтовніше розроблять із залученням також архівних джерел сучасні українські дослідники.

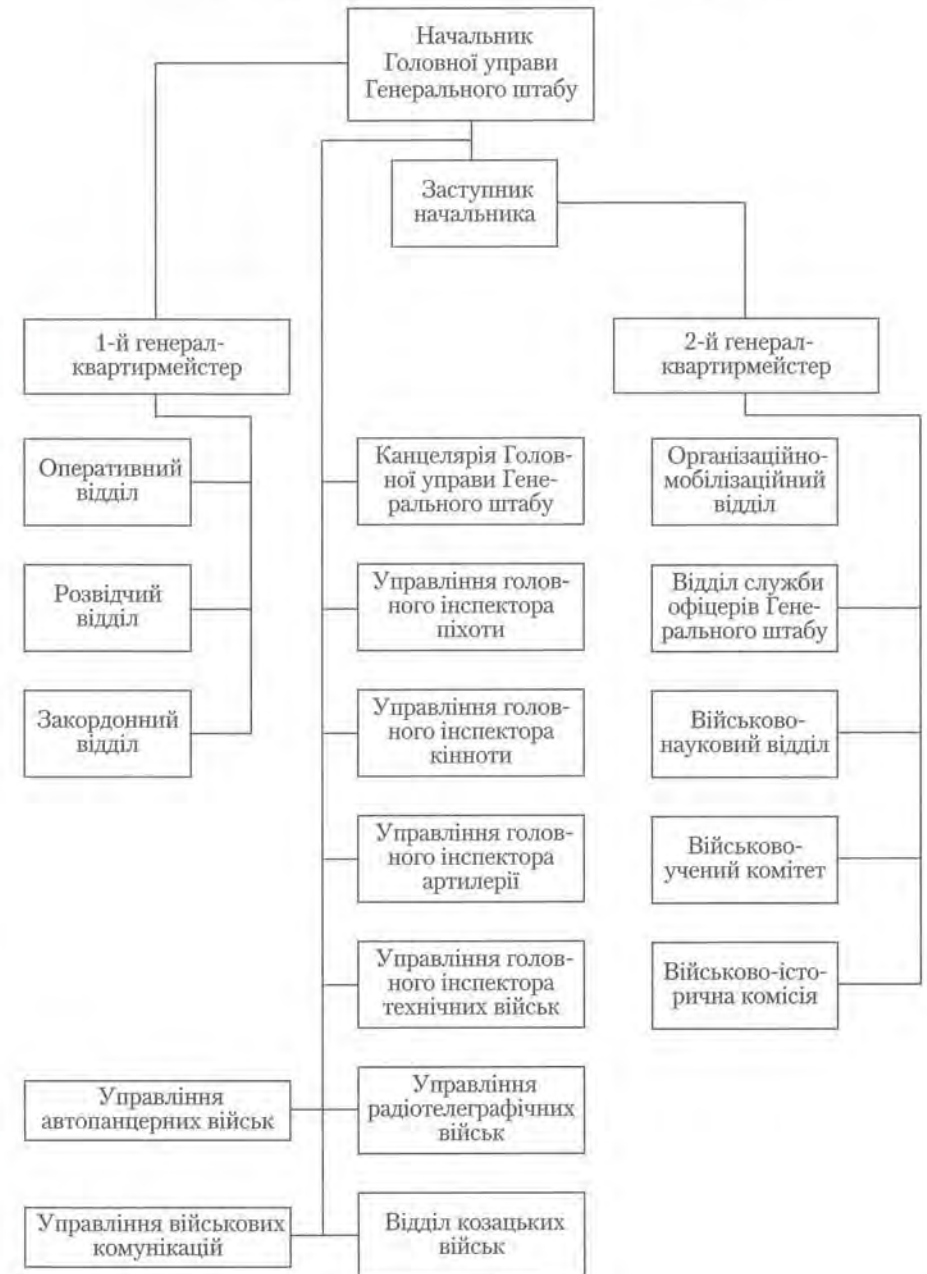
Таблиця 1

Структура Військового міністерства Української Держави

Таблиця 2

Структура Головної управи Генерального штабу

ПРИМІТКИ

¹ Євтимович В. Військо йде: Уривок зі спогадів про березень 1917 р. – Львів, 1937. – С. 53 – 61.

² Велика українська революція: (Матеріали до історії відновлення української державності). – Нью-Йорк, 1967. – С. 14.

* З двох уживаних у літературі назв – *Військове* і *Воєнне* міністерство УД використовуємо перше як відповідне сучасним нормам української мови. – *Прим. ред.*

³ Велика українська революція. – С. 34 – 36.

⁴ Плечко М. Державний устрій України: Короткий нарис устрою Української гетьманської держави 1918 року // Український державник: Альманах на 1943 р. – Берлін, 1942. – С. 33.

⁵ Скоропадський П. Спогади. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 361, 377; Плечко М. Організація збройних сил в Українській гетьманській державі в 1918 р. // Нація в поході. – Берлін, 1941. – № 3 – 4 (44 – 45). – Квіт. – С. 24.

⁶ Плечко М. Організація... – С. 23 – 25.

⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923. – Ужгород, 1930. – Т. II. – С. 234; Плечко М. Державний устрій... – С. 37.

⁸ Плечко М. Організація... – С. 23 – 26; Самутин П. Організація Українського війська за часів Української Держави 1918 р. // Календар-альманах „Канадійський фермер” на 1966 р. – Вінніпег, 1965. – С. 114.

⁹ Петрів В. Спогади. – Львів, 1931. – Т. IV. – С. 82.

¹⁰ Самутин П. Зазнач. праця. – С. 116.

¹¹ Плечко М. Організація... – С. 24; Дорошенко Д. Зазнач. праця. – С. 240; Самутин П. Зазнач. праця. – С. 116.

¹² Плечко М. Організація... – С. 24; Самутин П. Зазнач. праця. – С. 116.

¹³ Дорошенко Д. Зазнач. праця. – С. 241.

¹⁴ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 57; Плечко М. Організація... – С. 24; Самутин П. Зазнач. праця. – С. 114, 115.

¹⁵ Шанковський Л. Зазнач. праця. – С. 57.

¹⁶ Самутин П. Зазнач. праця. – С. 115.

¹⁷ Там само. – С. 115 – 116; Плечко М. Організація... – С. 24.

¹⁸ Дорошенко Д. Зазнач. праця. – С. 234.

¹⁹ Шрамченко С. Український Головний морський штаб у 1917 – 1921 рр. // Табор. – Варшава, 1934. – № 21. – С. 47 – 49.

²⁰ Шрамченко С. Український Морський генеральний штаб в рр. 1917 – 1921 // Табор. – Варшава, 1931. – № 16. – С. 90 – 92.

²¹ Шанковський Л. Нарис історії українського воєнного літунства (1917 – 1920) // Крилаті. – 1985. – № 10. – С. 11; № 11. – С. 10 – 11. Передрук цієї праці див.: Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 2 (5).

Припущення щодо підполковника Павлика ґрунтується на праці Я. Тинченка, який зазначає, що гетьман залишив його в управлінні авіації і „у розпорядженні підполковника знаходились усі авіаційні майстерні, школи, клуби та склади” (Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи і забуття: 1917 – 1921. – К, 1995. – С. 192).

Ростислав СОССА

ЗАРОДЖЕННЯ Й ПОЧАТКИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ КАРТОГРАФО-ГЕОДЕЗИЧНОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ

Перед Першою світовою війною Україна входила до складу Російської і Австро-Угорської імперій. Територія її була покрита топографічними картами, створеними відповідно військово-топографічними службами Росії, Австро-Угорщини і частково Німеччини. Топографічна забезпеченість України на захід від Дніпра була кращою, ніж територій на схід від нього, що пояснювалося військовими інтересами Росії і Австро-Угорщини. Події Першої світової війни, Лютнева революція і пов'язані з нею зміни, розпад Російської, а потім і Австро-Угорської імперій, українські національно-визвольні змагання змінили тогочасну політичну карту України.

Після проголошення 20 листопада 1917 року Української Народної Республіки потрібно було організувати на державному рівні механізм картографо-геодезичного забезпечення потреб держави. Зазначимо, що в нових незалежних державах, що постали на руїнах Російської і Австро-Угорської імперій, недовзі організувалися власні картографо-геодезичні служби. Організація і становлення цих служб, на нашу думку, мають дві спільні риси. Перша з них – це

те, що головне завдання новостворених картографо-геодезичних служб полягало насамперед у забезпеченні потреб оборони країни, тобто становлення їх відбувалося як військових картографо-геодезичних служб. Друга спільна риса виявлялася в тому, що молоді держави, створюючи власні служби, копіювали структуру відповідних служб колишніх метрополій. Так, за аналогією з Військово-географічним інститутом у Відні в березні 1919 р. у Варшаві постав Військово-географічний інститут (з весни 1921 р. – Військовий інститут географічний), який став основною установою польської військової картографічної служби. Керівник служби був одночасно керівником інституту. Ще раніше, 1918 року, у Празі також створено Військово-географічний інститут. Цікавий факт, що колишня військово-топографічна служба Австро-Угорщини передала матеріали топографічних знімків на відповідній території польській і чехословацькій службам.

Відповідно зразком для побудови картографо-геодезичної служби України став російський Корпус військових топографів, що виконував основні топографо-геодезичні робо-

ти в Російській імперії. На початку ХХ ст. територія України була покрита застарілими спеціальною десятиверстовою картою Європейської Росії І.Стрельбицького масштабу 1:420 000 і триверстовою військово-топографічною картою Європейської Росії масштабу 1:126 000. Західна частина України від лінії Київ – гирло Дніпра була закартографована в масштабах 1:84 000 (двоверстова карта), 1:42 000 (одноверстова карта) і 1:21 000 (півверстова карта).

Крім Корпусу військових топографів, топографо-геодезичні роботи в Росії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. виконували деякі цивільні відомства. Насамперед Межове відомство, яке проводило знімання у зв'язку з реформою 1861 р. і столипінським землеустроєм. Переселенське управління виконувало знімання з прокладанням триангуляції в районах Сибіру та Далекого Сходу. Гірниче відомство проводило невеликі топографо-геодезичні роботи в районах розвідування й видобутку корисних копалин. Так, професор В.Бауман побудував триангуляцію Донецького кам'яновугільного басейну. У незначних обсягах топографо-геодезичними роботами займалися також Гідрографічне управління, Міністерство шляхів, Міністерство державного майна, Лісове відомство та інші.

24 листопада 1917 р., згідно з наказом Генерального секретаріату військових справ № 30, Управління Київською зйомкою Військово-топо-

графічного відділу Головного управління Генерального штабу російських збройних сил перейшло у відання секретаріату¹. При цьому в розпорядження начальника зйомки було передано також картографічне відділення штабу Південно-Західного фронту. Оскільки основним споживачем картографічної продукції тоді була армія, то саме при Військовому міністерстві на основі реорганізації Київської військово-топографічної зйомки створено Головну геодезичну управу як інституцію загальнодержавного значення. Її функціями були ведення картографічної справи армії, виконання топографічних знімків, виготовлення військових карт і постачання їх армії та військовим установам, а також задоволення всіх державних потреб у топографо-геодезичних і картографічних матеріалах. Головну геодезичну управу очолював генеральний хорунжий М.Медзвіцький, який після Лютневої революції був начальником Київської військово-топографічної зйомки, а перед цим у званні генерал-майора – начальником Військово-топографічного училища в Петрограді.

Точна дата заснування Головної геодезичної управи до останнього часу лишалася невідомою. Досліджуючи історію картографування території України, ми виявили в документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України важливі факти з історії організації української державної картографічної служби. Так, у листі

начальника Головної геодезичної управи № 1707 від 14 вересня 1918 р., адресованому Міністрові закордонних справ Української Держави, подано відомості про початок роботи управи при Військовому міністерстві з 10 березня 1918 р.² Це дає підстави вважати встановленою дату організації державної картографо-геодезичної служби України. Головна геодезична управа перебувала тоді в Києві на вул. Бульварно-Кудрявській, 18. Там містився й головний склад топографічних карт.

Відомо, що в період Гетьманату (після перевороту 29 квітня 1918 р.) Головна геодезична управа (начальник – генштабу генеральний хорунжий Микола Медзвіцький, старший триангулятор – військовий старшина Петро Ємельянов) складалася з трьох відділів: двох геодезичних (на-

чальники – військовий старшина Сенсів та полковник Юрій Сердюк) і картографічного (начальник – військовий старшина Клим Бражко)³. Точасну структуру Головної геодезичної управи показано в табл. 1.

У фондах згаданого архіву ми виявили також проект Статуту Головної геодезичної управи, датований 20 травня 1918 р.⁴ Основним завданням управи було постачати армії потрібні карти згідно з планом, розробленим начальником Генерального штабу. Інші її завдання полягали в проведенні астрономічних, триангуляційних, геодезичних, картографічних і фотограмметричних робіт; участі в пошукових роботах для прокладання залізниць, шосейних і водних шляхів, закріпленні державних кордонів і територіальних меж, у геологічних випускуван-

Таблиця 1

Структура Головної геодезичної управи Військового міністерства Української Держави (1918 р.)

нях і геофізичних дослідженнях; метрологічних дослідженнях і службі часу; картографо-геодезичному обслуговуванні війська під час війни; виданні на основі знімальних і нівелірних матеріалів планів і карт різних масштабів спеціального призначення; виданні атласів і географічних карт для задоволення культурно-просвітніх, економічних, громадських і навчальних потреб держави.

З погляду сучасної організації державної картографо-геодезичної служби України цікавим видається проект організації тодішньої служби (у додатку подаємо повний текст проекту Статуту Головної геодезичної управи, зберігши правопис оригіналу).

Як впливає зі змісту проекту, він передбачав значне вдосконалення наявної організаційної структури Головної геодезичної управи (див. табл. 2). Її штати мали включати вчених геодезистів, геодезистів, військових урядовців і вільнонайманих працівників. Усі вчені геодезисти й геодезисти управи становили окремий Корпус українських геодезистів. Зразком для розбудови української картографо-геодезичної служби був російський Корпус військових топографів, однак, на відміну від нього, Головна геодезична управа замислювалась як орган загальнодержавний, а не суто військовий.

Проект було передано для погодження в інші міністерства й відомства, проте з невідомих причин він так і лишився не затвердженим. Після його доопрацювання було розроблено

Статут Корпусу українських геодезистів (КУГ)⁵. Він загалом істотно не відрізняється від проекту Статуту Головної геодезичної управи.

Згідно зі Статутом Корпусу українських геодезистів, його центральним управлінням є Головне геодезичне управління (ГГУ). Усіма сферами геодезичної і картографічної діяльності керує начальник Корпусу українських геодезистів, він же – начальник Головного геодезичного управління. Начальник КУГ є дійсним членом Військової ради й Геодезичної ради Державного геодезичного інституту Української академії наук.

ГГУ поділяється на управління начальника КУГ і три управи: геодезичну, тріангуляційну й картографічну. Структуру Головного геодезичного управління подано в табл. 3.

Корпус українських геодезистів аналогічно Головній геодезичній управі було задумано й створено як орган загальнодержавного значення. Усі проекти робіт і розрахунки на виконання їх, як установлював Статут, розробляються начальником КУГ залежно від потреб міністерств – військового, шляхів, освіти, торгів і промисловості, внутрішніх і закордонних справ, розглядаються Геодезичною радою і затверджуються Військовою радою. Роботи фінансуються за кошторисом міністерства, що замовляє виконання їх. Одним з головних завдань КУГ є також постачання флоту морських карт згідно з планом Морського міністерства. Це не передбачалося проектом

Статуту Головної геодезичної управи. Крім того, порівняно з цим проектом зроблено деякі зміни щодо формування складу Геодезичної ради й характеристик особового складу КУГ.

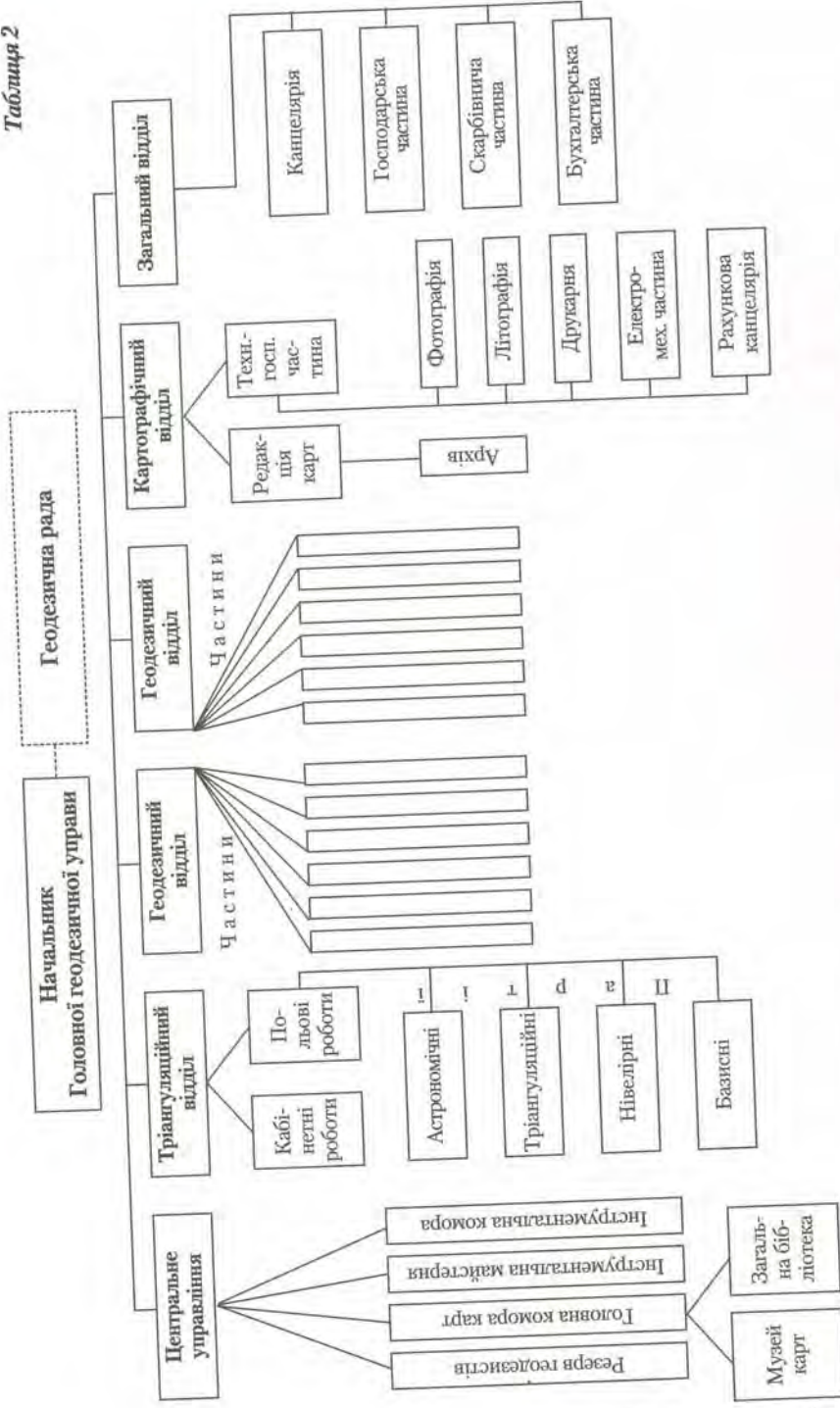
На підставі Статуту КУГ було розроблено Штати ГГУ, які розглянула й схвалила Військова рада. Обидва схвалені документи було подано на затвердження до Фінансової комісії при Департаменті державної скарбниці. Засідання комісії відбулися 30 жовтня та 1 і 2 листопада 1918 р. На них Статут КУГ і Штати ГГУ затверджено, але при цьому значно скорочено кількість частин і посад основних фахівців – тріангуляторів (старших, молодших, помічників), учених геодезистів (старших, молодших, помічників), геодезистів (старших, молодших, помічників), картографів (старших, молодших, помічників) і креслярів⁶.

У журналі № 347 цих засідань Фінансової комісії зафіксовано окрему думку начальника ГГУ, який переконував учасників обговорення, що зменшувати кількість штатних посад недоцільно⁷. Свою позицію генеральний хорунжий М.Медзвіцький обгрунтовував необхідністю виконати величезний обсяг картографо-геодезичних робіт. Навіть зважаючи на скрутне фінансове становище держави, начальник ГГУ вважав за потрібне мати не менш як 108 осіб фахівців-геодезистів для рекогносцирування триверстової топографічної карти на території України. Адже вихідні ма-

теріали для створення цієї карти було одержано напівінструментальним зніманням ще в 1860-х роках, а новітні знімання виконано тільки для невеликої частини України, до того ж оригінали цих матеріалів зберігаються в Петрограді і ледве чи їх звідти можна буде одержати. Іншими важливими напрямками діяльності ГГУ, як їх визначив М.Медзвіцький, є роботи з установаження державних кордонів, картографічні роботи для міністерств, закінчення укладання карти України масштабу 1:1 000 000. Начальник ГГУ просив затвердити штат Головного управління в мінімальному розмірі у складі 18 начальників частин, 25 старших і 50 молодших геодезистів.

Потребу взяти до штату більшу кількість фахівців М.Медзвіцький аргументував також з погляду складності підготовки їх у майбутньому. Адже на теренах колишньої Російської імперії всіх фахівців-геодезистів було десь близько 500 осіб, а технічна підготовка нового персоналу триває не менше ніж три роки й коштує дуже дорого. Тому Українській державі, доводив М.Медзвіцький, було б найвигідніше тепер кооптувати якомога більше підготовлених геодезистів, поки їх не запросили до себе відповідні інституції інших новопосталих держав. Через це начальник ГГУ включив до штату приблизно таку кількість різних фахівців, яку на початок 1919 р. він зміг би зібрати в Україні. Ці доводи прийняла раніше Військова рада в присутності представника Державного контролю

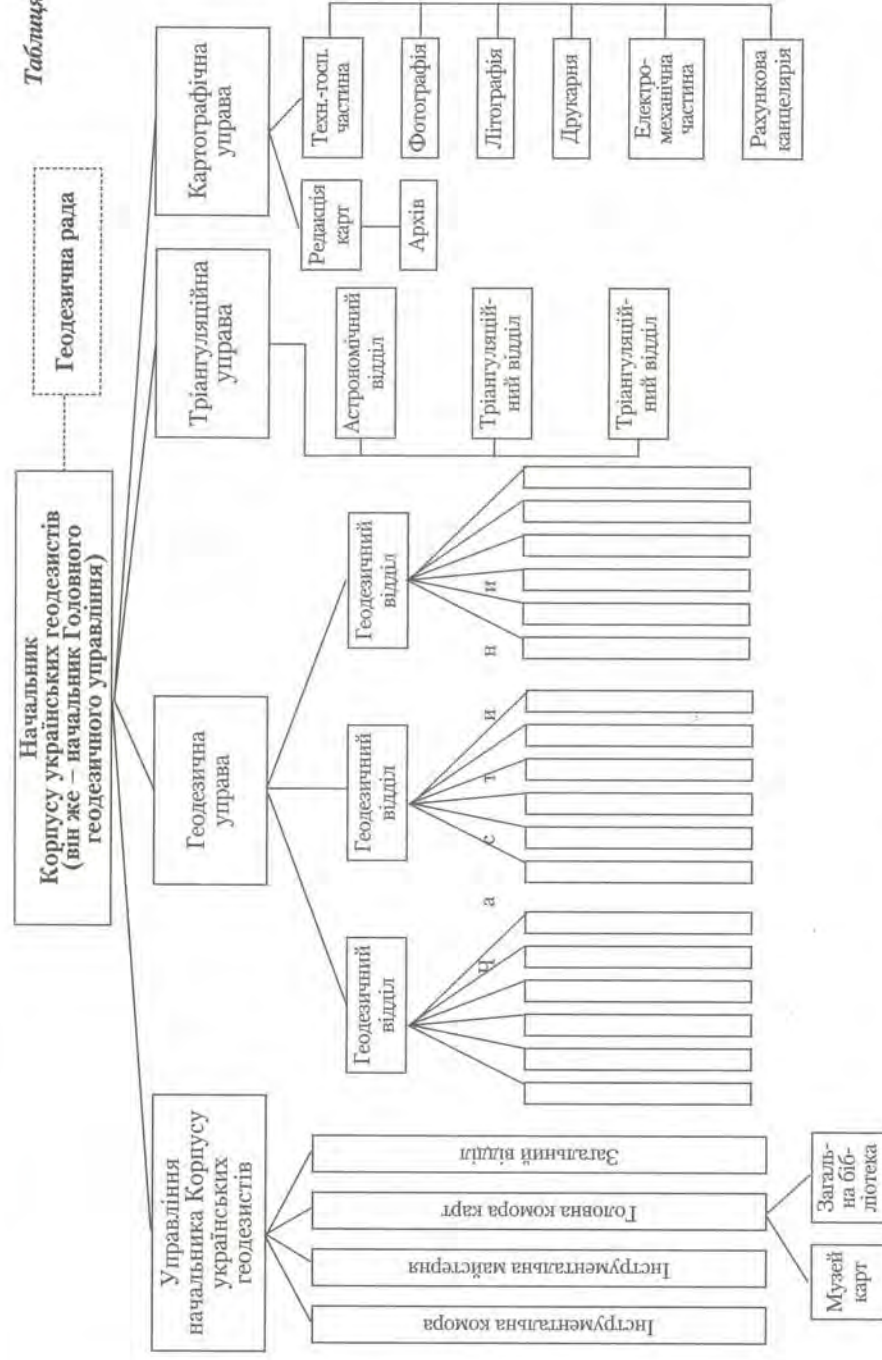
Таблиця 2

Структура Головної геодезичної управи згідно з проектом її Статуту (травень 1918 р.)

військово-історичний альманах

Таблиця 3

Структура Головного геодезичного управління згідно зі Статутом Корпусу українських геодезистів (листопад 1918 р.)

число 1, 2005 р.

2*

і штати в складі 18 начальників частин, 36 старших і 72 молодших геодезистів було схвалено.

За короткий період своєї діяльності картографічний відділ ГГУ встиг лише перевидати в 1918 р. кілька карт, раніше випущених Військово-топографічним відділом російського Генерального штабу.

На основі „Спеціальной карты Европейской России” І.Стрельбицького у квітні–травні 1918 р. видано „Спеціальну карту України” (у тому самому масштабі – 1:420 000). Було змінено тільки назву й вихідні дані. Видання карти планувалося на 54 аркушах. Кожен аркуш мав свою нумерацію. Карта однофарбова. Порівняно з картою І.Стрельбицького на ній не зображено ні рельєфу, ні лісів. У Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського зберігається 18 аркушів „Спеціальної карти України”, а також 8 аркушів з удрукованими червоною фарбою німецькими назвами географічних об'єктів (населені пункти, гідрографія). Цей варіант „Спеціальної карти України”, очевидно, видано для німецьких військ.

У двох варіантах (2 і 6 арк.) на базі „Дорожної карты Европейской России” видруковано однофарбову „Шляхову карту України та суміжних держав” масштабу 1:1 050 000 (25 верст у дюймі). У квітні 1918 р. побачила світ „Карта України та частини суміжних держав” масштабом 1:2 520 000. „План Киева с окрестностями” (станом на 1897 р.) масштабу 1:21 000 перевидано на 6 аркушах.

Проте подальший розвиток історичних подій в Україні не дав змоги здійснити визначені 1918 року плани організаційного становлення державної картографо-геодезичної служби.

ПРИМІТКИ

- 1 Глушков В.В., Долгов Е.И., Шаравин А.А. Корпус военных топографов в годы Первой мировой войны. – Москва, 1999. – С. 130.
- 2 Листування з Міністерством закордонних справ // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 62.
- 3 Монкевич Б. Організація регулярної армії Української держави 1918 р. // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1995. – Вип. VII. – С. 80, 81.
- 4 Статут Головної Геодезичної управи // ЦДАВОУ. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 47, 48. Див. також: Сосса Р.І. Документи про зародження державної картографо-геодезичної служби в Україні // Вісник геодезії та картографії – 2003. – №1. – С. 53–58.
- 5 ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Спр. 299 а. Див. також: Сосса Р.І. Становлення картографо-геодезичної служби в Українській Народній Республіці // Вісник геодезії та картографії. – 2003. – №2. – С. 48–50.
- 6 ЦДАВОУ. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Спр. 299 а.
- 7 Там само.

військово-історичний альманах

СТАТУТ ГОЛОВНОЇ ГЕОДЕЗИЧНОЇ УПРАВИ

Розділ І

Загальні положення

1. Головна Геодезична управа є інституція загально-державного значіння, підлегла Військовому Міністерству.

2. Головним завданням своїм має – постачання Армії необхідних карт по розробленому Начальником Генерального Штабу пляну.

3. На чолі Головної Геодезичної управи стоїть начальник Управи, котрий безпосереднє підлягає Військовому Міністрові; в питаннях постачання Армії картами він має свій доклад у Начальника Генерального Штабу.

4. Начальник Головної Геодезичної Управи є дійсний член Військової Ради.

5. Начальник Головної Геодезичної управи по потребам інших Міністерств, які торкаються геодезичної справи, має право безпосередніх зносин з тими Міністерствами.

6. Всі проекти робіт і розрахунки на їх виконання розроблюються Начальником Геодезичної Управи в залежності від потреб Міністерств – Військового, Шляхів, Освіти, Торгу й Промисловости, Внутрішніх і Закордонних справ – і затверджуються Військовою Радою.

7. На ведення технічних робіт кредити одпускаються по смітам.

число 1, 2005 р.

Додаток

8. Всі кредити по Головній Геодезичній Управі асигнуються в розпорядження Начальника Управи і витрачаються по прямому призначенню.

9. Рештки от кредитів, коли вони будуть, або поступають до Державної Скарбниці, або, по представленню Начальника Головної Геодезичної Управи Військовому Міністрові, залишаються Головній Геодезичній Управі на придбання струментів, приладів і матеріалів для розвитку справи.

10. На ведення спеціальних робіт для інших міністерств кредити на такі роботи відпускаються тими міністерствами, які в цих роботах зацікавлені.

11. Всім с'йомочним і картографічним матеріалам, здобутим працею українських геодезистів, гарантується авторське право Головній Геодезичній Управі, по якому ні одна карта не може бути видана на території України без дозволу Головної Геодезичної Управи.

12. Всі прибутки от видавництва карт Головної Геодезичної Управи вносяться до Українського Банку і складають фонд Головної Геодезичної Управи.

13. Цей Фонд служить:

а) для всяких командіровок особистого складу Головної Геодезичної Управи, як за кордон, так і в межах Держави з метою удосконалення в різних галузях своєї спеціальності.

б) на будівлю власних будинків, коли того вимагатиме поширення справи.

в) на утворення нових відділів для розвитку справи (струментовий завод, фабрика паперу та інші.).

г) на придбання нових струментів та апаратів.

г) на призначення премій за наукові праці, за винаходи та за художні роботи по картографії.

д) на відкриття спеціальних шкіл: черчення, граверної, фотографічної і т. п.

14. Для своєчасного видання плянів і карт Головна Геодезична Управа повинна знаходитись у Києві і розташована в спеціально пристосованому казенному помешканні.

Розділ II

Геодезична рада при начальникові

Головної Геодезичної Управи

15. Геодезична Рада допомагає Начальникові Головної Геодезичної Управи в провадженні його службових функцій в слідуючих відношеннях:

а) Обміркуванню технічних питань, звязаних з діяльністю Головної Геодезичної Управи.

б) В розгляданню смітних затрат, звязаних з усякими роботами Головної Геодезичної Управи.

в) В розгляданню господарсько-адміністративних питань.

16. До компетенції Геодезичної Ради належать такі справи:

а) Розгляд питань про постановку астрономичних, триангуляційних, нівелірних, геодезичних і картографічних робіт.

б) Розв'язання питань, котрі торкаються Геодезичного фонду.

в) Розгляд питань, які торкаються змін в існуючих штатах.

г) Розгляд питань про підготовку фахівців геодезичного та картографічного діла.

г) Призначення премій з Геодезичного фонду за найкращі роботи та наукові праці.

д) Призначення грошових допомог із Геодезичного фонду.

е) Затвердження поставок і торгів на суму в межах смітного асигнування.

е) Виключення з реєстрів пропавшого і старого майна та призначення на старе майно торгів.

ж) Дозвіл видачі авансів Начальникам відділів і затвердження звітів по авансам.

з) Встановлення цін на всі видання Головної Геодезичної Управи.

17. До складу Геодезичної Ради з правом рішучого голосу входять:

а) Начальник Головної Геодезичної Управи – Голова Ради.

б) Помічник його, котрий головує при відсутности Начальника Головної Геодезичної Управи.

в) Начальники всіх відділів.

г) Головний Редактор Карт.

г) Головний Астроном.

18. З правом дорадчого голосу до Ради входять:

а) Завідуючий Головною Коморою Карт.

б) Завідуючий Господарством Картографічного та Загального відділів.

19. На засіданнях Ради обов'язково повинні бути члени з рішучим голосом, або їх заступники.

20. Всі питання вирішуються простою більшістю голосів, а при рівному числі голосів перевагу бере та половина, в якій голосує голова Ради.

21. Всі постанови Ради записуються в журнал засідань. Журнал підписується Головою Ради і всіма членами, які приймали участь у засіданні.

22. При розгляданню питань, котрі торкаються інших Міністерств, запрошуються представники зацікавлених Міністерств, з правом рішучого голосу по своїй справі.

23. Діловодом Ради є діловод Загального відділу.

Розділ III

Завдання

Головної Геодезичної Управи

24. Ведення астрономичних, триангуляційних, геодезичних, картографічних і фотограмметричних робіт у краю.

25. Участь у вишукуваннях залізничних, шосейних та водяних шляхів.

26. Участь з технічного боку в закріпленню Державних і територіальних кордонів.

27. Участь в геологічних вишукуваннях.

28. Ведення геофізичних дослідів.

29. Ведення економічно-географічних дослідів підчас геодезичних робіт.

30. Охорона та досліджування метрологічних прототипів і служба часу.

31. Обслуговування війська з технічного боку підчас війни:

а) Постачання військовій карт.

б) Організація фотограмметричних частин при польових штабах.

в) Ведення рекогносціровок та

г) Негайне виправлення по ним, а також по повітряним розвідкам карт і т. п.

32. Видання на підставі с'йомочних і нівеліровочних матеріалів плянів і карт різних масштабів спеціального призначення.

33. Видання атласів та географічних карт для задоволення всяких культурно-просвітних, економічних, громадських і шкільних потреб Держави.

34. Друкування наказів по Головній Геодезичній Управі і спеціального Геодезичного органу.

35. Не перешкоджаючи цим головним завданням, Головна Геодезична Управа може виконувати разові роботи, як для Держави і громадських цілей, також і по замовленням приватних осіб.

Розділ IV

Організація

Головної Геодезичної Управи

36. Головна Геодезична Управа поділяється на Центральне Управління і п'ять відділів.

37. До Центрального Управління також належать: резерв геодезистів, головна комора карт, струментові майстерні та струментова комора (склад).

38. Центральне управління складається з Начальника Головної Геодезичної Управи, його по-

мішника, старшин для доручень і діловода.

39. **Резерв геодезистів** обслуговує всі відділи, заміщає штатні посади в штабах корпусів і Армій, виконує всі випадкові роботи, які не входять в загальний план праці Головної Геодезичної Управи.

40. **Головна комора карт** піклується про зберігання і учот карт, складає комплекти карт для військових частин і задовольняє всю Армію необхідними картами, а також потреби всіх державних інституцій – і, по можливості, потреби приватних особ. При Головній Коморі карт знаходиться музей карт і загальна бібліотека Головної Геодезичної Управи.

41. **Струментові майстерні** мають головним завданням своїм ремонтування старих, конструювання та виробництво нових астрономічних, геодезичних, картографічних струментів.

42. **Струментова Комора** хоронить, веде учот, робить замовлення і купує всі струменти для Головної Геодезичної Управи. На обов'язку струментової комори лежить своєчасний і ретельний ремонт всіх струментів і своєчасне задоволення ними всіх відділів.

43. **Тріангуляційний відділ** виробляє основи для с'юмок і картографії, себ то дає необхідні основні пункти, їх відносне положення та вишину, проекції карт, виробляє розмір пляшетів, листів карт і т. и.

44. Головним завданням своїм має – виконання астрономічних,

тригонометричних та нівелірних робіт. Для польових робіт відокремлюються, дивлячись по потребі, партії астрономічні, тріангуляційні, нівелірні та базисні.

45. За певність всіх польових і кабінетних математичних робіт відповідальність несе Начальник Відділу.

46. **Перший і Другий Геодезичні відділи** в адміністративно-технічному відношенню поділяються на шість частин. Виконують с'юмку місцевості та рекогносціювання для виправлення карт.

47. До обов'язку Геодезичних відділів відноситься вся підготовча праця для польових робіт, а також редагування всіх зроблених брульонів.

48. **Картографічний відділ** поділяється на Редакцію карт і технічно-господарську частину.

49. На обов'язку **Редакції Карт** лежить проектування, виправлення і черчення карт. При Редакції карт мається архів, в якому зберігаються оригінальні брульони, мідні гравюровані дошки, карти, атласи, книги і т. инше.

50. До **Технічно-Господарської** частини належить репродукція та друкування карт, придбання матеріалів, паперу, струментів і т. п.

51. Відповідно своїм завданням вона поділяється на: а) фотографію, б) літографію, в) друкарню, г) електро-механічну частину та г) рахункову канцелярію.

52. **Фотографія** виконує всі негативи фотографічних і фотомеха-

нічних робіт Картографічного відділу, а також всі необхідні копії.

53. В **Літографії** виконується гравіюровка та малювання на камені пером та олівцем, робляться переводи на камінь, коректа та виправлення переведених на камінь карт.

54. Друкарня в свою чергу поділяється на літографічну та тіпографічну групи. В Літографічній робляться одтиски з готових камнів і дошок швидко-друкуючими машинами. В тіпографії друкуються написи на карти для переводу на літографський камінь, накази по Головній геодезичній Управі, бланки, плакати, книги, каталоги тригонометричних і нівелірних точок, астрономічні альманахи і т. и.

55. При друкарні знаходиться склад паперу, фарб і т. и., а також шліфувальна, оправна та теслярна майстерні.

56. В **Електро-механічній** частині з'осереджено догляд за всіма моторами, мається токарно-слюсарна майстерня та кузня, в якій ремонтуються і робляться різні частини для машин.

57. **Рахункова канцелярія** завідуює економічною частиною та діловодством Картографічного відділу.

58. В найближчому будочому при Картографічному відділі необхідно утворити частини: геліографію з гальванопластикою, мідно-гравію, фотоцінкографічну та хромолітографічну.

59. **Загальний відділ** поділяється на канцелярію, господарську, скар-

бівничу та бухгалтерську частини. Кожна частина веде працю свою відповідно своїм завданням та на звиську.

60. На обов'язку Загального відділу лежить також ведення формулярів, службових персональних списків особистого складу всієї Головної Геодезичної Управи.

Розділ V Особистий склад

Головної Геодезичної Управи

61. Штати Головної Геодезичної Управи заміщають: а) учені геодезисти, б) геодезисти, в) військові урядовці та г) вільно найняті.

62. Всі Учені Геодезисти та Геодезисти Головної Геодезичної Управи складають окремий Корпус Українських Геодезистів.

63. Отаман Корпусу Українських Геодезистів, він же Начальник Головної Геодезичної Управи, як особа, котра повинна керувати всіма галузями діяльності Геодезистів, вибирається з Учених Геодезистів, призначається Військовим Міністром і користується правами Отамана Корпусу.

64. Для комплектування Корпусу Українських Геодезистів в найближчому часі потрібно утворення Геодезичного Інституту – вищої військової спеціальної школи, котра складатиметься з трьох курсів юнкерських і трьох академічних для старшин.

65. Всякий Геодезист, котрий має закінчену вищу математичну освіту й необхідну практику в робленні та веденні астрономічних, тріангуляцій-

Леонід КУКУРУЗА

ЗАБУТА ВІЙНА REGIA AERONAUTICA

Участь ВПС Італії в окупації Албанії (квітень 1939 р.)

Дослідникам авіаційної історії відомий факт участі у війні проти СРСР чисельного повітряного угруповання ВПС Італії, яке налічувало близько 150 бойових літаків і з серпня 1941 по травень 1943 р. воювало переважно над південними й східними теренами України.

Водночас маловідомим лишається факт, що частину цього угруповання було перекинута в Україну з баз в Албанії і що багато італійських пілотів, яким довелося зустрічатися в боях над донецькими й таверійськими рівнинами зі „сталінськими соколами”, написали першу сторінку своєї бойової біографії саме в небі цієї балканської країни, під час її окупації Італією¹. Серед них – і капітан Германо де ла Ферла, який збив 13 радянських літаків, ставши найрезультативнішим італійським асом у небі СРСР.

Нетривала військова акція в Албанії залишилася в тіні більш значущих подій, передусім воєн в Абіссинії й Іспанії, у яких брали участь італійські збройні сили в останні роки перед вибухом Другої світової війни. А тим часом ця операція була для італійських ВПС першим досвідом розгортання в найкоротший термін і практично на порожньому місці досить великого авіаційного угруповання. Крім того, саме в ході цієї акції Regia Aeronautica вперше у своїй історії здійснила масоване перекидання військ з Італії на територію іншої країни².

Та перш ніж перейти до огляду участі ВПС Італії в албанській кампанії, потрібно бодай найзагальніше число 1, 2005 р.

шими рисами схарактеризувати албаніо-італійські відносини міжвоєнного періоду.

Після більш ніж 500-річного турецького панування нова держава – Албанія виникла на політичній мапі Європи в результаті Балканських воєн 1912–1913 рр. У роки Першої світової війни вона була окупована військами обох ворожих коаліцій (зокрема італійські війська висадилися тут ще в жовтні 1914 р.) і фактично втратила незалежність.

Завдяки активній визвольній боротьбі албанців окупаційний контингент мусив покинути Албанію восени 1920 р., і наміри Риму встановити свій контроль над малою балканською країною зазнали краху. Італійсь-

них або картографічних робіт, коли він представить наукову працю (дісертацію) по геодезії, астрономії або картографії, може одержати від загального зібрання Учених Геодезистів і професорів астрономії та геодезії Університету звання Ученого геодезиста і отримує право носити учений знак, що й оголошується в наказі по Корпусу Українських Геодезистів.

66. Старшини Корпусу Військових Топографів, які одержали спеціальну вищу геодезичну освіту, при переводі на службу в Головну Геодезичну Управу приймають звання – Ученого геодезиста.

67. Всякий старшина Корпусу військових топографів, котрий скінчив повний курс Військово-Топографічного Училища, а також межовий інженер, котрий пройшов при йому спеціальні курси, при призначенні на штатну посаду Головної Геодезичної Управи приймає звання геодезиста, всі ж інші зачисляються до резерву і призначаються на геодезичні та картографічні роботи і можуть бути призначені на штатні посади Головної Геодезичної Управи, коли матимуть добрі атестації в знанні діла та уважного відношення до його.

68. Всі штатні служачі Головної Геодезичної Управи одержують законом встановлену пенсію.

69. Кожний служачий Головної Геодезичної Управи має право, коли це не буде шкодити справі, місячного відпуску що-року, або 2-місячного через два роки з збереженням свого утримання.

70. Хворі геодезисти 2 місяці зберігають своє утримання. Коли за два місяці не видужають – ще два місяці одержують утримання геодезистів резерву, після чого їх зовсім увільняють від служби.

71. Матеріальне забезпечення геодезистів і служачих Головної Геодезичної Управи ведеться по встановленому штату.

72. Кожний геодезист в нагальних випадках може дістати грошову допомогу з Геодезичного фонду по постанові Геодезичної Ради.

73. Геодезисти, коли вони працюватимуть з робітниками по вільному найму, повинні пильнувати економії коштів на їх наймання.

74. Геодезист, який піймається в нечеснім відношенні до справи, перероблює роботу на свій власний кошт, себто за час виправлення роботи не отримує ні призначених по сміті грошей, ні на наймання робітників і переводиться до резерву геодезистів, а як і там буде непоправний – увільняється від служби в Головній Геодезичній Управі зовсім.

Начальник Головної
Геодезичної Управи,
Учений Геодезист,
Генерального Штабу
ОТАМАН МЕДЗВІЦЬКИЙ

Редактор Карт
Геодезист **ОСАУЛ КАЛГАН**

20 травня 1918 року
м. Київ

військово-історичний альманах

кий вплив у країні знову значно підсилювався, коли в 1925 р. владу в Тирані захопив Ахмет Зогу, невдовзі, у 1929 р., він проголосив себе королем. Італійці активно спрямовували політику албанського короля проти сусідніх Югославії і Греції, дотували військові витрати. Однак, коли з весни 1939 р., намагаючись дистанціюватися від Риму, Зогу став активно шукати контактів з Великою Британією, італійське керівництво вирішило захопити країну й перетворити її на військовий плацдарм Італії на Балканах.

Майбутня воєнна операція не здавалася італійським генералам особливо складною. Погано вишколена 12-тисячна албанська армія, яку великою мірою контролювали італійські радники й інструктори, мала незначний військовий потенціал. На озброєнні сухопутних військ було лише 2 застарілі танки, 7 панцерників і 6 танкеток італійського виробництва, а також 64 гармати й 204 кулемети. Албанський військовий „флот” складався з 6 легких канонерських човнів і... королівської яхти. Військової авіації, як і засобів протиповітряної оборони, в Албанії зовсім не було³.

Для вторгнення в Албанію на початку квітня 1939 р. було сформовано 38-тисячний експедиційний корпус у складі двох дивізій під командуванням генерала Альфредо Гуццоні. Для його прикриття з повітря, незважаючи на те, що в албанському небі для італійців не передбачалося супротивника, 5 квітня, фактично пе-

ред самим початком операції, у місті Барі було створено Територіальне авіаційне командування (Squadra Aerea „A”). Його очолив генерал Франческо Приколо, що до цього командував II Squadra Aerea в Падуй.

Відповідно до рішення вищого командування ВПС Італії до новоствореного угруповання ввійшли 3 авіадивізії: Змішана, Транспортна й III дивізія „Centauro”⁴.

Змішана дивізія (Divisione Mistata) складалася з 12-го полку бомбардувальників Savoia SM-79 Sparviero, 35-го морського бомбардувального полку, що мав на озброєнні 18 гідролітаків Cant Z-506, і 6-го винищувального авіаполку з 46 машинами Fiat CR-32. Дивізія базувалася в Бриндізі, штатна чисельність – 87 літаків.

III дивізія „Centauro” налічувала у своєму складі три полки (11 Stormo BT, 30 Stormo BT і 36 Stormo BT) тримоторників SM-79 (разом – 81 „савойю”). Аеродромом її базування була Фодджа.

До Транспортної дивізії (Divisione Transporti) входили два полки (33 і 34 Stormo T) бомбардувальників Savoia SM-81 Pipistrello, „перекваліфікованих” у транспортники, і один полк (28 Stormo T) військово-транспортних машин Ca-133. Дивізія базувалася на аеродромі Гротта-лья й по штату мала 93 літаки.

Разом у Територіального авіаційного командування був 261 бойовий літак, з них 104 SM-79, які вважалися найсучаснішими італійськи-

ми бомбардувальниками. Тоді в усіх італійських ВПС налічувалося лише 389 таких машин, і те, що понад чверть з них було виділено для проведення операції, свідчить про неабияку роллю, яка відводилася військовій авіації в захопленні Албанії.

З усіх полків Командування лише 35-й полк морських бомбардувальників постійно базувався в Бриндізі, інші частини прибули з попередніх місць свого базування – Риміні й К’ямпіно напередодні операції – вранці 6 квітня.

Squadra Aerea „A” дістала такі бойові завдання:

- проведення над територією Албанії летів з метою „демонстрації сили” й пригнічення волі народу і королівської армії до опору;
- завдання бомбардувально-штурмових ударів по можливих осередках опору албанських військ;
- здійснення авіаперевезень в інтересах командування Експедиційного корпусу;
- висадження десанту в глибині території Албанії⁵.

Слід зазначити, що в албанській операції італійська військова авіація вперше мала здійснити своєрідну акцію „психологічного впливу”, при цьому командування ВПС спробувало в небі Албанії на практиці втілити ідеї італійського авіаційного теоретика Джуліо Дуче щодо вирішальної ролі військової авіації в забезпеченні деморалізації супротивника.

Другою істотною особливістю використання італійської авіагрупи

в операції було те, що вона розпочала виконання покладених на неї завдань того ж таки 6 квітня, тобто лишедесь за добу до початку висадження Експедиційного корпусу.

Буквально через кілька годин після того як генерал Ф.Приколо приступив до командування довіреним йому об’єднанням, було прийнято рішення здійснити перший демонстративний лет над Албанією. О 15.30 з гідроаеродрому Бриндізі знялися в повітря 12 „кантів” і взяли курс на албанський берег. Через 10 хвилин до них приєдналися 18 SM-79 Sparviero 12-го бомбардувального полку. Через 2,5 години машини повернулися на базу, зробивши обліт албанської території по маршруту Вльора–Ельбасан–Тирана–Дуррес. Екіпажі розвідали місця висадження десанту, боргової зброї не застосовували⁶.

Це був єдиний бойовий виліт, проведений 6 квітня, хоча в албанських джерелах згадується про 100 – 120 використаних тоді італійських літаків. Ефект психологічного впливу, очевидно, виявився абсолютно не таким, як передбачалося, бо, зрозумівши, що вторгнення неминуче, король Ахмет Зогу наказав усунути з посад усіх італійських радників і привести армію в повну бойову готовість.

На світанку 7 квітня в портах Дуррес, Вльора, Шенгіні й Саранда за підтримки 2 крейсерів і 16 есмінців італійського флоту почав висаджуватися перший ешелон Експедиційного корпусу. Хоча чисель-

Гідролітак
Cant Z-506
зі складу
190 sq. 35
Stormo
готується
вилетіти
на завдання
з гідроавіабази
Бриндізі

на й особливо технічна перевага цілком була на боці італійців, усе-таки королівська албанська армія на окремих ділянках чинила завзятий опір. У Дурресі албанська залога організувала активну оборону. Першу хвилю десанту було скинуто в море, а на одній з ділянок оборони, де командував сержант М.Улькинаку, італійцям узагалі не вдалося висадитися, дарма що їх підтримувала корабельна артилерія⁷.

Командувач Експедиційним корпусом генерал Альфредо Гуццоні звернувся по авіаційну підтримку до генерала Ф.Приколо. Треба завважити, що зробити це було нелегко через неналагодженість взаємодії і навіть зв'язку між дивізіями.

Як згадував пізніше генерал Ф.Приколо, йому довелося спілкуватися з командирами підлеглих дивізій через... штаб ВПС у Римі. Бракувало прямих телефонних ліній, не вистачало посильних-мотоциклістів, до того ж ще ввечері 6 квітня, напере-

додні вторгнення, вийшов з ладу канал шифрованого зв'язку. За таких умов штабу Squadra Aerea „А” довелося вдатися до звичайного міжміського телефонного зв'язку, тож зміст розмов одразу ставав відомий албанській розвідці.

Штаб об'єднання мав лише одну малопотужну радіостанцію, тому генерал А.Гуццоні протягом усього періоду бойових дій підтримував зв'язок зі своїми авіаторами через радіостанції крейсерів „Кавур” і „Фіуме”⁸. І першу таку спробу він зробив уже вранці 7 квітня, коли албанські війська успішно відбили штурм Дурреса. Проте успіху вона не мала – виявилось, що радіостанції „Фіуме” й Squadra Aerea „А” працювали в різних частотних діапазонах. Генерал А.Гуццоні вирішив передати радіограму з проханням надати повітряну підтримку через штаб військово-морських сил. Відтак генерал Ф.Приколо довідався про труднощі з висадженням морського десанту в

військово-історичний альманах

Бомбардувальник
SM-79
на льотвищі
Тирані

Дурресі лише через півтори години після відбиття супротивником першої атаки італійців.

Оскільки ситуація вимагала негайного втручання авіації, командувач Squadra Aerea „А” знову залучив до дії Змішану авіадивізію, що базувалася не дуже далеко від штабу Територіального командування. О 6.45 з гідроаеродрому Бриндізі злетіли, у не зовсім звичний для себе ролі „сухопутних” бомбардувальників, 10 гідролітаків Cant Z-506 і взяли курс на Дуррес. Вони підійшли до визначеної цілі близько 7.10 і завдали бомбового удару по албанських військах. Усього „канти” скинули 160 15-кілограмових бомб і о 9-й ранку без утрат повернулися на базу⁹.

Результативність удару не була цілковито ефективною: хоча до полудня 7 квітня італійським десантникам усе-таки вдалося здобути Дуррес, гарнізон міста організував оборону на новому рубежі, перекривши по-

дальший рух колони генерала Мессе до Тирані.

Генерал Ф.Приколо, після консультацій зі штабом ВПС у Римі, вирішив знову провести „психологічну” акцію. Завантаживши замість бомб листівки з вимогою негайно скласти зброю, у повітря піднялися в повному складі 2 полки SM-79 Sparviero дивізії „Centauro” і 12-й полк Змішаної дивізії – разом 74 „савой”. Скинувши листівки над Тираною, Дурресом і Вльорою, тримоторники о 10 ранку приземлилися без втрат на аеродромах свого базування¹⁰.

Протягом першого дня операції італійська авіація більше не виявляла бойової активності. Наступного дня командувач Squadra Aerea „А” почав перекидати частини сил довіреного йому Командування на захоплений аеродром Дурреса.

Близько 6.00 з бази Бриндізі злетіли в повному складі дві ескадрильї винищувачів Fiat CR-32 6-го винищувального авіаполку (21 літак)

Ланка SM-79
у польоті

і разом з 2 „кантами” 35-го морського бомбардувального полку взяли курс на Дуррес. Лець встигнувши розміститися на трав'янистому полі летовища, шість пілотів „фіатів” одержали бойове завдання – виконати розвідчий лет по маршруту Дуррес–Тирана і, коли буде можливість, надати підтримку колоні генерала Мессе, що на світанку 8 квітня продовжила просування до албанської столиці.

Здобуті винищувачами відомості свідчили: албанські війська встигли за ніч зміцнити свої позиції на півдорозі до Тирані, поблизу невеликого містечка Ворри. Одержавши ці дані, генерал Ф.Приколо вирішив завдати ще одного бомбового удару по позиціях албанців. Він наказав командирові Змішаної дивізії повторити наліт. Генерал Віларді у свою чергу знову доручив таке завдання морським пілотам.

Тим часом на долю „савой”, причому на бомбардувальника саме з

цього полку, припав єдиний епізод бойового застосування в албанській операції машин цього типу. Виконуючи розвідчий лет у районі на схід від Шкодера, де італійські танкетки й піхота наразилися на запеклий опір албанських артилеристів, екіпаж капітана Джованні Райни був близько 7.45 ранку обстріляний вогнем албанців із землі. Машина дістала незначні ушкодження, зокрема було розбито радіостанцію і бомбовий приціл. Оскільки з огляду на розвідувальний характер виконуваного завдання бомбового навантаження машина не несла, командир SM-79 наказав відкрити вогонь по албанській позиції з бортових кулеметів. В азарті короткочасного бою екіпаж „савой” вистріляв до останнього патрона весь боекомплект¹¹.

Саме ці 2500 кулеметних патронів фігурують у звіті генерала Ф.Приколо, що його він у травні 1939 р. подав міністрові авіації, як

військово-історичний альманах

Італійські
альпійські
стріляцькі
висідають
з літака
SM-81.
Тирана,
8 квітня
1939 р.

єдині використані в операції авіаційні стрілецькі боеприпаси¹².

Того ж дня пілоти 12-го полку дістали наказ завдати бомбового удару по колоні албанської кавалерії, яка, за даними італійської розвідки, висувалася до Вльори. Поки цю розвідувальну інформацію уточнювало командування Експедиційного корпусу, а потім передавало генералові Ф.Приколо, албанські кіннотники встигли скласти зброю. Тому 6 „савой” мусили повернутися зі своїм бомбовим вантажем назад на базу.

Що ж до наступних дій морських пілотів, то після спішної підготовки 12 „кантів” 35-го полку, завантажені бомбами, о 7.35 ранку 8 квітня злетіли зі своєї авіабази і пройшли вже знайомим маршрутом, щоб через півтори години, не зазнавши втрат, повернутися на базу. Усього в ході 30-хвилинного нальоту вони скинули на албанські позиції 192 15-кілограмові бомби, подолавши, тепер число 1, 2005 р.

уже остаточно, опір захисників Дурреса¹³. По суті, цим вильотом завершилося безпосереднє бойове використання італійських літаків в албанській операції.

Прорвавши, нарешті, позиції супротивника, берсальєри генерала Мессе о 10 ранку ввійшли до албанської столиці. Генерал Ф.Приколо дізнався про це від командувача Експедиційного корпусу генерала А.Гуццоні й одночасно дістав розпорядження організувати перекидання в район Тирані полку альпійських гренадерів з Гротталі.

Для виконання цього завдання командирові Транспортної дивізії генералові Ф.Скароні довелося підняти в повітря все підпорядковане йому з'єднання: 90 машин групами по кілька літаків навели „повітряний міст” з Гротталі в окуповану Тирану, перекинувши до кінця дня в албанську столицю 1035 гренадерів і 8,5 тонн вантажу¹⁴. Таке масштабне

Військово-транспортні літаки Ca-133

авіаперевезення було здійснено вперше в історії італійських ВПС.

Роботу транспортників над Албанією прикривали 12 „фіатів” 6-го винищувального авіаполку, хоча жодної загрози албанська армія вже не становила.

Перекидання на непідготовлене летовище не могло обійтися без утрат – саме на 8 квітня припадають усі 6 втрачених італійською авіацією в Албанії літаків. Два тримоторники SM-81 зіткнулися під час рулювання на аеродромі Тирані. Хоч екіпажі не потерпіли, обидві машини були виведені з ладу. У третього SM-81, коли він підлітав до Тирані, зайнявся носовий двигун, потім, сідаючи, машина дістала серйозні ушкодження й незабаром була списана. Останній, четвертий літак цього типу також був утрачений внаслідок аварії під час надто „грубої” посадки. Одна „Васса” („корова”), як називали пілоти свої повільні Ca-133, була ушкоджена при посадці через відмову носового двигуна.

В італійських джерелах немає відомостей про втрати особового складу в ході перекидання полку гренадерів до Тирані, тож можна припустити, що пілотам Транспортної дивізії того дня просто неймовірно таланило¹⁵.

Останньою, шостою втратою італійських ВПС в Албанії був винищувач Fiat CR-32, що розбився, сідаючи ввечері 8 квітня на аеродромі Тирані.

Причиною цих аварій, крім відмовлень двигунів і помилок пілотів, була також і неготовність трав'яного поля на околиці албанської столиці виконувати роль повноцінного аеродрому.

Одночасно з перекиданням військ полки Командування „А” й самі перебазовувалися на територію Албанії. До вечора 8 квітня в Тирані вже приземлилися 12 бомбардувальників 36-го полку дивізії „Centauro” і 21 транспортник 33-го полку Транспортної дивізії. Крім того, замість виведених з ладу транспортників коман-

Бомбардувальник SM-81 Pipistrello. Такі літаки в албанській кампанії використовували як транспортні

дування італійських ВПС поповнило Squadra Aerea „А” чотирма легкими транспортними літаками Breda Ba-44 цивільної авіакомпанії „Ala Littoria”¹⁶. До цих машин приєдналися й 20 винищувачів Fiat CR-32, що вранці перелетіли до Дурреса. Це угруповання згодом стало основою для нового з'єднання (Змішаної дивізії „Албанія”), створеного 10 квітня з наказу штабу ВПС.

Отже, другий день операції був часом найінтенсивнішого використання італійської авіації в небі Албанії. У наступні дні, у міру роззброювання частин албанської армії, літаки Regia Aeronautica виконували бойові лети тільки епізодично¹⁷.

Так, коли вранці 9 квітня колона експедиційних сил генерала Мессе продовжувала рух у бік югославського кордону, генерал Ф.Приколо для забезпечення її дій підняв о 8.30 у повітря шістьку „фіатів” і одну „савойю” 36-го бомбардувального полку із завданням розвідати район на схід від міста Буррелі й у разі потре-

би завдати бомбардувально-штурмового удару по підрозділах албанської армії, якщо вони чинитимуть опір. Проте на всьому шляху від Тирані до містечка Пешкопія на кордоні з Югославією супротивника не було виявлено, тому о 9 годині група приземлилася в Тирані, не витративши боєкомплекту.

Більше того дня авіація бойових завдань не одержувала.

Вранці 10 квітня генерал Ф.Приколо дістав від начальника штабу ВПС розпорядження розформувати підпорядковані йому Транспортну й Змішану дивізії і створити на базі частин, що вже перебували в Тирані, Змішану дивізію „Албанія” під командуванням генерала Віларді. До її складу передався і 34-й авіатранспортний полк, який повинен був у ході перельоту з Гротталі до Тирані переправити групу берсальєрів, що складалася з 71 повністю екіпованого вояка, а також 10 тонн вантажу для окупаційного гарнізону Тирані. Цю операцію вдалося виконати без утрат.

Георг КУРЦ

СПОГАДИ ПРО РАДЯНСЬКИЙ ПОЛОН

Різдво в Калмицьких степах, на південний захід від Сталінграда

На головному перев'язному пункті 2-ї медико-санітарної роти 297-ї піхотної дивізії панувала метушня. Кілька днів тому, ще до того, як почалася хуртовина, деякі бліндажі підготували, щоб терміново приймати поранених. Крім того, в суміжних приміщеннях створили належні умови для праці хірургів. На головному перев'язному пункті сусідньої 371-ї піхотної дивізії планувалося розмістити від 200 до 300 поранених у наметах. Очікувалось похолодання до 25° морозу, і це був дуже ненадійний прихисток. На підмерзлий сніг розстеляли одну-єдину ковдру, на яку клали геть виснажених, знесилених від втрати крові солдатів. Намети, наскільки вдавалося, опалювали невеличкими чавунними грубками на дровах. Як тільки підкладали поліно, з димаря над наметом вихоплювався сніп іскор, які вночі ставали справжньою мішенню для російських бомбардувальників.

Санітари й лікарі напружено працювали у восьмигодинному ритмі: вісім годин – операції, перев'язки, догляд поранених, а потім протягом наступних 8 годин – їда і відпочинок. Щодня кожен з нас отримував 40 г хліба, трішечки масла і десерт з літр супу, бо санітарний підрозділ належав до тилової служби. А піхотинець на передовій отримував на день 200 г хліба, 30 г масла й дві порції супу, який здебільшого вже брався льодяною

31 січня 1943 р. капітулювала, оточена в Сталінградському котлі, 6-та німецька армія. Із 300 тисяч солдатів вермахту, які потрапили в той час у радянський полон, побачити знову батьківщину судилося далеко не всім. Серед тих, кому все-таки пощастило вернутися додому, був і Георг Курц – стоматолог 2-ї медико-санітарної роти 297-ї піхотної дивізії. Свої шестирічне перебування в радянському полоні, зокрема й на території України, і набутий тоді тяжкий життєвий досвід він описав у спогадах „3002 дні в Росії”. Подані тут фрагменти цих спогадів перекладено з видання: Kurz G. 3002 Tage Russland. – 2. erweiterte Auflage. – Ulm; Kisslegg: Gerchard Hess-Verlag, 1994.

Водночас командувач Експедиційного корпусу генерал А.Гуццоні віддав генералові Ф.Приколо розпорядження організувати висадження десанту в місті Корча, що лежить на сході Албанії, поблизу кордону з Грецією. Перекидання десантників було організовано в два етапи, 10 і 11 квітня. Група у складі трьох „мобілізованих” Ва-44 в супроводі трійки Fiat CR-32 6-го винищувального полку висадила в Корчі 32 вояків, які без бою здобули місто й утримували його до підходу 11 квітня основних італійських сил.

Досягнутий успіх генерал А.Гуццоні вирішив повторити 14 квітня, доручивши командуванню Змішаної дивізії „Албанія” організувати операцію із захоплення останнього укріпленого пункту албанців – міста Кукес на кордоні з Югославією. Рано-вранці 14 квітня ланка транспортників у складі 2 Ва-44 і одного Са-133, підтримувана шістьма „фіатами” 6-го винищувального полку, висадила на околиці міста 35 десантників. Вони без бою прийняли капітуляцію албанського піхотного батальйону, з якого складався гарнізон Кукеса. Це була остання бойова акція Regia Aeronautica в Албанії у квітні 1939 р.¹⁸

Того ж дня, 14 квітня, лідери основних албанських родових кланів, що перейшли на бік італійців, оголосили про передачу албанського престолу італійському королеві Вікторові-Еммануїлу III. Операція з окупації країни й перетворення її на італійський протекторат закінчилася.

Через кілька місяців на албанській території було розміщено чисельний контингент італійських військ, зокрема й ВПС. Згодом полки Regia Aeronautica, що базувалися в Албанії, взяли активну участь у війні проти Греції (жовтень 1940 – червень 1941 р.), а дислоковані в Тирані й Вльорі 52-й винищувальний полк і ескадрилья транспортних літаків були кинуті у вир війни проти СРСР¹⁹.

ПРИМІТКИ

- 1 Wawrzyński M., Lalak Z. Regia Aeronautica 1935–1943. – Warszawa, 1998. – S. 76.
- 2 Riepilogo cronologico dell'attiva aerea svolta per l'impresa d'Albania (5–15 aprile 1939). – Roma. – P. 1.
- 3 Solarz J., Ledwoch J. Czołgi w Polskie. – Warszawa, 1995. – S. 36.
- 4 Riepilogo ... – P. 5.
- 5 Ibid. – P. 6.
- 6 Ibid. – P. 8.
- 7 Gianni A. L'Albania dall'indipendente all' unione coll'Italia (1919–1939). – Milano, 1940. – P. 78.
- 8 Riepilogo ... – P. 9.
- 9 Ibid. – P. 8.
- 10 Ibid. – P. 9.
- 11 Ibid. – P. 12.
- 12 Documenti Aeronautica vo 1.13,14. – Roma, 1975. – P. 65.
- 13 Riepilogo ... – P. 10.
- 14 Emiliani A., Ghergo G.F., Vigna A. Regia Aeronautica: Periodo prebellico e fronti occidentali. – 1975. – P. 45; Riepilogo ... – P. 12.
- 15 Riepilogo ... – P. 12.
- 16 Documenti Aeronautica ... – P. 46.
- 17 Riepilogo ... – 13–15.
- 18 Ibid. – P. 16.
- 19 Wawrzyński M., Lalak Z. Op. cit. – S. 74.

Ойкумена в тяжкій нужді

кіркою. Крижаний степовий вітер, безперервні атаки росіян, постійне ведення бойових дій у сніг і холод за місяць перебування в котлі позбавили нас останніх сил, проте війська чинили відчайдушний опір. До 22 грудня всі надії ми покладали на танковий корпус генерал-полковника Гота, що наступав з півдня і підійшов уже на 48 км до південної лінії фронту Сталінградського котла. У самому котлі було зібрано останні наявні танки й вантажні машини, щоб під час контрудару в південному напрямку з'єднатися з танковим корпусом. Командування плекало надію деблокувати оточені війська, одержати харчі, боєприпаси і до певної міри забезпечити їх усім потрібним. Поранені жили сподіваннями, що їх вивезуть на батьківщину. Однак у вирішальний момент Гітлер заборонив прорив з котла для з'єднання з військами генерал-полковника Гота з огляду на недостатню кількість пального. Напередодні Святвечора до нас просочилася сумна звістка про те, що деблокування з півдня не вдалося, і за інформацією вермахту, яка надійшла ввечері, „між Доном і Волгою точаться тяжкі оборонні бої”.

На зміну несправженим надіям приходив гнітючий настрій. Та часу на роздуми не лишалось. Жалюгідний стан поранених і їхнє право на лікування вимагали рішучих дій. Майор медичної служби Ш., командир нашої роти, зібрав нас, лікарів, на півгодини до своєї ями, так званого бліндажу, позаяк по тодішньому „Великонімецькому радіо” мали транслювати різдвяну передачу. Різдвяним подарунком для кожного з нас стали кухоль гарячого чаю й сигарета. Двоє чи троє товаришів одержали пошту з дому – здебільшого кілька газет (пакунки не надходили зовсім). Потім з гучномовця пролунало повідомлення про те, що святкові столи у військах, розквартированих у Франції, Норвегії та інших країнах, угинаються од подарунків. Коли нарешті черга дійшла до Східного фронту, заговорили про Сталінград:

– Нинішнє Різдво тут, у Сталінграді, не суворіше, ніж уся обстановка на цьому найсуворішому з фронтів: замість вогнів на ялинці спалахують сигнальні ракети над Волгою.

Потім ми почули голос однієї матері з батьківщини, яка телефоном вітала свого сина, що перебував в одному з бункерів на Волзі. Це був підлий обман солдатів у котлі, бо прямого телефонного зв'язку з передовою не було вже багато днів, а цю розмову нібито з батьківщиною інсценували з радіостанції в Харкові.

Святкувати ми не мали ані причини, ані бажання. Ми намагалися забувати про все, що тільки можна, в роботі. Невеличку радість нам усе ж таки подарував інспектор продовольчої служби. Він пообіцяв нам на другий день Різдва півказана тривного супу з кінським м'ясом – „Іван” несамохіть подбав про цю „добавку” до нашого пайка, розбомбивши конюшню.

Наприкінці січня 1943 р. нашій медико-санітарній роті надійшов наказ заопікуватися хворими й пораненими, які нерідко з останніх сил перебиралися через руїни Сталінграда до так званого „бліндажу Тимошенка”. Це була розтягнена на кілька кілометрів система траншей з обабіч прилеглими до них підземними укриттями завглибшки близько 8 метрів, які забезпечували надійний захист від бомб і гарматнів. Раніше, коли в бліндажі містився штаб російської армії, у ньому обладнали освітлення, водогін і вентиляцію. Тепер усе це було зруйноване й скидалося радше на глибоку темну печеру, на дні якої лежали, притиснувшись одне до одного, виснажені, брудні й страшенно завошивілі люди. Багато днів вони безпорадно чекали на харчі, воду, медичну допомогу. Майже ніхто з них не міг вибратися на поверхню, щоб справити природну нужду, тож із цієї нори пробивалося смердюче повітря, яке забивало дух. Та ще гіршим випробуванням була душевна безвихідь очих покинутих жертв жорстокої війни. Тільки-но ми сказали, що нас послали сюди лікувати їх, як вони накинулися на нас із брудною лайкою, дорікаючи за те, що ми прийшли так пізно й нічого для них не робили, хоч вони протягом останніх місяців і тижнів билися до останнього, а тепер їх, мовляв, покинули тут помирати. Докори поранених звучали цілком справедливо, і тому в нас з'явилося гаряче бажання розповісти про їхній глибокий розпач тим, хто відповідав за це тяжке становище.

Коли врешті прибула наша рота, знадобилося два дні, щоб підвести тимчасове освітлення. А доти робили смолоскипи зі шматків ізоляційного дроту, який під час горіння насичував і так сперте повітря ядучим смородом. Тепер ми могли полічити поранених, їх виявилось понад 1500 чоловік! Усім цим бідолахам, які потерпали від голоду й спраги, гарнізонна комендатура „Центр” виділила на харчування ні мало ні багато 37 кілограмів ячменю та 12 „гінденбурзьких” картонних свічок. Мені спали на думку слова з Євангелії про чудо примноження хліба: „...але що то на безліч таку”. Насамперед довелося прибирати силу сміття та нечистот, потім поставили на відстані одна від одної бензинові бочки, які правили за тимчасові вбиральні й за якими наглядали лікарі; пораненим потрібно було замінити пов'язки, видати медикаменти і, по змозі, забезпечити їх найнеобхіднішим. При вході до бункера поставили польову кухню й почали готувати чай і юшку з кінського м'яса, набираючи воду з найближчого колодязя.

З нашим енергійним дивізійним лікарем д-м Шмідтом до нас завітав дивізійний євангелічний священик д-р Прюснер. Католицького священика д-ра Бека ще перед оточенням вивезли літаком з тяжкою формою жовтяниці. Д-р Прюснер негайно вирушив до командира дивізії генерала фон Дребера, щоб доповісти про наше невтішне становище. Передусім він хотів довідатися, чи

дасть генерал бодай малесеньку іскорку надії на близькість визволення, щоб потім хоч якось нас утішити. Ходили чутки, нібито деблокуюча армія має за кілька годин прорвати оточення, ми дістанемо поповнення і скоро можна буде вивозити поранених. Ми б охоче повірили навіть таким чуткам, якби дедалі частіше не надходили повідомлення про крах оборони, насамперед на півдні. Коли д-р Прюснер розповів нам про свою розмову з генералом, нас охопив розпач. Про визволення вже годі й думати взагалі, бо фронт відсунувся на 300 – 400 кілометрів на захід і спершу його належало відновити. Жевріла ще крихітна надія, що пощастить перебути неминучий полон десь у колгоспі на сільгоспроботах.

Чим було зарадити нашим бідолашним товаришам? Побояючись, що гола правда викличе паніку або самогубства, ми вирішили час від часу і тільки тоді, коли нас про це запитували, натякати на недалекий уже полон.

– Як же нас братимуть у полон? – тривожно запитували ми самі в себе.

Враховуючи те, які безжальні й жорстокі були попередні бої, не можна було виключити й помсти над беззахисними хворими та пораненими, однак ми поклали надії на емблему Червоного Хреста, яку закріпили над входом у бліндаж з вивіскою „Шпиталь”. Головний хірург, капітан медичної служби д-р Ахляйтнер, чудовий лікар і гарний товариш висловив наш настрій такими словами:

– Залишать вони нас живими чи всіх знищать, не знаю, одне ми можемо сказати: усі ці тяжкі роки ми виконували перед пораненими свій обов'язок!

То були слова допомоги і навіть розради в хвилину цілковитої непевності. З тягарем на серці ми знову взялися за роботу, щоб якось допомогти пораненим, хоч і знали, що всі наші зусилля – лише крапля в морі. За кілька годин я став свідком розмови священика доктора Прюснера з нашим командиром роти, майором медичної служби доктором Швіком, який ніколи не приховував свого негативного ставлення до будь-якої релігії. Нас хвилювало питання, що робити в цьому безнадійному становищі? Доктор Прюснер висловився відверто:

– Звернімося до Господа Бога!

Потім він сказав, що в нашому бліндажі вже не раз проводив розмови на різноманітні теми і ніколи в житті ще не мав таких уважних і схвильованих слухачів...

Спогади про сталінградський полон

Наступного ранку, у п'ятницю 29 січня 1943 р., прийшли росіяни. Восьмеро їх на чолі з лейтенантом удерлися у так званий бліндаж Тимошенка біля підніжжя Парициної впадини, що в Сталінграді. Потрапивши в безвихідне становище, ми буквально на них чекали. Для наших пацієнтів чисельністю близько 1500 чоловік, геть знесилених, ослаблених голодом і ура-

військово-історичний альманах

жених тяжкими обмороженнями, майже не лишалося харчів. Ліки закінчувались, і про якесь пристойне медичне обслуговування не могло бути й мови. Обмороження були настільки сильні, що сотням полонених потрібно було ампутувати ноги. А про сморід, паразитів, таких, як воші, бруд та інші малорадісні обставини, краще вже не розповідати. Що робитимуть росіяни з усім цим клопотом? Усіх нас розстріляють чи спробують в інший спосіб вирішити невимовно тяжку проблему?

Початок був, здавалося, великонадійний. Ми не переставали дивуватися, коли бачили нормально нагодованих солдатів. Вони були чудово захищені від холоду: з голови до ніг тепло вдягнені, а їхні голови настільки добре утеплені, що такого ми не бачили вже кілька місяців. Росіяни поводитися спокійно: пройшлися вздовж хворих, що рядами лежали на підлозі, й визначили загальну кількість полонених. Оскільки в той час я саме вводив тяжко пораненим протиравцеву сироватку, один літній росіянин запитав мене, чи я лікар. Я відповів, що стоматолог.

У полоні такі можуть вельми знадобитися, мабуть, подумав він і звернувся до мене з запитанням, яке мене збило з пантелику:

– Лікарю, до війни я ставився до вас, німців, з глибокою пошаною. Я знаю твори такого собі Гете, Шіллера і Гайнріха Гайне, ви досягли висот і в техніці, але скажіть мені, чому ви так віроломно на нас напали?

Що я мав відповісти?

– Без наказу я ніколи б у Росію не прийшов, – одказав я відверто, і сам сприйняв власні слова скоріше як відмовку, ніж відповідь.

Раптом прибіг санітар і гукнув мені:

– „Підручні” забирають у нас останній солдатський хліб до нашого супу!

„Підручними” до свого полону ми називали російських полонених, які доглядали коней, переносили вантажі й виконували всілякі допоміжні роботи. Тепер вони почувалися „звільненими” і, на противагу нам, – певною мірою повноправними господарями. Багато місяців і тижнів вони разом з нами голодували, і тепер їм схотілося нашим коштом якомога швидше наїстися. Я побіг до командира медико-санітарної роти, майора медичної служби доктора Швіка, щоб той хоч трохи поклопотався про солдатів. Але він мені лише відказав:

– Ви – також військовополонений, і тепер вам краще помовчати.

„Може, все ж таки спробувати?” – подумав я і піймав санітара, студента-теолога, який вчасно почав вивчати російську й тепер добре розмовляв нею. Я попрохав його піти зі мною до російського лейтенанта і дипломатично поцікавитись, чи видавав той наказ конфіскувати наш останній хліб, якого ми так потребували для останнього супу. Лейтенант нічого про це не знав і негайно покликав до себе „підручних”. Нагримавши, він зробив їм добру ви-

волочку. Наполохані „підручні” вишились, щоб повернути хліб. Оскільки я лише з тону здогадався, що офіцер рішуче перепинив крадіжку хліба, то запитав свого перекладача, що лейтенант так голосно виплеснув на „підручних”. Те, що він мені пояснив, перевершило мою уяву, і впродовж свого шестирічного полону мені вже не випадало зазнати такого ставлення до нас з боку російського офіцера.

А сказав він „підручним” приблизно так:

— Ці німецькі солдати напали на нашу країну і завдали нашому народу й нашій країні страшного лиха. Ми обороняємося від них усіма силами, і вони зрозуміли тут, у Сталінграді, потрапивши до нас у полон, що війна коштує їм значних втрат. Вони хворі, поранені й небоездатні. Ми не хочемо чинити над ними ніякої помсти, ми хочемо їм довести те, що вони зараз, може, й не здатні сприйняти. Переважна більшість із них вважають себе християнами, хоч і завдали нам великого горя. Ми комуністи і хочемо їм показати і довести, що ми — люди кращого гатунку!

То був ворог, який у нашому скрутному становищі своєю лицарською поведінкою подарував нам справжню надію! Такий початок нашого полону додав нам мужності. „Підручні” повернули нам майже половину хліба, отож останній наш „вермахтський” суп можна було бодай так назвати.

На жаль, російський комендант, який перейняв владу над військовими полоненими „Тимошенкового” бліндажу, не поділяв поглядів лейтенанта. Кількома днями пізніше він убив пострілом у потилицю беззахисного дивізійного євангелічного священика доктора Прюснера, нашого дивізійного лікаря Шмідта та кількох офіцерів.

Високий майор, що справляв враження освіченої людини, до обіду віддав наказ усім здатним пересуватися залишити о 18 годині бліндаж і вирушити до місця полону. Тридцятьом санітарам і двом лікарям дозволили лишитися й доглядати поранених. При мені доктор Прюснер через перекладача запитав майора, чи можна і йому лишитися з хворими.

— Навіщо? — спитав майор.

— Я священик, — відказав доктор Прюснер.

Коли росіянин почув слово „піп”, то скривив губи в неважливій посмішці й мовив коротко щось на зразок „про мене”. Як гірко було нам прощатися, коли настав час розлучатися з товаришами й вирушати у невідомість. Командувати рештою полонених лишився росіянин, який видавав себе за викладача німецької мови Казанського університету. Ті, хто вижив, розповідали, що якось у неділю вранці доктор Прюснер сказав у бліндажі:

— Друзі, не забувайте, будь ласка, що сьогодні неділя.

Його слова донесли росіянинові і невдовзі вийшов наказ: докторові Прюснеру негайно прибути з речами до входу в бліндаж. Через кілька днів наші во-

доноси побачили дивізійного священика доктора Прюснера вбитим пострілом у потилицю — він лежав у вирві від гранати неподалік входу в бліндаж. Доктор Дібольд пише у своїй розповіді „Лікар у Сталінграді” про те, що після цього випадку перекладач Шльосер поведився на диво невпевнено й боязко. Коли Шльосер захворів на висипний тиф і помер за жаклимих обставин, у нього знайшли торбинку, наповнену обручками, які він стягував з умирущих.

Згідно з наказом наших нових командирів, оголошеним російським майором, усі солдати з бліндажу Тимошенка, які могли ходити, зібралися о 6 годині вечора біля виходу, щоб вирушити до місця ув'язнення. З майже 1500 мешканців бліндажу на початку операції живими покинули оте страхітливе пристановище ледве 100 чоловік. Я не мав ніякого теплого зимового одягу, а температура від 25 до 30 градусів морозу нічого доброго не віщувала. У такий холод попереду на нас чекали, як виглядало, вельми незатишні дні і ночі. Оскільки моя звичайна солдатська шинеля була, певна річ, зовсім тоненька, то я піддів усі три комплекти спідньої білизни.

Дорожніх речей я мав не багато: заплічник на застібках та мішечок для білизни, у якому були речі щоденного вжитку. Мала кількість речей мені йшла тільки на користь, адже „легка ноша” — це також запорука подолання маршру. Коли я підійшов до бліндажу, то дуже здивувався тому, як російські солдати піклувалися про полонених: кожному, перш ніж випустити його надвір, виміряли пульс. Згодом я помітив, що насправді вони перевіряли не пульс, а скидали наручні годинники. Навпроти бліндажу височіла круча, на яку нас примусили видертись. Нагорі переді мною відкрився чудовий краєвид південної частини Сталінграда. У сотнях будинків, обернених на руїни, горіли багаття — люди грілися від дошкульного холоду. Над глазуrowаним ландшафтом безлічі сніжних кристалів схилюлося невимовної краси зоряне небо. Попри щільний зенітний вогонь, над нами кружляли два німецькі літаки постачання, намагаючись скинути контейнери на ті позиції, де наші війська ще чинили опір. Російські конвойні, раз у раз покрикуючи „давай-давай”, гнали нас через свої позиції, які справили на мене незабутнє враження незліченною кількістю артилерії.

Через кілька кілометрів нас, близько сотні військовополонених, зібрали в руїнах одного з будинків. Перекладач оголосив:

— Скоро вас приведуть до теплого будинку, але спочатку вам „дозволяють” здати бомби, гранати, автомати й таке інше.

Так ми позбулися решти речей, які хоч і не становили небезпеки, але на які росіяни накинули оком — годинників, обручок та іншого. Через необачність я стояв у першій шерензі. Раптом якийсь росіянин вихопив у мене мішечок для білизни — це щоб мені було легше в дорозі! Моїх і так небагатих манатків поменшало. Потім ми вервечкою рушили околицями Сталінграда

далі на південь. До речі, на „теплий будинок” ми чекали 2–3 місяці, поступово змирившись з такими обіцянками росіян.

На узбіччі лишалося все більше й більше мертвих полонених. Вони не мали сили йти, і конвоїри, не довго думаючи, розстрілювали їх. Ми йшли чимдалі повільніше, дошкуляв холод, поволі розвиднялося.

Доки ми повною мірою ще могли бути разом з військовими нашої медико-санітарної роти, доти ми підтримували і тягли своїх слабких і знесилених товаришів. Колишній командир нашої роти, майор медичної служби доктор Швік, певно, сам не дістався б до Бекетівки, першого пункту нашої дислокації, і став би жертвою захоплених розстрілами конвоїрів. Голодний раціон, зумовлений ситуацією в котлі, де ми як „тиловий підрозділ” отримували на день 40 г хліба, помітно зменшився. Замість ніг ми відчували задубілі льодомахи. Чи вони вже повідмерзали зовсім, ми не знали. Усвідомлення неминучої загибелі, наближення якої ми, звичайно, відчували, але в яку не хотіли вірити, гнітило нас важким тягарем. Невизначеність нашої долі й передчуття тяжких фізичних і психічних випробувань позначалися на нашій поведінці. Ми скидалися на череду загнаних тварин. Ніхто не знав, скільки ще триватиме цей марш злиднів. Частішали випадки, коли мирне російське населення затесувалося межі нас, щоб вихопити в котрогось заплічник чи одєжину. З кого ще й стягали чоботи, тому, без сумніву, судилося замерзнути.

Пригадуючи той марш до місця перебування в полоні, маю сказати, що мені, порівняно з більшістю моїх сталінградських товаришів, неймовірно поталанило. На північ від Сталінграда вдень і вночі холодними сніговими пустелями гнали колони військовополонених. Уже відразу пополудні, коли ми подолали пішки близько тридцятьох кілометрів, нас прийняли в пересильному таборі Бекетівки. Важко повірити, але там нас нагодували черпаком юшки й окрайцем хліба. Кількома днями пізніше згоріла кухня. Для 40 000 військовополонених табору пожежа мала жахливі наслідки. Ми перебралися в спорожнілий барак, знайшовши дах над головою.

Другого дня несподівано пролунала команда вийти зі строю лікарям і офіцерам – нібито щоб оселити їх окремо. Не встигли ми вишикуватись, як нашій групі скомандували рушати до воріт табору в південному напрямку. Отож попрощатися з товаришами нам не пощастило. Знов і знов навідувалося цивільне населення, щоб чимось поживитися. Згодом нам стала зрозуміліша причина появи візитерів, адже від літа 1941 р., особливо протягом останніх місяців 1942-го, через обстріли й бомбардування цивільне населення надзвичайно страждало; битва за Сталінград перетворилася для них на пекло. Де в кого з росіян з’являлася ідея стягти з розбитого ворога конче необхідні речі. У зв’язку з несподіваним відбуттям у Бекетівку я не встиг по-

вернути спального мішка його власникові, капітану медичної служби докторові Гансу Лотеру, якого він дав мені через мою блаженку зимову одєжу. Минуло 50 років, перш ніж випала нагода йому за це подякувати. До речі, якби не той спальний мішок, я б закляк однієї з наступних морозяних ночей у Красноармійську.

„Батьківщина не залишиться в боргу”

Це одна з найбrehливіших фраз, слухаючи яку населення Третього райху аж мліло од щастя. Згідно з геббельсівською пропагандою, у героїчній Сталінградській битві солдати загинули всі як один під майоріння прапорів зі свастикою. Ми не повинні були здаватися в полон, щоб згодом не розповісти про ту битву. Про те, як „дякували” жертвам Сталінграда, – два приклади.

У травні 1943 р. ми, перебуваючи в Елабузькому таборі для військових бранців, з подивом отримали поштові листівки Червоного Хреста, на яких мали написати вітання своїм домашнім. Вони повинні були стати доказом того, що Червона армія таки захоплювала полонених – усупереч твердженням нацистської пропаганди. Один мій товариш, Ріхард Колер із Заульгау, своїй дружині писав: „Люба Маріє! Наприкінці січня я потрапив у полон під Сталінградом. Справи в мене йдуть добре і я твердо сподіваюсь на зустріч після війни. Твій Ріхард”.

Цю листівку із зображенням Червоного Хреста і Червоного Півмісяця скинули з російського літака за лінією фронту і вона впала в одне з урочищ у Литві. Один молодик, що знав німецьку, знайшов ту листівку і вкинув її в найближчу скриньку польової пошти. Однієї серпневої неділі, о 6 годині ранку в квартирі сім’ї Колер у Заульгау-Штурм пролунав дзвоник. Налякана пані Колер побігла до дверей, щоб подивитися, у чому річ. Добре знайома їй дівчина, яка служила на пошті, попрохала схвильованим голосом випустити її в дім, щоб повідомити щось надзвичайно важливе. Вона, мовляв, була сама в поштовому відділенні, витрушувала порожній мішок з-під кореспонденції і раптом з нього випала листівка. Оскільки доти вона ніколи не бачила листівок із зображенням Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, то не втрималася й прочитала її. На превеликий її подив, листівка була адресована пані Колер. Тож дівчина й принесла цю першу звістку про живого чоловіка, який пропав безвісти в Сталінграді. Наполегливо попрохавши нікому не говорити про це жодного слова, дівчина передала листівку пані Колер. Якби з’ясувалося, що вона таємно доставила листівку, то за ту самодіяльність її жорстоко б покарали, позаяк од військовополонених з Росії не надходила сім’ям ніяка пошта.

Подібне сталося й з пані Кляйн із Штутгарта, чоловік якої перебував разом зі мною в таборі. Тільки в цьому випадку звістка про живого чоловіка, число 1. 2005 р.

зниклого сталінградця, просочилася зявдяки чуткам. Після того як листівка таки надійшла, одразу навідалося й гестапо. Вимагаючи листівку, воно хотіло видати цю новину за фальшивку росіян. Проте фрау Кляйн не піддалася залякуванню і підтвердила, що це почерк таки її чоловіка. А якщо за три дні їй не повернуть листівку, то вона пообіцяла розповісти товаришам свого чоловіка у штабі корпусу в Штутгарті про те, як поведуться з членами сімей зниклих сталінградців. У відповідь їй суворо попередили, що вона повинна тримати язика за зубами. За три дні листівку їй таки повернули.

Як я знаю, запеклі вороги Гітлер і Сталін духом були єдині: похоронки родинам солдатів Червоної армії дозволили посилати аж по закінченні війни.

Щирий товариш

На початку лютого 1943 р. мене після Сталінградської катастрофи несподівано розлучили з товаришами із медико-санітарної роти. В юності мені часто доводилося бачити картину відступу недобитків французької армії в крижаних лабетах російської зими, а тепер ось і ми перебували в точнісінько такому жалюгідному становищі. Близько 23 години ми прибули в нове місце призначення – Красноармійськ. Помешкання не надали, а тому розташуватися довелося просто неба, і аж через два дні нам дозволили вселитися у недобудовану хату – без вікон і дверей. Один раз на день ми здебільшого отримували 200 г хліба і півлітра брудного окропу, який звався супом. Позаяк води дуже не вистачало, миски й кухлі ніколи не мили, і тому сміливість, пересиливши себе висьорбати насипану порцію, з'явилася не зразу. Якщо хтось хотів роздобути півлітра води, то мусив добру годину вистояти в черзі на крижаному холоді, аж поки до кухні підвозили бочку з водою, щоб після задоволення кухонних потреб вициганити трохи води. Така процедура ніколи не проходила без штовханини та лайки. Душевний стан за таких обставин був надзвичайно гнітючий, колишні товариські стосунки, здавалося, згасли, а з дрібниць спалахували суперечки.

Якось уранці нас вигнали з тої будівлі і скомандували вишикуватися на плацу. Вийшло, мабуть, понад 1000 військовополонених, які до пізнього вечора мусили чекати на зимовому холоді, поки в них „витрусять” „небезпечні предмети”: ножі, пістолети тощо, але насамперед – годинники, обручки і т. ін. Охоронці відштовхували назад прикладами рушниць кожного, хто хотів вислизнути з колони, а контролери нікуди не поспішали зі своєю справою! Мабуть, ми просто-яли отак годин з десять, уже й стемніло, а кінця-краю не було видно. Ми безугаву тупцювалися на снігу, щоб зігрітись і не обморозити ноги. Ми так позакутувалися від холоду, що не впізнавали вже й один одного. А ще давалися взнаки виснаження впродовж останніх днів: щетина на обличчі, запалі щоки... Час від часу ми збиралися в гурти, щоб поговорити й поскаржитися на своє жалюгідне

становище. Раптом за кілька метрів від себе я почув рідну говірку! Вона так нагадала мені звуки моєї батьківщини, Швабії, що я почав пробиратися крізь натовп до земляка. Над усе я хотів дізнатися, звідки він родом.

– З-під Крumbаха, – відповів той, і на радість обох з'ясувалося, що ми знали один одного ще зі студентських років, коли весело проводили час у гостинній родині його батька-ветеринара.

Переді мною стояв ветеринар доктор Йозеф Лехелер, з братом якого, Ервіном, у 1933 р. я одночасно вступав у Мюнхені до Німецького католицького студентського об'єднання Вінделіція. До літа 1933 р. ми відвідували навчальні семестри й частенько разом проводили канікули. Коли я 23 липня 1939 р. одружувався, Ервін був у мене за свідка. Не можна описати словами почуття, коли ти, потрапивши у безвихідь, зустрічаєш справжнього друга. То був неймовірний збіг обставин, серед сили-силенної незнайомих чоловіків я знайшов того, хто уособлював частину батьківщини і подавав надію на краще. Звести нас могла тільки така характерна рідна мова.

Оскільки нам усе дужче дошкуляв холод, ми вирішили вибратися з того натовпу. Допомогла нам Йозефова винахідливість. Час від часу охоронець випускав окремих полонених до помешкання, коли ті давали йому хабаря. Серед мізерних своїх пожитків ми напхрябали те, що хоч якось годилося для підкупу. Як тільки коробка з тютюном перекочувала до нового власника, ми хутко зникли. Другого дня моя група врешті-решт перебралася до барака, а Йозеф оселився неподалік, у сусідньому помешканні. Тіснота була неймовірна. На ніч ми вкладалися так щільно, що коли треба було вийти в туалет, не обходилося без прокльонів, гуркоту й стусанів. Ми, як тільки траплялася нагода, сідали поруч, ділилися важкими враженнями останніх тижнів і, звичайно ж, пригадували своїх рідних! Незадовго до оточення Йозеф заочно заручився і з радістю й гордістю показував мені знімок вродливої жінки, яка на зворотному боці написала: „Отак я сяятиму, коли ти повернешся”. А ще мені довелося прочитати останнього листа від його любих батька й матері. Так ми й порівнювали свою веселу молодість і теперішнє похмуře існування.

Внаслідок виснаження, напівголодного харчування, незадовільних санітарних умов і сили-силенної вошей, стан здоров'я у військовополонених різко погіршився. Почали траплятися смертні випадки, переважно серед високих чоловіків і тих, які звикли до багатой на білки їжі, – вони ламалися. Чого ми боялися найбільше, то це висипного тифу, його збудника передавали одяжні воші, які не забарилися. Через кілька днів у мене підскочила температура й не спадала нижче від 39–40 градусів; я був такий кволий, що ледве тримався на ногах і не знав, чи зможу вийти з барака справити нужду й повернутися на місце. Голод як рукою зняло; я не міг запхнути в себе бодой шматочок хліба –єдине, що ми мали їсти. Поряд за стіною лежали хворі в лихоманці, я приєднався до них

і отримав місце на нарах. Ліків не було й на згадку, догляду – ніякого, одне слово, для багатьох – кінцева станція, пристановище для смерті.

Проте Йозеф мене швидко розшукав; приніс у флязі жадану воду, і я втамував спрагу. Згодом він уже стояв переді мною з моїм денним пайком хліба, який з великими труднощами десь підсмажив на вогні, і не відходив від мене доти, доки я завершував трапезу. Я почувався так погано, що сподівався хіба що на швидку смерть, і прохав його, щоб він, коли повернеться додому, переказав від мене останні вітання моїм любим рідним. Оскільки незадовго до полону нам зробили щеплення проти висипного тифу, то за кілька днів температура в мене, на щастя, спала, і найгірше лишилося позаду. Коли я в муках знову став на ноги, гарячка здолала Йозефа. Він потрапив у ту самісіньку палату і невдовзі вже, по суті, не тримався на ногах. Мій доти активний, ладний прийти на допомогу товариш нагадував жмут лиха, і тепер уже я як міг намагався йому допомогти. Температура допікала, і він ставав дедалі малослівніший. Я приносив йому деякі антинеуралгічні пілюлі від головного болю і дбав про хліб та воду.

Раптом, як грім серед ясного неба, надійшов наказ: завтра звільнити табір, і всім, хто може йти, вранці вирушити на вокзал! Залишитися могли тільки тяжкі і температурні хворі. Тож можливість бути поруч з товаришем несподівано урвалася, і наступна розлука лягла на нас тяжким тягарем! Єдине, чим я міг зарадити Йозефу, то це віддати йому вовняну ковдру, щоб він не так мерз. Ми ледве спромоглися на кілька фраз. На прощання ми потисли руки. Горло наче передавило мотузкою. Ми пообіцяли один одному, як повернемося додому, розповісти рідним про наше життя-буття і переказати останні вітання. У час, коли спільному перебуванню за таких невимовно тяжких обставин не було ціни, нас нещадно розлучила доля. Аж за шість з половиною років я, повернувшись із полону додому, виконав свою обіцянку. Побачення з батьками Йозефа обернулося на болюче випробування. Ще раніше, якраз перед Святим вечором, один колишній полонений переказав їм сумну звістку про те, що їхній син помер за кілька тижнів після нашої розлуки. Його брат Ервін пропав безвісти, так і не побачивши батьківщини.

Транспортування полонених сталінградців з Красноармійська до Єлабуги

Після ретельного перетрушування, під час якого у мене забрали обручку, ми, понад 1000 чоловік, попростували на станцію, де на нас чекав товарний поїзд. Тому що я не мав сили без чужої допомоги залізти у вагон, у який набилось вже сорок п'ять чоловік, то потрапив до нього останнім. Ми ледве посідали навпочіпки. Перші двадцяттеро, дужчі, вляглися на дерев'яних нарах і аж ніяк не зважали на те, куди діватись решті. Повага і товариське ставлення більше не існували. На другий чи третій день кожен отримав шматок

чок солоної риби з черствим хлібом, а потім два дні зовсім не давали ніякої ріднини. Звісно, робили це не навмисне, однак спрага мучила нестерпно.

Якийсь аптекар спитав у мене цілком серйозно, чи не шкідливо для здоров'я пити власну сечу. Він був ладен висьорбати першу-ліпшу калюжу, якби потрапив. Черствим хлібом я натер собі піднебіння і не відчував у роті вологи, а прилиплого до піднебіння язика доводилося буквально відривати пальцями. Ще одна біда – воші, від укусів їх нестерпно свербіло все тіло. Тільки коли поїзд їхав, ті bestії трохи вгамовувалися. Уже в перші дні один ветеринар так знесилів, що здебільшого лежав біля дверей, де замість туалету стояло іржаве відро. Уночі він безперестанку марив і одного разу своїми неконтрольованими рухами ледве не перекинув на себе грубку, а потім і відро. На ранок він нерухомо заляк, ставши першим покійником у нашому товарному вагоні. Щойно відчинили двері, його поклали на сніг біля залізничного насипу. Після цієї поїздки 200 трупів безславно zostалися лежати на просторах Росії. Кількома потай схованими від тусу пілюлями я намагався полегшити товаришам біль; проте моя допомога була мов капля в морі! Після наполегливих умовлянь мені пощастило відвоювати місце на нарах біля вікна для одного бідолахи, який підхопив заpalення легенів і задихався без свіжого повітря; там він принаймні міг вільно дихати. Коли він на хвилику роздягся до пояса, мене вжахнуло те, що на його шкірі, яка рябіла подрипинами й ранами, я не побачив жодного не ушкодженого вошами місця. Незабаром мене, як вагонного санітара, попрохали взятися за інше лікування. Неподалік лежав старший лейтенант, який мучився від спинного болю, викликаного гранатним осколком. Поранений температурив. Вище поперека під лопатками був абсцес завбільшки з кулак. Коли стан у лейтенанта погіршився і почалася трясучка, я оголив його спину й оглянув рану. Вона затяглася, гній застоявся і біль ставав дедалі нестерпнішим, а температура небезпечнішою. Зі своєї практики на головному перев'язному пункті я знав, що треба якнайшвидше відкрити прохід для гною і так підтримати життєву функцію організму. Найбільша проблема полягала в тому, як це зробити. Про хірургічні інструменти можна було тільки мріяти, отже залишалося скористатися тим, що було під руками. Я мав єдиний гострий інструмент – іржаве лезо, яке вставляють у станок для гоління. На жаль, продезінфікувати його я не мав змоги; та й усі ми були страшенно брудні, бо вже кілька місяців ніде не милися! Я не знав, чим після розрізу абсцесу зібрати й вимочити в рані гній. До того ж я не мав ніякого перев'язного матеріалу, щоб опісля накласти пов'язку. Як кажуть, хоч плач, хоч скач – такий примітивний і брудний вигляд усе мало. Однак над усіма „якби” та „але” брала гору потреба діяти. Без будь-якого, навіть поверхневого знеболювання, я заглибив лезо в запалену, опухлу й набубнявілу тканину. На мою радість, більша частина гнійної сукровиці виїшла сама, а незначну решту я витер папером. Трохи повагавшись, один із наших товаришів,

котрий спостерігав за операцією, розщедрився на останній перев'язний пакет, яким я наклав сяку-таку пов'язку. У всякому разі загальний стан мого пацієнта не погіршився, а біль хоч повністю й не відступив, усе ж став не таким нестерпним. Коли другого ранку на запитання російського офіцера про те, чи є у вагоні хворі, я через перекладача попросив трохи перев'язного матеріалу, то дістав приблизно таку відповідь:

– Не треба, хворим і пораненим полоненим одна дорога.

Через два дні з настанням сутінків на залізничній станції Арськ російський персонал удруге запитав, чи є у вагоні хворі. Якусь частину хворих, зокрема й мого пацієнта, зсадили з поїзда і перевели в шпиталь. Моя душа бриніла від радості, коли за півроку я зустрівся зі своїм пацієнтом у таборі Єлабуги.

На дванадцятий день нас висадили в Кіснері. Ми знову мусили вчитися ходити і тому хиталися, мов п'яні, на засніженому пероні. Нам сліпило очі денне світло, а чимдалі більша слабкість обтяжувала. Нам оголосили, що до табору треба пройти пішки ще 80 кілометрів: мовляв, там буде краще і ми зможемо жити, як люди. Хоч мороз сягав 25 градусів, вітру, на наше щастя, не було, бо в хурделицю ніхто б з нас триденного маршу не витримав би. До Єлабуги дісталось трохи більше 1200 учасників маршу, через місяць понад 400 чоловік померло від навантажень, висипного тифу та інфекційних хвороб, що лютували серед полонених. Лише двом удавалось пересуватися в таборі вертикально і в нормальному темпі – решта скорше повзали, ніж ходили.

У дорозі в неволю

Як я працював зубним лікарем

У березні 1943 р. я робив невеликі процедури двом лікарям, які лежали в одній палаті Єлабузького табору і стан здоров'я в яких був гірший, ніж у мене. Вони порекомендували мене молодій росіянці для роботи в новостворюваному зубному кабінеті. То було нечуване щастя: я знов дістав можливість працювати за фахом, користуватися деякими перевагами щодо гігієни, часом отримувати трохи більше харчів, які так знадобилися моєму ослабленому організмові після висипного тифу. Разом зі мною до зубного кабінету мали перевести ще одного колегу із Західної Пруссії – доктора Гюнтера Фойгта, а перекладачем – молодого лейтенанта зенітно-ракетної частини Романа Студенського.

Наша шефіня – симпатична, середня на зріст, двадцятидворічна приваблива білявка, поводитися з нами вельми доброзичливо й по-товариськи. Десять на початку червня ми розпочали нашу роботу в досить скромних умовах. Ми мали ножну бормашину, близько дюжини свердел, одні щипці для кутніх зубів верхньої щелепи, з інструменту для виривання зубів – кілька розширювачів, а ще – велике бажання допомогти нашим товаришам цими примітивними засобами.

Наша шефіня завбачливо залучила двох зубних лікарів, тому що в одного забракло б сили лікувати кількох хворих одного за одним! Назважаючи на це, її, мабуть, так приємно вразила наша робота, що ми швидко здобули славу „великих спеціалістів“, і до нас приходило дедалі більше російських пацієнтів. Адже повага до зубного лікаря – це міжнародна повага! Наші пацієнти користувалися винятковою перевагою, тому що саме завдяки доброзичливості лікарки-майора, прозваною за її голос „духовою трубою“, ми отримували анестезійний розчин для місцевого наркозу. В місті російське цивільне населення мусило виривати зуби без анестезії. Коли лікарка-майор приносила в паперовому мішечку цементний матеріал для пломб або інколи навіть срібну амальгаму, то це було для нас справжнє свято.

Щоб дістати ртуть, часто доводилося вкорочувати життя термометру, наражаючись певною мірою на небезпеку, оскільки факт розбиття термометра можна було розглядати як саботаж, а винуватець міг дістати кілька років примусових робіт, коли б якийсь недоброзичливець заявив на нас у відповідні органи. Одного разу лікуватися прийшов літній російський полковник, після всього він, підвівшись із крісла, запитав нас, чи ми не куримо. Ми відповіли, звичайно, ствердно, і він дістав з кишені своєї шинелі добру жменю цигарок і подарував нам. Після цього ми, певна річ, частенько викликали на лікування щедрого пацієнта і щоразу отримували від нього жадані цигарки. Їх щораз лічили й порівну ділили між шефінею і персоналом. Одного чудового дня наш пацієнт помітно зникнув і вибачився,

число 1, 2005 р.

4*

тому що цього разу в крамниці замість цигарок продавали лише махорку. Він запитав, чи не міг би пригостити нас і махоркою. Звісно, ми охоче взяли тютюн, і полковник з полегкістю зітхнув.

Слово чоловіка в тяжкі часи

Окрім нас, у таборі було ще 16 німецьких зубних лікарів, кожен з яких охоче зайняв би наше місце. Але для цього, позаяк дедалі ширшого розмаху набувала „антифашистська політробота”, потрібно було конче вступити в так звану Спілку німецьких офіцерів (СНО) або в АНТИФА, а до цього не був готовий жоден з тих колег.

На вранішній перевірці тодішній табірний лікар німець доктор Шустер (член АНТИФА) повідомив, що у мене лишилося не так багато часу на роздуми – вступатиму я нарешті в АНТИФА чи ні, тому що інакше мене швиденько відлучать від роботи зубного лікаря! Ця погроза для мене не була несподівана, адже багатьох камерадів „антифашисти” витіснили з політичних мотивів зі своїх команд, коли ті не забажали приєднатися до політичної лінії посланців Ульбріхта, Пікеля та їхніх товаришів. Зазвичай з допомогою батого і пряника полонених заманювали на вигідні посади або обробляли їх у карцерах, фабрикуючи публічні наклепи та вдаючись до підслуховування, погроз тощо.

Оскільки політичний успіх досягався повільно, то одного дня з Москви приїхала делегація, до якої входили три генерали та політично особливо активні офіцери. Серед делегатів був і граф Гайнріх фон Айнзідель, котрий будучи пілотом-винищувачем, потрапив у полон під Сталінградом. Він був віцепрезидент „Національного комітету” і один із найзавзятіших поборників комуністичної доктрини! Делегація привезла новину про те, що з 92 000 військових, що потрапили в полон під Сталінградом, через рік живими залишилися ледве 8 000! Доти жодного з наших російських пацієнтів, зокрема й жодну російську лікарку, не дратувало те, що ми в зубному відділенні на своїй уніформі, як і раніше, носили нагрудну нашивку вермахту (на табірному жаргоні „пташку”). І саме панові фон Айнзіделю та його соратникам це дуже не сподобалося. Невдовзі мене викликали до нього на розмову. Відпороти нашивку означало відверто перейти до АНТИФА. Мій співрозмовник щосили намагався мене переконати в тому, що Радянський Союз провадить миролюбну й справедливую політику. Але я як недовірливий шваб не міг приєднатися до такої думки. Коли в зв'язку з цим я згадав про напад Радянського Союзу на маленьку Фінляндію в 1939–1940 рр., пан фон Айнзідель через мою нерозважливість „дуже розлютився”, як він сам висловився, й урвав розмову.

Однак доктора Фойгта, Студценського й мене, щоб нас усе ж таки переконати, з неприхованою відвертістю змусили взяти участь у заході АНТИФА, який відбувся в другому блоці у неділю пополудні. Як нам стало відомо, для

цього підібрали особливе коло слухачів, яких неодмінно хотілося бачити в лавах СНО чи АНТИФА. Щоб уникнути провокацій, хтось запровадив секретний пароль. АНТИФА вдалася до всього, на що тільки була здатна, плекаючи надію добитися прориву в досягненні своєї політичної мети.

За столом президії, встановленим на підвищенні, зайняли місця такі особи: радянський полковник Никифоров, голова АНТИФА – полковник Пікель, генерал Шлемер, кілька офіцерів з делегації, політінструктор Кніпшильд і генерал Латман – головний оратор і досвідчений представник СНО.

Після головної доповіді генерала Латмана, який виступав досить поділовому, без звичайних погроз, полковник Пікель перейшов до дискусії. Він дав присутнім слово офіцера, що ніхто не має боятися висловлювати свої думки на дискусії вголос, а навпаки – кожен може говорити відверто! Одного мене брав великий сумнів у тому, чи мав намір емігрант Кніпшильд у ролі повноважного представника російського політичного відділку відповідати за свою обіцянку.

Коли попри цей заклик ніхто не виявив бажання взяти участь у дискусії, тоді назвали кілька імен, докоряючи цим людям за їхнє боягузство, оскільки вони утрималися від публічних заяв щодо свого ставлення до АНТИФА. Згодом я дізнався, що більшість тих людей зовсім не були присутні на тому зібранні, бо їх відрядили до горезвісного лісового табору.

Вигляд табору в Єлабюзі

Роботи на Камі (Єлабуга)

На превеликий подив присутніх, слово взяв офіцер з останніх рядів. Його попросили вийти наперед. Він не справляв враження такого вдовоаного, як пани за столом президії, бо, мабуть, ще не одужав після кількох місяців недоїдання й хвороб. Йому вочевидь було важко пробиратися в його жалюгідному взутті – дерев'яних черевиках – крізь ряди лавок наперед. Назвавшись капітаном фон Гелером, він дохідливо й відверто пояснив свою думку щодо того, чому не сприймає пропозицію вступити до СНО.

Наскільки пригадую, він спинився на трьох пунктах, два з яких міцно закарбувались у моїй пам'яті. Зал принишк, відчувалася шалена напруга, яка опанувала кожного слухача. Чоловік говорив цілком відверто про те, про що ми всі думали. Нас це дуже збентежило, адже серед нас знайшовся один відважний, який від нашого імені викладав правду тим, котрі будь-що намагалися запрягти тих, хто вцілів під Сталінградом, у воза радянської пропаганди. Пригадую, капітан фон Гелер заявив, що він не має жодних ілюзій щодо завершення війни. Розвиток подій на Східному фронті й поразка в Північній Африці – яскраве тому свідчення. Тільки відмінне управління військами тимчасово затримало подальше просування союзників у Центральній Італії. Як військовополонений за колючим дротом він сказав:

– Коли під час французького військового походу роздавали Рицарські хрести, ви, пане генерале, тягли руку високо вгору! Проте тепер, коли нам кепсько, ви поведетесь зовсім інакше. Тьху на вас, пане генерале!

Транспортування дерева

Тільки-но він закінчив, зірвалася буря оплесків, всі затупали ногами, так що доти самовдоволені пани з АНТИФА геть зблідли й украй розгубилися. Учасник дискусії, насилу пробираючись на своє місце, ледве не впав, бо ходити в тих дерев'яних черевиках було дуже важко. Генерал Лотман ще спробував щось заперечити, але його аргументів, які вражали убогістю, майже ніхто не слухав. Виступ капітана Гелера лишив по собі незабутнє враження. В АНТИФА раптом відпав будь-який інтерес до подальшої дискусії!

Спливали дні, а в своїх розмовах камеради ще довго ділилися враженнями про той незабутній виступ. Було приємно усвідомлювати, що, незважаючи на моральний тиск і погрози, люди не втрачали громадянської мужності. Так ми дістали підтримку і, зіщипивши зуби, трималися далі.

Незабутня подія

Було це ясного літнього дня, у неділю 23 липня 1944 р. в Єлабuzі. Мої тужливі думки ще настирливіше, ніж будь-коли бились об колючий дріт, линути до рідної оселі. Рівно 5 років тому в роґенбурзькій церкві моя люба дружина і я дали обітницю триматися одне одного, хоч би які суворі випробування випали на нашу долю в подружньому житті. Попри турботи і невпевність, мені було якось святково на душі, адже в залі колишньої єпископської резиденції трапилася нагода побути на Святій месі, яку правив колишній священник вермахту Кайзер. Один із наших товаришів, котрий з

ЩОДЕННИК ЗНАЧКОВОГО ЯСИНСЬКОГО, СТАРШИНИ ОКРЕМОГО ЧОРНОМОРСЬКОГО КОША

Чорноморський кіш було створено влітку 1918 р., за влади гетьмана П. Скоропадського; попри це чорноморці взяли активну участь у Протигетьманському повстанні, а далі ввійшли до складу Армії УНР. Про цю частину відомостей збереглося обмаль. Згадки про Чорноморський кіш подекуди трапляються в мемуарах воєначальників¹. Чи не єдиним спеціально присвяченим історії коша мемуарним джерелом тривалий час були спогади К. Смовського, що восени 1918 – взимку 1919 рр. служив у лавах чорноморців². Проте вірогідність багатьох його свідчень – досить сумнівна і не підтверджується іншими джерелами.

Певною мірою заповнює прогалину в наших знаннях про цю військову формуцію публікований тут за рукописом щоденник значкового Ясинського³. У ньому досить докладно описано обставини формування й побуту Чорноморського коша за гетьманської влади, змальовуються настрої і взаємини серед чорноморців. Особлива цінність щоденника полягає в опису бойових дій коша в перші дні Протигетьманського повстання. Це дає змогу з високою мірою вірогідності відтворити участь його вояків у тих драматичних подіях, істотно уточнити (а то й спростувати⁴) наявні в історіографії твердження.

Дуже шкода, але про самого значкового Ясинського з інших джерел нічого не відомо. Як впливає з щоденника, його автор був кадровим старшиною-гарматником колишньої російської армії. Очевидно, брав участь в українському національному русі 1917 р. У серпні – листопаді 1918 р. значковий Ясинський служив у штабі Окремого Чорноморського коша. Останній запис у щоденнику датовано 9 січня 1919 р., коли автор після поранення перебував на лікуванні в одному з київських військових шпиталів. Що сталося з ним далі – не знаємо. Ймовірно, він повернувся до своєї частини й продовжив службу в її лавах. З кінця грудня 1918 р. Чорноморський кіш, розгорнутий у дивізію, брав участь в обороні Чернігівщини від більшовицьких військ, що наступали з півночі. Внаслідок важких боїв і деморалізації значної частини вояків частини дивізії в січні 1919 р. були цілковито розпорошені. Вцілілі підрозділи ввійшли до складу різних з'єднань армії УНР. 1-й Чорноморський полк включено до 16-го загону, згодом переформованого в славнозвісну 3-тю Залізну дивізію; 2-й Чорноморський полк влито до одного з полків 8-ї Запорізької дивізії. Ці з'єднання зазнали важких втрат упродовж другої половини того року в боях з більшовиками й білогвардійцями. Тож мало хто зі „старих” старшин-чорноморців пережив 1919 рік. В усякому разі в списках старшинського складу Армії УНР за 1920 р. і відомостях про особовий склад інтернаціональної Армії УНР у 1921 р. прізвища Ясинського нам знайти не вдалось.

число 1, 2005 р.

пам'яті грав скрипкові сольні партії, наповнив Божу службу музикою; то було щось таке, чого мені як до, так і після перебування за колючим дротом, ніколи більше не доводилося чути. На вінчанні в Рогенбурзі на наше з дружиною бажання в супроводі органа звучала „Аве Марія” Баха–Гуно у виконанні сопрано з Ілертісена. Раптом у моїй голові промайнула думка:

– Якщо сьогодні, в день п'ятої річниці весілля, ти знов почувеш цю мелодію, то так Діва Марія подасть тобі знак, що через рік ти живий-здоровий повернешся на батьківщину!

Десь за годину розпочалося вранішнє свято. Завдяки вміль організації на нього прийшло чимало охочих. Невеликий камерний оркестр грав класичні твори, а в паузах декламували вірші.

Нотного паперу не було і ноти писали на фанерних дошках; після виступу їх шкребли шматочками битого скла й використовували вдруге. Завдяки зусиллям однієї єврейської емігрантки в Єлабузі роздобули й налагодили музичні інструменти. Наші камеради були одягнені у все що завгодно, тільки не в концертний одяг, але нам на заваді це не стало. Провіщала наближення радості вивішена днів за два-три до початку програма. Прочитавши об'яву я, звісно, теж зрадів у передчутті святкової вистави, яка нам втішливо довела, що, крім невгамовного крику російських конвойних „давай”, суціль з буряковою гичкою, політичних причіпок, шпигунства та постійного голоду, було ще й інше життя.

З поваги до традиції свято розпочалося хвилина в хвилину з музичного вступу – і цього разу це була „Аве Марія” Баха–Гуно!

Я був такий вражений, такий зворушений, що по моїх щоках покотилися сльози. Мій сусід здивовано зиркнув на мене, але я був неспроможний хоч щось пояснити йому. Приблизно в ту саму годину, за 800 кілометрів на схід від Москви, в російському військовому полоні, як колись на моєму весіллі, лунала „Аве”, і я немовби знову стояв перед рогенбурзьким вівтарем поруч із моєю любов'ю нареченою.

За кілька тижнів перед тим мене звільнили з роботи в зубному кабінеті – за політичні переконання, що не збігалися з переконаннями ні АНТИФА, ані Національного комітету „Вільна Німеччина”, – звільнили разом з лікарем-сталінградцем доктором Колером, який для багатьох активістів був більмом на оці. Привілейований зубний лікар знову став звичайнісіньким „пленним”, котрого, як і переважну більшість наших товаришів, використовували в робочих командах на лісоповалі, в колгоспах чи на роботах у порту. Харчуватися я почав, ясна річ, відчутно гірше, але впертий шваб не продався, він почувався навіть трохи вільніше. У тих умовах „Аве Марія” була для мене не оціненим, незабутнім знаком надії і пробудження.

(Закінчення буде)

Скорочений переклад з німецької Володимира ПОЛОМАНОГО
за редакцією Олексі ЛОГВИНЕНКА

31 липня 1918 року рахується днем заснування Окремого Чорноморського козацького коша. Більш-менш докладніші підставини цього прийде-ся записати тоді, як я сам докладно собі цю справу уявлю. Поки що не запи-сую те, що випадково удалось чути. Ініціатива в цій справі належить поруч-нику Марусевичу, чоловікові з вищою освітою. Я його бачив у Головному штабі в Києві в квітні 1918 р., де він поводився дуже просто, таке враження, наче він у себе дома. Між іншим, носив оселедець. Це він скрізь розповсю-джував ідею національного війська і пропонував записуватись до коша. Він же найшов і Монтуляка⁵, цю дуже невідому ні для кого людину, котрий зумів одержати посаду начальника штабу коша. Тим самим Марусевич, ко-трий лічився помічником отамана, свою роллю скінчив. Мантуляк і Марусе-вич посварилися і тоді вже стало відомо для всіх, що стан військовий і освітній як того, так і другого не зовсім певен. Монтуляк видавав себе скінчившим інститут вищих військових наук в Німеччині. Каже, що десь учився в Швейцарії. Ця непевність в военній відповідальній освіті Монту-ляка привела до того, що отаман коша призначив його тимчасово старшим осавулом (ад'ютантом) з тим, щоб збутися надалі його зовсім, а на його місце тимчасово призначено військового старшину (підполковника) Поліщука⁶. З Монтуляком справа тяжка через те, що його службовий лист, котрий написав він сам, ствердили своїм підписом начальник Генерального штабу Сливинський⁷. Коли самозванство Монтуляка [...] зовсім правдиве, а це погрожує накинути п'ятно на весь кіш.

Отаманом призначив Пан Гетьман полковника Блохіна⁸, капітана мир-ного часу, сам кубанець, був в поході в Австро-Угорщині. Формувався кіш в Києві. Штаб стояв в отелі „Русь”, на В[еликій] Володимирській, на розі про-ти пам'ятника Св. Ірини, на другому поверсі. Там же жив і отаман коша. Потім 19 вересня штаб, і старшини, і козаків щось коло 1½ сотні рушили до Бердичева. В Бердичеві штаб поселився на присутній улиці, а старшини на приватних квартирах.

6 вересня⁹ 1918 р.

Штаб перейшов на Лису гору і розташувався в будинку № 13. Зібралися старшини в одному з будинків, але старшини залишилися на приватних квартирах. Приїхав з Києва отаман Монтуляк, залишився для справ научно-військових і до старшин ніякого відношення не має. Кажуть, що се так, поки що. Пан отаман не хоче його скандалу і згодом зовсім його випроводить. Йо-го помічником став сотник Ліщук, поки приїде з Києва справжній помічник отамана полк[овник] Полещук, куди він виїхав з приводу питання про по-мешкання Лисої гори, де тепер для нас місця нема, позаяк там живуть всякі отряди, гарматні і авіаційні. Прибули з Києва вісім (8) вагонів майна для ко-заків: гімнастерки, штани, шинелі, одіяла, білизна. Прибули машини: дві для важкої ходи, дві легких. На зібранні 15 жовтня вирішено послати старшин по губерніях українських на вербовку козаків. Старшин згодилось поїхати

більш 20. Їм буде видано по 12 р[ублів] добових. Було ухвалено послати в Кам'янець-Подільськ одного старшину – значкового Ясинського, привітати від імені коша Державний університет¹⁰, а також вибрано культурно-просвітню комісію, котрій доручено послати привітання Київському держав-ному університетові – це в першу чергу¹¹. Далі повинна ця комісія заснувати і провадити деякі кружки, організувати бібліотеку і таке інше.

Відношення до нашого коша взагалі обережне. Дехто рахує нас за боль-шовиків і з приводу цього летять доноси на отамана і на старшину. Уряд теж відноситься непевно. Пан Гетьман, по тих відомостях, які доходять до нас, відноситься до нас прихильно. Національний союз на чолі з паном Винни-ченком¹² стежить за нами і теж ставиться дуже порядно і прихильно. Нам треба тільки скликати козаків і начати з ними навчання. Як казав пан отаман, нам треба за 6 недінь підготувати козаків. Як успієм провести цю працю – покаже майбутність. Старшини поїдуть за козаками, майно є, помешкання буде. Утворено комісію для виробу форми одягу коша. Предс[ідник] – знач-ковий Ясинський.

17 жовтня 1918 р.

Зібрання наше поки що дуже бідне. Стіни збиті з чого прийшлося. Де яка дошка була – пішла в дію. Ослони поробили теж своїм заходом, і буває так, що старшини падають умісті з ослонем. Стіни не покриті і майже не минють-ся. Посуд: лужені і нелужені мисочки, ложки дерев'яні, ні вилок, ні ножів. Обід: по куску м'яса, борщу і хліба скільки хоч, каша пшоняна, або гречана з салом, або з молоком. На вечерю – куліш і хліба хто скільки з'їсть. Сьогодні (17 жовтня) замість каші – горох з салом. Прийшлося їсти з хлібом. За обід 3½ р[ублів], за вечерю – 1 р[убель].

Ідуть вісті з Києва, що державна влада відноситься до нас прихильно. Мабуть, це стоїть в зв'язку з політичним становищем загальним. Чи не ду-мають німці nach Hause?¹³

Був сьогодні у отамана. Читав йому промову, котру прийдеється вислов-лювати у Кам'янці. Отаман згодився з змістом, тільки зазначив, що треба підкреслити наше бажання іти з молоддю дружнім шляхом.

Промова, котру скласти було доручено комісією мені, така: „Кам'янець-Подільському державному українському університету.

Сьогодні (22 жовтня – 1918 р.) Окремий козацький Чорноморський кіш на чолі з своїм отаманом і разом з усім свідомим громадянством українським справляє свято відкриття нової лабораторії своєрідного українського духу [...] сьогодні піднімається ще одна нова зоря українського відродження. І ця зоря повинна піднятися високо, щоб освітити різні темні кутки і показати всьому світові, що український народ здатний до озброєння здобутками всесвітньої культури і може з честю зайняти відповідне місце серед народів світу.

Окремий козацький Чорноморський кіш буде знати, що з сьогоднішнього дня працею в цій лабораторії буде набута система національного знання, буде число 1, 2005 р.

світлішати шлях нашої національної мети. Поруч з Державним київським університетом університет Кам'яця допоможе нам в постійному зв'язку з ними відновити натхнення нашого кошового прапора, і ми переконані і прохаємо вірити, що подякувати ми зуміємо: за можливість вільного існування української науки і культури ми наперед і без думок оддаємо своє життя. (Наше бажання – йти дружнім шляхом з студентською молоддю.) Наше прохання до пп. професорів і до всього громадянства українського – ужити всіх заходів, щоб наша Альма Матер відкрила свої двері всім, хто зможе працювати на користь рідній українській науці, хто одержав атестат життєвий, а не тільки той, що дала офіційна школа. Державному українському університету в Кам'янці слава во віки! Його слава – це наше сонце і сонце України! Слава! Слава!

Отаман Окремого козацького Чорноморського коша, старшина і козацтво".
"Ректору Київського державного українського університету. Окремий козацький Чорноморський кіш прохає вибачити за спізнення привітання. Умови нашої праці не дали можливості навіть в скрутний час підняти очі і своєчасно підкреслити народження осередку вищої рідної освіти в Києві. Але це не міша нам заявити Київському державному українському університетові, що наше щире співчуття рідній культурі звертає всю нашу увагу до цього першого огнища вищої освіти України. Ми шлем бажання пп. професорам і студентам сили на славу наукову працю освітлення нашого життя сучасного і минулого.

Сонце, котре зійшло в Києві, не потухне вовіки. Слава 1-му Українському державному університету в Києві.

Отаман Окремого козацького Чорноморського коша, старшина і козацтво".

19 жовтня 1918 р.

Приїздив до коша товариш військового міністра генеральний хорунжий Лігнау¹⁴. Обдивився помешкання на Лисій горі. Пан отаман познайомив його з справою коша. Нам ніяк не вдається зайняти помешкання. Наш представник військовий старшина Полещук поїхав до Києва, був у пана Гетьмана і ми всі чекаємо його з надією розташуватися на Лисій горі. Але Лігнау висловлювався в тому напрямку, що Лису гору нам не прийде займати, що нам відведуть десь друге місце. Побачим, як скінчиться все це. А поки що нам дуже тяжко. Кожного ранку з міста ідеш до Лисої гори. Там за обідом, за навчанням, за зібраннями проводиш увесь день. Зібрання наше, крім хліба [...] нічого не може дати. Ранком і вечором треба улаштовувати чай приватно, все це дуже непевне становище. Поїхали старшини на вербовку козаків. Це наша головна надія. Лігнау бачив козаків: більшість з них без чобіт, без штанів навіть, у одних кальсонах, приказав одягнути їх.

Чому нам так трудно зайняти Лису гору? Там частину займають німці, частину недодемобілізовані російські чи українські частини, а мають мешкати регулярні [...] кіннота, гарматчики і таке інше. А чому не ми? Хіба ми не регулярне військо?

27 жовтня 1918 р.

За мою відсутність (подорож до Кам'яця) приїздив до коша Кірієнко. Дуже прихильно ставився (як розказують) до всіх і до всього, що потрібно кошу. Поїхав. Але „віз і нині там". Старшини не одержали жалування. Живуть у місті. Нічим платити за всякі дрібниці життя. Кожен почуває себе до краю неприємно. Козаки почали прибувати. Із них уже сформовано дві сотні. Всякі перешкоди на місцях старшини-вербовщики перемагають, хоч як це їм трудно часом: то німці не дозволяють формувати і вимагають посвідчення від германської влади, то командировочних коштів не хватає. Але справа з козаками налагоджується. Питання з помешканням і досі непевне. Деякі старшини поїхали на Київщину, шукають якогось повітового міста. Чутки ідуть, що вільні місця є, але ми так уже мало віримо в свою справу, що й не знаємо, чи нам доведеться коли заспокоїтися, провадячи певну працю; чи так, як вічний жид, будемо блукати по Україні, поки апатія і безвіра не знесилять і доведеться, очевидячки, відректися від змоги власними руками будувати кіш. А тим часом авансів нема, робота постачання страшенно ненормальна, а врешті-решт начальник постачання полк[овник] Кузьменко захворів. Замінить його ніким. Стройова канцелярія теж шкандиба на обидві. Як хто звільняється від 1 жовтня, то печатається про це за 26 жовтня. Пропадають десь всякі посвідчення. А вчора узнаємо, що отаман полк[овник] Блохін захворів і подав в відставку. Саме в такі скрутні часи не встигло, бачте, сили, котрі він на словах віддавав кошеві, а на ділі кіш ні на одну хвилину не почувував, що його отаман піклується про щось. Чутки другі, зовсім іншого характеру, доходять до нас про отамана. І [...] другий раз болить душа моя. Перший раз боліла за козака, який, назвавшись українцем, не знав, що це значить і як треба поводитися, щоб цю назву зберегти від якої-небудь плями. Це було під Жмеринкою в січні 1918 р. Тепер болить душа за українця-інтелігента-старшину. Культурний рівень його далеко не досить високий [...] І ця старшина, натхнена щирим відношенням до всього рідного, українського, вона готова вмерти за Україну і її славу майбутність, але шкодить знов чогось. Шкодить спеціального і загального виховання. Одна глибока віра і лицарська рішучість. Подячна праця чекає всякого, хто скличе [...] і направить їх на шлях надії і загартує їх в постійній праці, праці розумній, систематичній. Крім того, народ зібрався молодий, поривання в далекість у нього швидко можуть змінитись упадком надії, треба комусь турбуватись, щоб у них була одіж, були вони неголодні! Нічого цього у нас нема. Отаман більш здатний до скандалу десь у Києві, в номері гостиниці, начальник постачання ніяк теж не встигне налагодити справу, [...] Чутки про якісь тисячі, розтринькані без сліду і без щоту! [...] Нічого й дивуватись, що так відносяться до нас київський уряд, місцеве громадянство. З Києва видно уже, а місцеві наче почувають щось непевне в нашій становищі!

Розбиваються послідні надії. Народ не знає себе, не знає, чого вимагає від його історія, інтелігенція народна [...] не готова ще до відповідальної праці на

грунті самостійному. Національна трагедія, яку не раз уже переживала Україна!

В зв'язку з міністерською кризою нам прийшлося потурбуватись про те, щоб захистити себе від якихось вибухів. Прийшлося переночувати в зібранні на підводі, без постелі, мерзнуть. А сьогодні (27 жовтня) не знаєм, чи будем обідати, чи ні! Так ми дивимось в майбутність, а від нас вимагають держати високо кошовий прапор! Голодний, без одягу, без віри в себе і в своїх проводирів! Яка тут мова про кошовий прапор!? Кошунство!

28 жовтня 1918 р.

Перша сотня сформована. Командир – хорунжий Насипайко. Бувший прапорщик лейб-гвардії Волинського полку російської армії. Скінчив школу прапорщиків в Петрограді [...] Службу зна дуже докладно. Козаки з тих, кому сю осінь йти на військову службу. Підстаршин ще нема. В сотні 120 – 130 чоловік. Друга сотня теж формується. Сьогодні прибуло з Звенигородського повіту до 300 козаків. Їх привів хорунжий Поєдинок.

А вчора одержана телеграма з Києва – звільнити помешкання, зайняте під зібрання, і взагалі звільнити усі помешкання на Лисій горі.

Кошти теж не одержали ще. Гадаю, що комусь хочеться спровокувати нас, не даючи ні коштів, ні помешкань – тим заставить нас покинути кіш, а може, ще сочинить якийсь більшовицький вибух – тим накласти на нас пляму і взагалі розформувати. Але останнє не вдасться. Ми будем терпіть в надії, що змінившись у Києві уряд зверне увагу на наше становище і допоможе нам стати дійсно військом.

Згадаю про подорож до Кам'яця.

Загальне враження таке, що українці і досі стоять на ґрунті революційному, нема державної прямоти, нема почуття власної сили. В речах почуваюсь, що кожному хочеться комусь [...] словом, якомусь ворогу, котрий повинен чути і він чує. Народ, котрий в своїх піснях і думках і в історії має стільки військового хисту, здатності, відваги, слави – за часи революції не тільки не зумів озброєно власними силами захистити себе, але й досі йому не удається добути свою озброєну силу – цей народ, ставши нацією, демонстративно заявляє, що йому не треба мілітарних фортець, а навпаки, він ставить на політичному кордоні – фортецю науки. Це той самий „визов“, з яким російська демократія оставила фронт, сама нища і голодна, обірвана й боса, викрикуючи на весь світ „мир без анексії і контрибуцій“. Було когось жаль, була безглуздість, і як це справді зрозуміть: не могутній і разом великодушний російський народ кликав до миру „без...“, а збитий і знищений, гукав як переможець. Трагедія народу і посміх Судьби.

1 листопада 1918 р.

Кошти одержали. Я мав одержати за жовтень як значковий 400 крб., за 12 днів вересня – 159 крб. і 100 крб. допомоги за переїзд в Бердичів з Києва. Ітого – 659 крб. 60 коп. Із них 134 крб. на зібрання і 150 крб. за товар – хром

на чоботи. За все врем'я з 18 вересня я не був у коші 12 день. Значить, 31 день був у коші. Удержали гроші за 18 днів. 134 крб. за 18 днів. Обід із борщу з м'ясом і каші з салом. Хліба досхочу і додому брали [...] Хоч і трудно жити на хлібі, борщі і каші, але при нашому бюджеті і при загальній дорожнечі – ми за цей місяць зуміли прожити недорогого.

Загальні справи коша не крапають. Виявляється потроху, що тоді, як на нас дивляться з надією такі величезні організації, як Національний союз, – у нас ведуть боротьбу кар'єристи, люди своїх маленьких, особистих, персональних інтересів. Борються отаман полк[овник] Блохін і військовий старш[ина] Пелешук. І той, і другий їздять в Київ, про щось там з кимось ведуть балачки. Якись делегації їздять у Київ. Хто їх посилає туди? Від кого вони там балакають, перед ким вели за нас речі і давали обіцянки?! Яке взагалі наше становище в близькому майбутньому – чи не відправлять нас куди, в яку-небудь авантюру?! Ми не знаєм, хтось вагається, а ми підставляєм свої голови!

4 листопада 1918 р.

Військовий старшина Пелешук вернувся з Києва. Він призначений тимчасово виконувати обов'язки отамана коша. Я не бачу нічого доброго в цьому призначенні. Пелешук чоловік молодий – чуть за 30 – військового часу, жонатий, і взагалі у нього не хватить енергії налагодити справу. Наш кіш попав в багно. Треба чоловіка – лицаря, надзвичайної енергії, глибоко переконаного в своїх завданнях, чоловіка з службовим станом. Такий тільки отаман зміг би підняти кіш і поставити його на відповідну височину. Роля надзвичайна і потребує виключно надзвичайної енергії. Це в тім разі, як кіш мусить залишитися окремим. Пішли чутки, що кіш увійде в склад 10-го корпусу. Ну тоді не тільки Пелешук може стати на чолі, а й багато інших. Але тоді кіш загубить своє особливе призначення і взагалі не даватиме виправдання нашого безладдя, нашої нужди, хронічного недоїдання і таке інше. Тоді прийдеться залишити кіш.

5 листопада 1918 р.

Німці виїждять із Бердичева і майже з усієї України. Сьогодні я бачив, як везли гармати на вокзал. Готуємось зустрічати англійців. Ходять чутки, що за сутки пройшло 4 ешелони через Бердичів, їдуть на Ровно. Бояться, сердешні, щоб не прийшлося трохи поділитись тим майном, що „приобріли“ за час перебування на Україні. І при всьому тому відносишся до них з повагою. Вони скінчили з честю свою дію. Що ж... не хватило змоги. Це з кожним може статись. Але, як добрі хазяїни, не кидають своє добро, не розбігаються в паніці, дбають про майбутність на кожному кроці. Нарід, переможений економічними і політичними обставинами своїх союзників, – остається великим народом!

число 1, 2005 р.

10 листопада 1918 р.

Старшини, котрі їздили на вербовку, вернулись майже всі. Нарешті сформовані три (3) сотні по 120 козаків в кожній. Четверта сотня формується. Єсть надія ще на дві сотні. Козаки – більшість молодь, ті, котрим сей рік їти по призиву. Єсть між ними і вже бувші в російській армії, єсть бувші в українських частинах, єсть партизани, єсть карники. Єсть уголовні і злодії і таке інше. За сутки варті по кошу я відправив у тюрму чотирьох. Один продав свій одяг, а надів одяг другого козака. Взагалі – настрої більшовицький. Учора був опрос претензій. Опрашував отаман Пелешук. Козаки жалувались на холод в казармі, на те, що нема світла, табаку, мила, платків носових, одіял, чоботи рвані і таке інше. Отаман пообіцяв задовольнити усім, крім помешкання. Балакав щось про скрутний час, згадував щось про ідейність, козаки прокричали „Слава” і розійшлися.

8-го було старшинське зібрання. Настрої був бойовий. Була пропозиція – подати рапорти про безладдя в постачанні, в канцелярії і в нашому кошовому житті взагалі. Постановлено – прохати отамана ужити всіх заходів, щоб постачання само турбувалось про матеріальне становище старшин, бо у кожного старшини виявилось таке почуття, що над ним кепкують, коли інституція державна нічого не дбає, і приходиться самим десь їздити, щось клянчить, тоді як у кожного єсть своя праця. Надії на поліпшення нашого життя ні у кого нема, поки на чолі коша зостається „тепла компанія”, котрій місце в арештантській. Начальник постачання Кузьменко ослаб і досі в больниці. Його місце займає якийсь пройдоха хор[унжий] Бойко. Виявляється, що у всіх дебошах Блохіна приймали участь як теперішній отаман Поліщук, так і Бойко й інші. Був такий випадок, що ся компанія захватила на свій автомобіль якогось козака, думаючи, що в його є гроші. Поїхали в кабак, наїли, напили на скільки сот, а коли прийшлося платити, то ні у кого не оказалось грошей. Прийшлося оставити одного заложником, їхати позичати грошей. Такий наш грязний Олімп! Що буде?!

16 листопада 1918 р.

Приходиться залишити на якийсь час свої особисті справи, позаяк на сцену життя стали першорядні національні питання. Уряд в Києві змінився уже вдруге. І всюди стали росіяни і малороси. Установлюється зв'язок з Добровольчою армією. Одверто ставиться питання про федерацію з Росією¹⁵. Але зв'язок з Добровольчою армією, котра ставить монархічне гасло, дискредитує в очах українського громадянства навіть ідею федералізму. Готується новий вибух. Антанта шле відомості, що її військо йде з усіх боків, але Україна буде гробом і для Антанти... як це сталося з німцями. Добровольча армія досить зайнята боротьбою з більшовиками. Гетьман не має війська, котре його підтримувало б, окрім сердюків, яких налічують біля 5000, але і ці тисячі розбігаються. Мусять знову виникнути події, які в крові

нових ворогів оминуть українську волю. Серце болить, як подумаєш, чого стоятиме Україна, її право, її вільне культурне існування. Не навчилися росіяни! Хазяїнами хочуть залишитись у нашій хаті і нас же гнітять! Кричать про братерство! Як гірше можна сміятися з цього святого слова? Це вже друга образа світової мрії. Раз більшовики насміялись над „Авелем”, тепер пануючі [...] хотять не тільки насміятися, а і задушити нашу тільки народжену волю! Самі кличуть на свою голову суд історії. Вся Європа тріщить по своїх капіталістичних швах, а у нас на Україні чужинці шукають живильної води на їх загинувшу ідею – єдиної, монархічної Росії. Вони тільки поки що манять федерацією! Здається, чому б не згодитись українцям? І дійсно, українці погодяться на федерацію, тільки що федерацію повинні перевести українці ж, а не опікуни. Це національна образа. Силою примусим зрозуміти се і погодитися з тим, що справа в нашій власній хаті улаштовуватиметься нами ж! Це буде, „бо сонце стане”, як казав Шевченко, „і... землю спалить”.

6 січня 1919 р.

Почти 2 місяці не брався я за олівець. Багато за цей час пройшло переді мною нових подій, нових постатей. Вирушили ми з Бердичева 18 листопада¹⁶. Потягом ми проїхали за Васильків до якогось півстанка. Звідти три сотні вирушили пішки через Забір'я, Білгородку на Петропавлівську Борщівку. Командував отрядом сотник Царенко¹⁷. Це бувший народний учитель (так мені здається), чоловік молодий – років 26 – 27. За війну з німцями одержав орден Володимира 3-ї степ[ені] і золоту зброю. Чоловік надзвичайного хисту організаційного. Рішучий і твердий при виконанні своїх обов'язків і завдань... Він вірив, що нам легко буде взяти Київ, хоч сили у нас були невеликі. Фланговий наш марш мусив перерізати Брест-Литовське шосе і тим самим поширити облогу Києва. По залізниці і прямо на Пост-Волинський наступали січовики. Опісля січовиками стали називати всіх, хто наступав на Київ з Директорією на чолі. Але гасло повстання підняв Окремий загін Січових стрільців, котрий розташований був в Білій Церкві. Сили його були не дуже більші, як наші, але більш дисципліновані і більш свідомі.

Наш отряд двигався строго по уставу. Козаки, хоч і молоді, але слухали своїх старшин, і один тільки раз вийшло замішання. Вперед були послані телефоністи і по дорозі ми їх догнали. Це було вночі. Хтось з телефоністів, перелякавшись наших дозорів, став кричати „Хто йде?”, викликати переговорщиків, загрожував кинути бомбу і таке інше. Один із старшин, котрий був спереду, погарячився і скомандував „По неприятелю!”, але там був цей старшина тільки прикомандирований, а козаки заметушились, не знаючи, кого слухати, хвилину затримались, а потім з'ясувалось, що це не ворог, а свої телефоністи.

В Білгородці затримали отряд сердюків, з кіннями, сідлами. Старшина їх – значковий якийсь – утік. Видно було, що сердюки не будуть дуже храбрі...

число 1, 2005 р.

У них не було ні дозорів, ні постів. Всі вони спали і старшина їх спав. Їх і забрали, дехто втік. Це було перед світлом, а ввечері, в 11-й годині 21 листопада, ми вирушили на Борщагівку. З нами було кулемети по два при кожній сотні і дві (2) гармати. Вперед пішла розвідка з 20 чоловік козаків з 2 старшинами. В Борщагівку ми прийшли світом, а в 9-й годині уже загурчали наші гармати по шосе. Наші розвідники нас не зустріли і ми їх так і не бачили. Хорунжий Авдіїв, начальник розвідки, і його молодший старшина хор[унжий] Рудький теж не знаєм де. Більш того що вони попалися в руки гетьманців і їх забили. Ми всі це чули, коли прийшли в Борщагівку і їх не зустріли. Але ніхто про це не згадував. Чулось тільки в повітрі, що з гетьманськими старшинами розмова буде теж коротка. Скоро показалися частини гетьманські. Були відділи сердюцькі, були і старшинські. Бій з ними був короткий. Третя сотня наша, котра була на правім крилі (сотник – значковий Протасов), в 11 годині взяла в полон цілий відділ старшинський, 2 кулемети, багато рушниць. Сотня перша (сотник – хорунжий Насипайко) теж розбила відділ і взяла полонених. Тільки 2 сотня (сотник – значковий Поединок), яка стояла на лівім крилі в лісі, трохи заметушилась, саме ліве крило її було відступило, покинуло кулемет, але знов стало на своє місце, хоч і не вернуло кулемет. Так пройшов наш перший бій. Гармата розбила на шосе панцерник, чоловік до 100 було полонених, 2 кулемети, багато набоїв і рушниць. Уже „Слава” лунало по селу, селяни несли хліб, сало, молоко, хоч і прийшлося їх зразу трохи підганять. Тим часом з Києва на грузовиках в обхід нашого лівого крила прибув великий відділ сердюків і старшин. Прибув і панцерник. У нас же не було ні резервної сотні для наших крил, ні панцерника. Це було вже в 2-й годині. На лівому крилі начався новий бій. Друга сотня не вдержалась і частина розбіглась, частина відступила в село, тим самим відкриваючи ліве крило 1-ї сотні. Становище наше зразу стало кепське. Уже в першому бою почувалась якась непевність за другу сотню. Тільки звістка про наше ліве крило дійшла до штабу, сотник Царенко приказує мені негайно іти туди і всіма заходами вернути її в перше становище. Я прямо полетів. Зустрічаю чоловік 20 козаків 2-ї сотні з хорунжим Гарметом. Ідуть вони в село, сумні... Я бачу, що щось треба робить. Приказую лавою іти („во фланг”), щоб прилучитись до своїх, за селом, де наші зчинили уже бій. Козаків прийшлося добре підтримувати словом. Пішли. Наші бачили цю лаву і не знали, хто йде. Сердюки теж приїхали в касках і з перев'язаними білим рукавами. Піднявся крик серед наших, хотіли стріляти на нас, але ми теж кричали їм, що це свої, і нарешті ми дійшли майже на царину. Перед нами була якась левада і забор дощаний. За цим забором я залишив хорунжого Гармета з людьми і наказав йому стежити за боем і виручати збоку своїх, як гетьманці посунуть на наших. Сам же я вийшов на головну вулицю села, зібрав чоловік з 6 козаків, які там були, і лавою по вулиці іду за село до своїх. І тут трапилося щось таке, про що я й досі згадую і цілком не розумію, як во-

но сталося. На розі однієї вулички стоїть наш Поединок (сотник 2-ї сотні), без шапки, обеззброєний. Кругом його 2 гетьманські старшини і чоловік 5 сердюків. Він дивиться на мене і таким якимсь дуже чудним голосом, наче з-під землі: „Ясинський, за що вони хочуть мене розстріляти?” А вони всі дивляться на мене, що я буду робити. Я теж дивлюсь на них, але ж не стою, а йду прямо до них і як, кажу, кого хочуть розстріляти, за що? Підходжу до них, пістоль, звичайно, прямо в руці і стежу за ними. Беру Поединка за плечі, відводжу від їх, забираю рушницю від старшин. Один з їх, з чорними вусами, якось страшно на мене дивився, притулювся до забору, а другий щось усе шептав мені на ухо: „Знаєте, колега!” Я передав їх хор[унжому] Гармету. Поединок не знав, що робити: то кидався мені на шию, то плакав, то проклинав тих, хто його обеззброїв. Потім я не знаю, куди він дівся, тільки після бою, коли вже я ранений їхав в Білу Церкву, зустрівся з ним, теж раненим в руку. Його до того ще били носачами [...] простромили штиком руку.

Як вийшов я за царину з своїми козаками, побачив, що гетьманців було дуже багато. Стріляли вони з бомбомета, з кулеметів. Але ми їх відігнали знов у ліс. Виконати же наказ Царенка – вернути перше становище не було змоги. Потроху ми підсувалися до лісу. Гетьманці махали платками, щось просили не стріляти, але нас було мало і вірити їм не можна було. Якби було з лівого боку хоч трохи людей, хоч невеликий відділ з кулеметом, а ще краще, якби був панцерник на шосе. Нічого цього не було і ми вели весь бій до вечора, не маючи змоги ні взяти ворога, ні розігнати. Прийшлося подумати про те, щоб нас не обійшли знов з села. І дійсно, як тільки прибігли ми в одну вуличку, гетьманці були за 20 кроків від нас. Ми їх прогнали. Пішли в другу вуличку і там те ж. Там я був ранений кулею, котра ввійшла коло позвоночника, зачепила ліву почку і вийшла між ребер. Я виїхав на підводі з Борщагівки і бачив, як наші знов трохи посунулись назад, і серце заболіло з жалю. Так, думалось, легко взяти навіть Київ з одного маху, а тут...

На ніч ніхто не залишився в Борщагівці, ні ми, ні гетьманці. Наш отряд вернувся в Білгородку. Проба показала, що треба більше сил для боротьби з гетьманом. І людність почула, що повинно всім встати, озброїтись і йти з нами. Почалась та пора, коли людність українська забула про всі суперечки між собою і одностайно підняла прапор повстання. Це пора слави України. Як ніколи ще від часів Богдана, українці організувались на боротьбу з насильством, за вільне життя. Не було балачок, не ставало питання: хто, за що йде? Всі вмісті йшли скидати гетьмана, розігнати з Києва тих, хто засів там, щоб на свою користь дурить людей освічених і мазать по губах затуркану, темну масу. Культурно-національно вихована старшина зжилась з тими тисячами селян і робітників, котрі мріяли більш про збільшення свого добробуту, чим про національну справу. У всіх одно почуття, одно бажання: взяти Київ. І було ясно, що Київ буде наш, ніякі сили не поспіють, щоб виручити гетьмана. Німці вже були не ті, що раніш, вони тепер прислухались, чого ви-

магає Антанта, не всі і не скрізь, однаково, прислухались. Одні не хотіли зовсім нікого слухать, другі боронили тільки себе. Ми це бачили і знали, що німці не страшні. І дійсно, як пройшов час, треба було бачити, як легко, але рішуче наші селяни, які колись віддали тим же німцям і зброю, і самих себе на поталу, тепер кидались на них і в одну хвилину забирали у них все: і зброю, і майно. Добровольці і Антанта були далеко – це раз, а якби вони й пішли на нас, то ми знали, що робить. Залізничники були з нами і ми все равно взяли б Київ, Так і сталося. Німці своїм смішним ваганням тільки дратували і нарешті по-дурному тримали себе. Одні бились проти козаків, другі не давали зброї, а потім прохали скоріше відправити їх додому, а по дорозі ляхи знімали з них навіть штани.

Організація селянства проходила блискуче. Тисячі приходили щодня. Республіканці захвачували головні міста по всій Україні. Дійшло до того, що вже майже вся Україна визнала Директорію, а ні Антанта, ні добровольці не признали. 14 грудня Київ був наш.

Вступ Директорії в Київ значив, що Україна з її славною столицею вдруге після Богдана була звільнена від ворога своїми власними силами. Знов виявилось, що організації фізичної сили хватить, кулак зміцнів досить, щоб рубать замки, скуті з провокації, брехень, користі, страху. Обеліск на Софійській площі свідчить перед усім світом, що хоч на скільки-то хвилин Україна стала українською і для українців, переможців над північним насильством. І дивлячись на його, чуєш, що кругом його, а не чого другого, тепер зосередились активні сили українські і ворожі. Це діло художника, показати в образі, як це відбувається, але ж всякому, хто брав участь в останньому рухові, досить ясно, що боротьба буде кругом цього монумента. Скільки надій, скільки мрій кругом його і скільки прокльону! Рух ще йде, скільки крові ще покропить його, поки він стане святим місцем для кожного українця, коли його покрийть килимами, обсиплють квітами, коли музи поетів українських будуть кинуті до нього і пісні окутають його гучною славою, а кругом його в тумані або в млі нічній вставатимуть пости героїв визволення і йому заповідатимуть переказати нащадкам свої думи, свої жалі, свої не до кінця виконані завдання!

9 січня 1919 р.

Наш кіш – уже корпус, має свою гарматну бригаду¹⁸. Він тепер на Північному фронті, в районі за Бахмачем. Царенко керує першим полком. Були чутки, що домагався дозволу іти на Москву. Газети в Києві зацікавили. Про світові події – майже нічого не пишуть. Трудно угадати, що буде. Антанта, і в першу чергу Франція, рахує, мабуть, Україну як свій південь в відношенні до всієї Франції. Вона не знає української історії, вона не хоче знати, що коли за 250 років від Богдана Україна воскресла знов, то не може вона вмерти ніколи. Не стільки жертв принесли сини її, щоб можна було накинути на неї петлю.

ПРИМІТКИ

¹ Див., напр.: Кучабський В. Від першопочинів до прокурівського періоду // Історія Січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 141, 151; Петрів В. Військово-історичні праці: Спомини. – К., 2002. – С. 605, 606.
² Смовський К. Окремий Чорноморський кіш // За Державність: Матеріали до історії Війська українського. – Варшава, 1938. – Ч. 8. – С. 99–116.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 1 – 10.

⁴ Зокрема наведені в щоденнику Ясинського дані майже цілковито заперечують інформацію К. Смовського про командний склад і чисельність Чорноморського коша восени 1918 р. та перші бої чорноморців з гетьманськими частинами.

⁵ Микола Монтуляк (Мантуляк) (1889 – р. см. невід.) – підполковник армії УНР. Учасник Першої світової війни, командир роти і батальйону російської армії. Брав участь в українізації російської армії. У 1918 р. – в.о. начальника штабу Окремого Чорноморського коша, старший ад'ютант коша, у 1919 р. – співробітник Головного штабу Збройних Сил УНР, згодом на викладацькій роботі в Спільній військовій юнацькій школі. У січні 1920 р. залишив українську військову службу за станом здоров'я, мешкав на Черкащині й Вінниччині. У листопаді 1920 р. зголосився до українського війська. Інтернований у польському таборі. В 1921 р. – співробітник культурно-освітнього відділу штабу 1-ї Запорізької дивізії Армії УНР.

⁶ Поліщук (Пелешук) – отаман Армії УНР. У 1918 р. – начальник штабу, згодом – командир Окремого Чорноморського коша. число 1, 2005 р.

⁷ Олександр Сливинський (1886 – 1956) – український військовий діяч доби Національно-визвольних змагань. Підполковник російської армії. Учасник Першої світової війни, старший ад'ютант штабу корпусу, штаб-офіцер штабу головнокомандувача Румунського фронту. Учасник українізації російських частин на Румунському фронті в 1917 р. Наприкінці того ж року – заступник начальника Генерального штабу Збройних Сил УНР. З березня 1918 р. – начальник Генерального штабу. На цій посаді залишався і за гетьманату. У листопаді 1918 р. звільнений з посади, згодом емігрував до Польщі. У міжвоєнний період жив у Німеччині, після Другої світової війни виїхав до Канади.

* Крпками, взятими у квадратів дужки, тут і далі позначено пропуски частин тексту рукопису, які через незрозуміле написання їх публікаторові не вдалося відчитати.

⁸ Блохін (рр. н. і см. невід.) – полковник російської армії і Армії Української Держави. Учасник Першої світової війни. У 1918 р. – командир Окремого Чорноморського коша, згодом на військово-дипломатичній роботі.

⁹ Очевидно, у тексті помилка. Мається на увазі 6 жовтня 1918 р.

¹⁰ Йдеться про урочисте відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, що мало відбутись 22 жовтня 1918 р.

¹¹ Український державний університет у Києві відкрито 6 жовтня 1918 р.

¹² Володимир Винниченко (1880 – 1951) – український письменник, державний і громадсько-політичний діяч. Активний учасник українського національного руху на початку XX ст., член Київської громади, співзасновник Революційної української партії (РУП) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). У 1906 – 1914 рр., уникаючи переслідувань влади, перебував на еміграції. У 1914 р.

незаконно переїхав до Москви, де співпрацював з часописом „Украинская жизнь”. Учасник українського національного відродження 1917 р. З березня 1917 р. – заступник голови Української Центральної Ради, у червні 1917 р. призначений головою Генерального Секретаріату (з січня 1918 р. – Ради Народних Міністрів УНР). Наприкінці січня 1918 р. подав у відставку. За Гетьманату очолював опозиційний Український національний союз. Один з головних натхненників і організаторів Протигетьманського повстання в листопаді 1918 р. Голова Директорії УНР. У лютому 1919 р. внаслідок гострих внутрішньо- і зовнішньополітичних розбіжностей в українському таборі подав у відставку й емігрував до Відня. У 1920 р. зробив невдалу спробу повернутись в Україну й взяти участь у роботі більшовицької адміністрації. У 1920-х рр. оселився у Франції, де в основному займався літературною діяльністю.

13 Nach Hause (нім.) – додому.

14 Олександр Лігнау (1875 – 1938) – російський і український військовий діяч. Генерал-майор російської армії, учасник Першої світової війни. З кінця 1917 р. – на українській військовій службі, командир українізованої дивізії. З березня 1918 р. – другий помічник військового міністра. Після гетьманського перевороту, у травні 1918 р., деякий час виконував обов'язки військового міністра. У жовтні 1918 р. призначений командиром 7-го Харківського корпусу. Під час Протигетьманського повстання (листопад 1918 р.) покинув українську військову службу. У 1919 р. – генерал-квартирмейстер штабу 1-ї Сибірської армії білогвардійських військ А. Колчака. У січні 1920 р. перейшов на бік більшовиків, перебував на військово-педагогічній роботі. Викладав у військовій академії РСЧА. Репресований.

15 14 листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський видав грамоту про федерацію з майбутньою, відродженою небільшовицькою Росією. Було сформовано правий проросійський уряд С. Гербеля. Ці події стали кульмінацією політичної кризи в країні й початком громадянської війни. Того ж дня опозиційний Український національний союз проголосив повстання проти гетьманського режиму й відновлення УНР.

16 Уже 15 листопада 1918 р. верховний головнокомандувач військ УНР отаман О. Осецький віддав наказ Окремому Чорноморському кошеві зайняти Бердичів і вночі проти 17 листопада вирушити на Київ.

17 Євген Царенко (р. н. невід. – 1919) – полковник армії УНР. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. На початку 1918 р. зголосився добровольцем до сформованого С. Петлюрою Гайдамацького коша Слобідської України, у складі якого брав участь у боях з більшовиками за Київ. Наприкінці 1918 р. – старшина Окремого Чорноморського коша, згодом командир 1-го Чорноморського полку. З травня 1919 р. – командир 8-го Чорноморського полку 3-ї Залізної дивізії Армії УНР. Смертельно поранений у бою під Вапняркою.

18 Наприкінці Протигетьманського повстання Чорноморський кіш зв'язки поповненню добровольцями й мобілізованими було розгорнуто в дивізію, що увійшла до складу Осадного корпусу військ УНР. Саме в такому складі чорноморці в січні 1919 р. вирушили на більшовицький фронт. Наведені автором відомості про подальше розгортання Чорноморської дивізії в корпус не відповідають дійсності.

Вступне слово, публікація документа й примітки Михайла КОВАЛЬЧУКА

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Дмитро ГОНТА

НА ПАНЦИРНИКУ „ХОРТИЦЯ”

Пропонуємо увазі читачів публікацію одного з небагатьох мемуарних джерел з історії панцирних частин Армії УНР. Спомини сотника Д. Гонти, старшини бронепотяга „Хортиця”, який у другій половині 1919 р. входив до складу 4-го панцирного відділу Армії УНР, становлять безперечний інтерес для дослідника. Крім того що присвячені маловивченій темі, вони цікаві ще й наявними в них відомостями про малознаний етап Визвольної війни – другу половину 1919 р. Автор докладно розповідає про події тогорічного серпня, коли Армія УНР і УГА визволили від більшовиків Правобережну Україну, описує здійснені восени операції проти російських білогвардійців на Поділлі тощо, при цьому подає численні важливі деталі. Усе це робить мемуарний твір Гонти цінним, з багатьох поглядів – незамінним джерелом з історії української збройної боротьби в 1919 р.

Текст споминів подаємо за першодруком з „Історичного календаря-альманаху Червоної калини на 1932 р.” (Львів, 1931).

По розформуванні Запорізької Січі панцирний дивізіон „Січі” перейшов у розпорядження штабу армії й був призначений до помочі частинам, що оперували на лінії Могилів – Жмеринка.

Захопивши Жмеринку при помочі Галицької армії, панцирники вирушили в напрямі Вапнярки. Першим рушив бронепотяг „Запорізька Січ”, збудований у кам'янецьких залізничних майстернях найпримітивнішим способом. На звичайнім помості (платформі) були зроблені

із шпал стіни, у стінах прорізані отвори для скорострілів¹, а спереду і ззаду – більші люки для гармат. Щоби змилити ворога, пофарбували його сіро-зеленою фарбою, аби виглядав, як правдивий бронепотяг.

Але „панцирник” „Запорізька Січ”, незважаючи на те, що його, пробивала звичайна крісова куля², не то гарматне стрільно³, був вигідний; дуже низький, творив він малу ціль для ворожих батарей.

І от на такім „панцирнику” довелося довгий час провадити бої з більше-

виками, які мали правдиві панцирники, так звані черепахи. Треба було мати шалену відвагу й залізні нерви, щоб з таким, як у нас називали, „солом'яним броневиком” змагатися й давати відсіч такому сильному ворогові. Але ми завсіди обурювались на таку назву і на кожнім кроці доводили, що й на таких панцирнику зуміємо битись.

І не один був випадок, де прихотилося атакувати два-три чудові російські панцирники.

Була велика віра у слушність наших визвольних змагань, а смерть що – вона й на печі знайде.

За прицільника був у нас Микола Липинський, б[увший] студент Катеринославського гірничого інституту, хлопець незвичайно відважний, що завдавав большевикам багато шкоди. Він зголосився до Січі ще під час повстання проти гетьмана, бажаючи служити при батареї, перейшов усі бої з большевицькими панцирниками, виходячи цілим із найбільших небезпек. Але вкінці його звалив тиф, з лікарні перевозять його до Галичини, опісля переходить до табору, в березні, в 1920 році, знову вирушає на Україну з 6-ю стрілецькою дивізією, але вже не як „наводчик”, а як діловод штабу, працює в канцелярії далеко в заплілі й тут гине від бомби, яку кинув ворожий літак.

Пригадую такий випадок, що трапився між станціями Крижопіль–Удниця.

Чудове подільське літо. Середина серпня 1919 р. Виходимо раненько на фронт, набравши води, палива для

паротяга, набоїв до гармат та скорострілів, добре прив'язуємо гармату шнурками до гаків, забитих у підлогу, щоби при стрілянні не вискочила з панцирника, й рушаємо з піснею.

В 5–6 верстах від ст. Рудниця стаємо. Спокій. Нараз із лісу висуюються два ворожі панцирники, один „Товариш Ленін” – незвичайно міцний, тяжкий панцирник, якого „не візьме й граната”, назви другого не пригадую.

У „Леніна” найболючіше місце – це передній отвір, де стоїть тяжка гармата. Крикнули „До бою!”, й починається герць не на життя, а на смерть. Сходимось на версту й засипаємо один другого гранатами. Як джмелі, шиплять навкруги стрільна, в Липинського очі палають завзяттям, наша гармата видає максимум вогню.

Навкруги рвуться, ось перед нами розірвались ворожі гранати, засипаючи уламками й піском, ушкоджують трохи тор⁴, та нас не трапили, а якби були поцілили, то з нашого потяга лишилися би хіба тріски.

Бій іде... Біжимо в атаку. Липинський ціляє у найболючіше місце „Леніна”, і от нараз вибухає наша граната якраз в отворі під большевицькою гарматою. Поцілили! Крик „Слава!” залунав на нашому панцирнику. „Ленін” втікає, ми переможці, женемося за ним.

На місці, де стояли ворожі панцирники, бачимо сліди крові, у нас все гаразд.

Посуваємось ближче до Рудниці, фронт наш далеко за нами, на саму

станцію не їдемо, бо від сторони Крижополя вона захищена лісами, то просуватися вперед небезпечно.

Стаємо в закритті й по мапі обстрілюємо станцію, де по відомостях стояли ворожі ешелони.

З-за лісу пробує показатись другий ворожий панцирник, але ми даємо йому відчутти гранатою, що бачимо, й він зникає.

До вечора маємо спокій. Вечором розкручуємо рейки в сторону ворога, а сами їдемо по воду й паливо.

Хлопці, як бджоли, обліпили панцирник, діляться вражіннями перебутого бою, навкруги жарти, сміх, і з піснею заїздимо на станцію Крижопіль, щоби запастися всім потрібним на завтра і, як почне світати, виїхати на фронт, зайнявши відповідне місце, з якого можна б було слідкувати за ворогом, не виявляючи себе.

Але поміж сміхом та жартами одна думка муляє й козаків і старшин: „Ех! Якби так дістати „черепаху”! Ми б їм ще не такого чосу дали...”

Не годиться на це тільки один Гайдамака*, а причина дуже проста: він кулеметчик і зі своїм „максимом” завсіди сидить на даху панцирника, бо там добре видно й можна стріляти на всі боки. А „черепаху” – це дурниця! Засадить тебе командант до буди, призначить одно вікно й роби що хочеш – повернутись не буде де... А тут на даху гарно, сонечко гріє, вітрець повіває й, головне, ніхто тобі не перешкоджає... Тут я сам собі пан...

* Козак, який прибув до нас з Гайдамацького полку і ніхто не знав його прізвища. – Прим. автора.

число 1, 2005 р.

За пару день приходить на наш відтинок панцирник „Вільна Україна”. Найліпший український панцирник, який був захоплений у большевиків під час здобуття Жмеринки.

Разом з „Вільною Україною” робимо наскок на ст. Рудницю, де захоплюємо багато ешелонів з усяким майном, а разом цілий потяг і військову майстерню, в якій дуже багато всяких частин від зброї.

Вирішили зараз же вивезти все майно в запліля. „Вільна Україна”, що має дуже міцний паротяг, зараз причіплює до себе майстерню і ще пару десятків вагонів і тягне в напрямі ст. Крижопіль, а „Запорізька Січ”, залишивши варту біля потягів, виходить за станцію в напрямі ст. Попелюхи й обстрілює відходячих большевиків.

Стаємо в 7–8 верстах поза своїм фронтом. Розвідча команда дістає наказ оглянути місцевість, злязять з панцирника й готуються відходити в бік ворога. А я вилажу на дах панцирника і роздивляю далековидом⁵ місцевість, біля мене сидить Гайдамака з нерозлучним „максимом”.

Нараз із правого боку, по шляху від Рудниці, просто до нас прямують три їзди.

Як виявилось пізніше, це була большевицька стежа⁶, що взяла наш панцирник за свій.

Коли вони були від нас на яких 10 кроків і ми побачили, що це большевики, Гайдамака зараз до „максима”, але я забороняю стріляти, бо хо-

чу взяти вершників живими. Показую на мигі стежникам, щоби брали, але вони не бачать, бо їзди від них заслонені купою зложених щитів, якими на зиму обставляють залізницю для охорони її від заметів.

Большевики ж, прочитавши напис, круто повертають коней напівтільки, але в цю мить зареготав „максим” і один із них зараз валиться з коня, а решта під градом куль втікає, за ними кінь без їзди.

Гайдамака зіскакує з броневого підбігає до большевика, але той був уже мертвий.

За хвилину дивимосся — летить стрілою кінь, що згубив свого пана, козаки кинулися ловити, але довгий час ганялися безуспішно, вкінці дали спокій. Коли ж відійшли від забитого, кінь зараз же прибіг, почав обнюхувати і тут його зловили.

На ніч ми залишили ст. Рудницю та вивезли з собою решту майна.

За пару день ворог дістав підкріплення, повів наступ і 3-я дивізія мусила залишити Крижопіль.

Нас перекинули на Христинівський напрям, де оперувала Київська група от[амана] Ю. Тютюнника⁷.

На Христинівку зі жмеринських майстерень привезли передній вагон з большевицького панцирника, захопленого нами при здобутті Жмеринки. Це був великий залізний гарбель для перевозу вугілля, але большевики переробили його на панцирник, додаючи ще один поверх для кулеметів. Панцирник називався „7-ой Сум-

ской”. Цей-то большевицький панцирник і віддано нам. Треба було його охрестити. А що це було по арештуванні от[амана] Божка⁸ й розформуванні „Запорізької Січі”, то командир панцирного дивізіону „Січі”, перейменованого тепер на 4-й панцирний відділ⁹, полк[овник] Л., щоб оминати зв’язаної з отаманом назви, пропонував назву „Киянин”. Нам ця назва була не до вподоби, бо цілком нищила всю традицію нашого колишнього панцирника. Щоб зберегти стару славу, я пропонував назву „Хортиця”, яку ухвалили й козаки, й командир.

Зараз же звернулися до залізничних майстерень, прийшли малярі і зробили напис на новім возі¹⁰, який ми тільки що дістали і причепили його до потяга, уставивши скоростріли і гармати.

За годину на сіро-зеленому полі красувалися зверху тризуб, по боках його три літери — У. Н. Р., а під ним — „Хортиця”.

За пару день „Хортицю” викликали до 3-ї Залізної дивізії, бо большевики, захопивши Крижопіль, насадили на Вапнярку.

На другий чи третій день дивізія робить протинаступ. „Хортиця” їде прикривати піхоту.

На большевиків робить вона застрашуюче враження, бо вони привикли бачити на цім відтинку маленьку „Запорізьку Січ”, і тому тримаються здалеку.

Але ми почуваємо себе погано, бо кожний здає собі справу, що великий панцирник — велика ціль, а захисту

мало, хоч, правда, цього вже проста куля з кріса не проб’є. А найбільше незадоволений Гайдамака. Йому вже тісно, нема сонця, повітря. Цілий час бурчить, всіх лає, а вибрав собі кулеметне вікно на поверсі над передньою гарматою, бо все ж таки там видніше. А найбільша морока була, поки затаскав на поверх свого „максима”, прийшлося йому розбирати цілий кулемет і окремими частинами зносити на поверх.

Захоплюємо Крижопіль. Наша піхота, побачивши козаків і старшин з „Запорізької Січі”, підносить голову й, пізнавши старих товаришів, весело підсміхається.

Починаємо робити наскоки на червоних, а вони, бачачи нашу нахабність, свято переконані, що ми „черепаха”, й тому досить нам кинутись вперед, вони утікають.

Пригадую собі, раз большевики, набравши відваги, починають наступ двома панцирниками, але ми їх відбиваємо. В цій бійці ворожа граната попала в поверх „Хортиці”, де сидів Гайдамака зі своїм „максимом”, але шкоди великої не зробила, тільки Гайдамака клубком злетів униз, бо граната, розірвавшись наверху, мало не задавила його димом.

Як пізніше довідалися ми від залізничників, командант большевицького потяга дістав підвищення, а „наводчик” — золотий годинник, і з цього приводу большевики цілий день пиячили, не показуючись на фронт.

Яке ж було їх здивування, коли на другий день почався наступ і

„Хортиця” дала їм такого чосу, що мусили тікати аж на Рудницю. Вони ж були певні, що „Хортицю” знищили цілком.

На ст. Крижопіль захопили багато майна й полонених.

Дальше бої проходять успішно, страт у людях нема, одно зле — лютує тиф.

До нового панцирника вже привикли. „Хортицею” вже починають цікавитися, хлопці задоволені.

Але все-таки одно бажання не покидає нас: „Ех!... Якби нам дістати „черепаху”!..”

Готується наступ на Рудницю. „Хортиця” дістає наказ за всяку ціну захопити станцію, піхота наша з правого й лівого боку від залізниці, перед нами дві большевицькі „черепахи”, по відомостях, на ст. Рудниці — штаб фронту.

Вночі готуємо більшу кількість набоїв до гармат і скорострілів, а скоро світ, виходимо з ст. Крижополя й ідемо в напрямі Рудниці. На фронті гробова тиша, наші завдання — захопити большевиків неприготованими, а по змозі — навіть сплячими.

Настрій у хлопців бадьорий, незважаючи на тяжке завдання. Чути пісню „За горою сонце сходить, хлопці не зівайте”.

Спокійно, без стрілу, переходимо фронт. Розвідка знімає большевицьку заставу, яка стояла в залізничній будці, в трох верстах від ст. Рудниця. Технічна сотня направляє розкручені рейки й за півгодини ми рушаємо вперед, підсуваємося до стан-

ції й відкриваємо ураганний вогонь по станції й потягах.

На станції паніка, більшовики у білизні вискакують з вагонів і починають тікати, ззаду в нас, на фронті, починається музика з гармат і скорострілів.

Вибиваємо зі станції частини піхоти, які ставлять невеликий опір, штаб більшовицький на повних парах відходить у напрямі ст. Попелюхи, за ним бронепотяг „черепаха” Одеського воєн[ного] округу, ч. 3. Другий панцирник вийшов раніш.

В божевільнім захопленні легимо, стріляючи гранатами, вперед, цілий час ціляючи у штаб, який утікає попереду по тих самих шинах¹¹, що й панцирник, а на боки розстрілюємо утікаючу піхоту.

Одна з наших гранат ушкоджує рейку і за мить бачимо, як вагони штабу полізли один на другий, а з розгону на штаб налітає ворожий броневик і також сходить з шин.

Ми стаємо й починаємо розстрілювати з гармат і скорострілів утікаючого ворога, Гайдамака пищить біля свого „максима” від захоплення. Більшовицький панцирник відповідає кількома стрілами, нарешті стихає, і з нього, і з штабу починають утікати товариші, як щурі з потопаючого пароплава. На їх щастя, недалеко був ліс, так що багатьом удалося сховатися між деревами. В більшовицькому панцирнику починають вибухати набої, він запалився від наших гранат.

Підходимо до катастрофи кроків на 200, дивлюсь в далековид, і о, ра-

дість! Передній віз панцирника стоїть на шинах, але всередині вибухають гарматні набої, задній віз зіскочив, а за ним і паротяг; потяг штабу в огні.

„Хлопці!.. „черепаха” наша!!!”

Підїзимо кроків на 30, обстріляли з кулеметів ліс, з якого від часу до часу свистять кулі.

По хвилині зіскакую з „Хортиці”, за мною Гайдамака, залишивши навіть свого „максима”, й гарматчик Руденко. І хоч Гайдамака був ворогом „черепахи”, проте, коли побачив, що вона в наших руках, не витримав і перший побіг до ворожого панцирника, дарма що справа ворог брав нас на мушку.

Але катастрофа сталася на насипу і тому можна було дійти до потяга з лівої сторони. По дорозі захоплюємо два скоростріли, які більшовицька піхота, утікаючи, залишила, й підбігаємо до панцирника.

Яке ж було наше вдовolenня, коли, підійшовши, бачимо, що дійсно задній віз панцирника стоїть на шинах. Дві гармати дивляться на нас зі своїх башт, з яких можна стріляти на всі 60 градусів, а крім того, з бортів виглядають 8 скорострілів. Невважаючи на те, що в возі вибухають набої, ліземо під потяг, між тарелі¹², й починаємо відчіпляти віз від паротяга. З великим трудом вдалося нам це зробити, бо паротяг зійшов з шин і тим затамував шрубку, якою стягається віз до воза, але нарешті ми втрюх таки подолали це.

Закликали „Хортицю”, яка підійшла, взяла на буксир „черепаху”,

відтягнула від решти потяга, зараз же залляли вогонь всередині. Оставивши варту біля гармат і скорострілів на „Хортиці”, частина козаків рушила до потяга штабу, де забрала накази, мапи й цілу канцелярію та багато іншого майна, навантаживши все це на „Хортицю”. Крім того, в однім із вагонів натрапили на якісь скрині. Відкривши одну, побачили консерви Одеської фабрики, а були там все пікантні речі, як сардинки, фарширований перець, кабачки, огірки, помідори й інші присмаки. Як видно, „товариші” не цуралися таких буржуазних присмаків.

Набрали ми яких 30 скриньок, а в кожній було з сотню таких, а може, й більше, пуделок¹³. Тішаться козаки, як діти.

„Бачите, пане сотнику! Як добре, що наша „Хортиця” така велика, є де складати добро, придбане для нас більшовиками, от як була „Січ”, де б ми це все складали?”...

„А дивіться! – відповідаю. – „Черепаха” ще менша від „Січі”, а чи ви проміняєте її на „Хортицю”?”

„Е, то що іншого! Та й нащо міняти, ми завеземо до Вапнярки, хай зараз поладують, зроблять її „Хортицею” – і вже! А тільки той другий віз і паротяг нам також мусять віддати, бо ми ж його відбили в „товаришів”! Та певно не дамо нікому!.. Хто хоче собі мати „черепаху”, нехай відбере в „товаришів”.

За яку годину почала надтягати наша піхота, яка теж розбила більшовиків.

число 1, 2005 р.

З усіх боків лунали оклики „Слава Україні! Слава „Хортиці”!” Хлопці весело й задоволено підсміхалися, сидючи деякі на даху тільки що забраного панцирника. Разом з піхотою йшли обози з набоями й тачанки з кулеметами.

Коли це все наблизилось до катастрофи, то почали брати з возів штабу кому що потрібно.

Більшовики ж, згуртувавшись в близьких лісах і бачачи, що наші частини зайняті розбіркою потяга, повели наступ, але завдяки „Хортиці” були відбиті, й, понісши великі втрати, мусили залишити свою спробу відібрати назад штаб.

Ще ніколи так влучно не стріляли гармати „Хортиці”, як у тім бою. Для більшої паніки стріляли по піхоті головно гранатами. Розриваючися, гранати робили багато гуку, та й попадання були такі гарні, що серце радувалося. „Хортиця” по прямій наводці при прицілі 20–25, себто на версту й менше, так нищила ворожу піхоту, що майже сама відбила ворожий наступ.

Надходить вечір. Більшовики відступають. „Хортиця” відходить на Крижопіль і далі на Вапнярку, щоби завезти відібраний панцирник, а на зміну їй приходить другий наш панцирник – „Вірний син України”.

На ст. Попелюхи більшовики підмінують ешелони й панцирник, який у них опинився, щоби все це пустити в повітря, але УСС несподіваним наскоком займають Попелюхи, обійшовши ворога, й цим спараліжу-

вали його заміри. В наші руки дістається велике майно і другий новенький панцирник „ОВО, ч. 5”.

За пару день дістає наш панцирний відділ наказ зі штабу армії перекинутися на Христинівський напрям, на допомогу Київській групі. „Хортиця” зараз же вирушає на Христинівку, а на другий день має вирушити штаб відділу з постачанням та „Вірний син”.

По приїзді на Христинівку зголошуюсь у от[амана] Тютюнника й дістаю приказ в тій хвилині вирушити в напрямі Звенигородки, де, по відомостях, мають переправлятися через залізницю большевицькі обози армії, яка оперувала на півдні, але, притиснута з одного боку нами, а з другого – добровольцями, пробивається на північ.

Вирушаємо. За ст. Яроваткою здибаємо ворожі частини з обозами, підсилені гарматами й скорострілами. Розпочинаємо бій, обози розпрошуються по полю, прямуючи до поблизького лісу. Большевицькі батареї стають на закриту позицію й сильним огнем осипають „Хортицю”. Бій тягнеться до вечора. Увечері зі станції Яроватка приїждить гінець з наказом негайно повернутися на Христинівку.

Вирушаємо зараз же.

На Христинівці довідуємося, що ми окружені большевиками з усіх боків, себто знищена залізниця на Козятин, Вапнярку, Умань, одинока ціла лінія в сторону Яроватки, звідки щойно прийшла „Хортиця”.

От[аман] Тютюнник скликає командантів окремих частин на нараду, щоб разом вирішити, в яким напрямі пробиватись. Крім багатьох старших полковників, тут зустрічаю от[амана] Волинця¹⁴, який на мене зробив дуже добре вражіння.

От[аман] Тютюнник пропонує запалити потяги, зірвати панцирники, яких у нас тут було три: „Великий Луг”, „Хортиця” й ще один, дуже примітивний, Київської групи, а самим вирушати піхотою на з’єднання з армією.

Прошу слова й пропоную не зривати панцирників, не палити ешелонів, а пробиватися в яком-небудь напрямі, але залізницею, й разом з собою вивезти все майно, якого у нас так бракує. Більшість мене підтримує, а особливо команданти панцирників, бо ж ми без панцирпотяга, як їздець без коня. Нарешті от[аман] Тютюнник згоджується й вибирає напрямом на Козятин.

Штаб Київської групи розробляє оперативний план і ще досвіта ціла група вирушає. Першим виходить „Великий Луг” з технічними сотнями, підсилений піхотою й кіннотою, за ними пара ешелонів, потім панцирник Київської групи, решта ешелонів; „Хортиця” прикриває відступ.

Їдемо, відбиваючися на всі боки, а разом направляємо тор, який в багатьох місцях знищив ворог. Большевики, захоплені побідою, так близько підсувають свої гармати до залізниці, що, перекидаючи стрільня через нас, б’ють себе взаємно. І нам нарешті

військово-історичний альманах

вдається вирватися з цього кола з великими втратами.

„Хортиця” була в цій бійці досить пошарпана, двох козаків забито й шістьох ранених, передня гармата знищена.

Мусили зараз же відвезти козаків до Козятина у лікарню і направити панцирпотяг. В Козятині два дні після цього затримується „Хортиця”, опісля повертає до Київської групи, де веде дальші бої.

Приїхавши на станцію Монастирище, бачимо чудовий панцирний паротяг, а на нім напис „Хортиця”.

Всі козаки й старшини були дуже втішені цією несподіванкою. Паротяг, взятий нами під ст. Попелюхами, був перемальований, зроблено напис і зараз присланий нам. З цього ми дуже тішились, бо до цього часу у нас були паротяги звичайні, тягарові¹⁵, невеликих розмірів. Отже, діставши опанцерований, ми не знали, на якому ми небі, і з любов’ю оглядали його з усіх боків.

Я вже від довшого часу почував себе досить погано, починався тиф, але цілий час не надавав цьому значіння.

Київська група перейшла в наступ на большевиків і захопила назад ст. Христинівку. Ідемо вперед, доходимо до ст. Шпола. Тут тиф остаточно мене валить з ніг, і „Хортиця” завозить мене на Христинівку, куди з Вапнярки переїхав штаб відділу з похідною лікарнею.

За деякий час надходять із жмеринських майстерень два панцирні

вози зі взятого в большевиків панцирника „ОВО, ч. 3”, які поправили майстерні, поробивши написи „Хортиця”.

Штаб відділу викликає з фронту „Хортицю”, де вона стоїть уже проти денікінців під час перемир’я, щоби переставити гармати і скоростріли до нових опанцерованих возів.

На крилах летить „Хортиця”, почувши цю радісну вістку. Приїхавши, зараз же починають переставляти гармати у нові башти.

На переломі хвороби я також виліз з потяга-шпиталю, щоби бути привним при цім спорядженні. Так стає „Хортиця” малою твердиною, маючи 4 трицалевих¹⁶ гармати і 14 скорострілів. І пригадався мені той час, коли ми, захопивши від большевиків Підволочиська в травні 1919 р., по переїзді через Румунію, споряджали тут перший свій панцирник. Дістали якийсь старий залізний віз від вугілля, поставили на нього гармату без сошника, а тепер ми вже маємо правдивий панцирний поїзд.

За пару день вирушає „Хортиця” на фронт під командою пор[учника] Л., бо я їхати не можу.

Починаються бійки з москалями, але вже з білими, по всіх фронтах.

„Хортицю” перекидають на Вапнярку, а звідси на Рудницю, Попелюхи, де денікінці повели наступ. З денікінцями на залізниці стає тяжче битись. Проти нас два прекрасні панцирники, „Коршун” і „Новоросія”, з тяжкими й далекосяглыми гарматами, а головне – вишколений

командний склад. На самім „Коршуні” сім старих полковників, а командантом сотник генштабу Магніцький, здається, поляк.

А в нас? В нас, навпаки, старі досвідчені фахівці, за невеликими виїмками, сиділи в запіллі, а призначались на такі тяжкі і відповідальні посади всякі хорунжі і підпоручники.

В таких випадках тільки одчайдушна відвага могла ставляти опір міцному, досвідченому противникові.

За деякий час тиф валить пор[учника] Л. і „Хортиця” переходить під команду хор[унжого] М.

В мене наступає криза, почуваю себе ніби краще, прошу дозволу в команданта відділу виїхати до „Хортиці”, не дозволяє, але нарешті дає дозвіл поїхати на пару день, подивитися і повернути назад. — „Та де ж ви зможете там бути? Таж вами вітер гоїдає!”

Але так чи інакше дозвіл є, з великою бідою дістаю паротяг, сідаю біля машиніста й рушаю на фронт. Приїздимо на останню станцію. Вечоріє. „Хортиця” десь напереді. На фронті спокій. Знаю дуже добре, що, як зовсім стемніє, мусить повернути на станцію, щоби набрати палива, води. Але ждати здається мені довго, так скучив за хлопцями, тому рушаю вперед, думаючи ще застати на місці, бо ще досить видно. Ідемо повним ходом, поспішаємо, дорога йде між лісом, нараз на закруті чуємо свисток, відповідаємо свистком, сам відвертаюсь плечима до кітла й починаю гальмувати; відвертаюсь на

те, щоб охороняти лице, якби при ударенні тріс котел.

Страшенний тріск — і паротяг зіскочив зі шин, а заразом і задній віз у „Хортиці”, поза тим усе гаразд.

Зараз зіскакує технічна сотня з приладами і за дві години відїздимо на ст. Попелюхи, підпихаючи поперед себе знищений паротяг.

Лишаюся на „Хортиці”, доношу рапортом, що вступив в командування. На ранок починається бій, ворог наседає, ми відбиваємося, від часу до часу робимо несподівані наскоки. Розвідча сотня ходить на засідки і приводить полонених, починаємо потроху вбиратися в англійські одяги, якими була вивінувана¹⁷ денікінська армія.

Надходить холодна осінь, козаки зле убрані, тиф лютує далі, вже зломив і Гайдамаку, нема кому бурчати.

Роздобули величезний бутель, наповнили його спиртом 95 град[усів] „для технічних потреб”, і він від часу до часу гріє козацьку душу. Хлопці прозвали бутлю „батьком” і кожного разу, як привозять їжу на фронт, з’являється каптенармус і просить дозволу нахилити „батька”. Дозвіл звичайно дістає, зараз появляється відро з водою і кухоль, зроблений з гарматної гільзи, перехиляється „батько”, напідивши кожному по „Марусин пояс”, бо в кухлі була видряпана мірка.

„Та розведіть, водою, бісові діти! — бувало кажу, — Бо там же 95 град[усів], пече!”

„Нічого! Воно всередині само пемішається!” — відповідають.

Бої продовжуються. На наш відтинок приходить Запорізький корпус. З ним ми давно разом не воювали і тому хочемо показати себе в бійках якнайкраще, бо ми також старі запорожці.

Дуже скоро завойовуємо їх симпатію, може, не так бійками, як спиртом та консервами, які в нас до цього часу ще є.

А помалу козаки щораз більше виглядають англійцями й цілком були б ними, якби не оселедці та шапки з червоними шліками.

Приїхавши якось на ст. Крижопіль по паливо й воду, довідуємося, що сюди має приїхати Гол[овний] от[аман] С. В. Петлюра¹⁸. Козакам засвітилися очі від радості, бо Покійний користувався між усіма військовими великою пошаною.

„Пане сотнику! А чи до нас також прийде батько привітатись? Як ви думаєте? Бо ж він, певно, знає про „Хортицю”? Ми ж добре б’ємося? Га?..”

„Та думаю, що прийде! Але нам треба їхати на фронт! Та вже ж вечір надходить і там є „Вірний син”!”

„Ми вмиль вичистимо „Хортицю”. Нехай батько побачить, яка вона гарна!.. Він же ще її не бачив”.

В душі я також вирішив почекати Головного отамана, бо на фронті спокій, сплшитися не було чого, а тут може щось цікавого довідаємося.

Іду до начальника станції, а хлопці вже мпють „Хортицю”. На станції кажуть, що потяг уже вийшов з Вапнярки. За хвилину з’являється на двірці¹⁹ делегація від жидів з хлі-

бом і сіллю, також вітати Гол[овного] отамана.

Раз-два упорядкували „Хортицю”, вирядилися в два ряди перед панцирником і чекаємо. Але знову була біда з хлопцями, всі вони хотіли побачити Гол[овного] отамана, а може, й перекинутись парою словами, а я на це не годився, бо деякі були дуже зле одягнені, й це робило негарне вражіння. Тому наказав тим, що були в англійських одягах, вирядитися в першому ряді, іншим — в другому, а хто цілком зле одягнений, залізти до панцирника і дивитися крізь кулеметні вікна.

Нарешті надійшов потяг. Гол[овний] отаман вийшов з вагона, а побачивши панцирник і виряджених козаків, зараз же підходить до нас. Команда: „Струнко! Вправо глянь! Панове старшини!” Підходжу зі звітом. За хвилину підходить Гол[овний] отаман до козаків. „Слава Україні!” — „Слава Україні! Слава!” — відповідають хлопці. Зачинає балачку з поодинокими козаками, ставить всякі питання, звідки, чи нема полтавців, як давно в українській армії? І все з усмішкою на устах. Козаки жваво відповідають.

Врешті звертається до мене. „Що ж це ти, сину? Робиш якісь угоди, а я й нічого не знаю?” — Почервонів, не розуміючи. „Та ось бачу, хлопці одягнені в англійські однострой! Звідки це?” — „Від денікінців, батьку! Вони дуже добрі люди і, як попадуть у полон, то з охотою обмінюються з хлопцями одягами!” Потім

Гол[овний] отаман оглянув „Хортицю”, дуже йому сподобалася, хоч ми дуже боялися, щоб не захотів полізти всередину, де сиділи наші нетяги.

Подякував за бої. „Працуйте, діти! Це все на користь Україні! Працуйте, не покладаючи рук, а як виженемо всіх ворогів поза наші межі, тоді будемо відпочивати!..” – „Слава Україні! Слава!” – кричали захоплені козаки. З цим Гол[овний] отаман відійшов. Команда: „Розійтись! Сідай!”, і „Хортиця” рушила на фронт, на зміну „Вірному синові”.

Після цього цілий тиждень тільки й було балачок, що про „батька”.

За пару день денікінці повели наступ по всьому фронті. На наш відтинок приходять наші панцирники, „Вільна Україна” і „Сух” – примітивний панцирник 3-ї Залізної дивізії. В цей час ворожа кіннота зліва прориває наш фронт і в запіллі захоплює ст. Вапнярку, окружуючи Запорізький корпус, а разом з ним відтінає відступ панцирникам.

На ст. Крижопіль збирається нарада під керуванням от[амана] Омелянковича-Павленка²⁰ й на Вапнярку висилають полк Чорних запорожців і 3-й Гайдамацький. Перебалакавши з командантом „Вільної України”, пропонуємо вислати „Хортицю” і „Вільну Україну” в сторону Вапнярки й обіцяємо за всяку ціну заволодіти станцією.

Комендант корпусу погоджується нас вислати, але протестує командант 8-ї Запорізької дивізії полк[овник] Б[азильський]²¹, який мусить при-

кривати відступ, мотивуючи тим, що, забираючи ліпші панцирники на Вапнярку, його лишають на залізниці незахищеним, тим часом тут дуже сильні ворожі панцирники, які досвіта напевно перейдуть у наступ.

Просить залишити йому „Хортицю”. Отже в результаті вирішено: „Вільна Україна” іде в сторону Вапнярки; їй до помочі „Сух”; „Хортиця” ще вночі виходить на лінію Крижопіль–Рудниця і за всяку ціну стримує наступ ворожих панцирників. „Вірний син” цілий час курсує між Вапняркою і Крижополем, охороняючи залізницю. Завдання „Хортиці” затримати ворожий наступ до ночі і, якщо пощаститься пішим частинам і кінноті захопити ст. Вапнярку, відходити на ст. Вапнярку, як же ж Вапнярку не вдасться захопити, тоді битись до останку, вкінці зірвати „Хортицю”, а самим прориватися лісами в напрямі Жмеринки.

Набравши палива, води й наладувавши повні льохи панцирника набоями до гармат і скорострілів, виходимо й займаємо вигідну позицію в напрямі Рудниці, запрягши ні кроку не рушитися назад, хоч би довелося тут і загинути.

На досвітку з’являється „Коршун”, за ним на дуже вигідній позиції стає „Новоросія” з своїми далекоюлями морськими гарматами легкого калібру, та ми його зустрічаємо парою гранат: „Спізнівся голубчику!” Починається бій, багато разів „Коршун” атакує, але закоштувавши наших гранат, відходить назад. Ми

вперто маневруємо на просторі не більше 200 кроків, посуваючись назад і вперед. Про відступ до ночі нема мови, а якби і схотіли відходити, то пройти 3–4 версти по відкритому полю було б дуже тяжко, тим більше, що „Новоросія” пристріляла залізницю. Наша розвідка й піша сотня цілий час охороняють нас зліва в лісі, а справа відкрите місце хоронить правий борт.

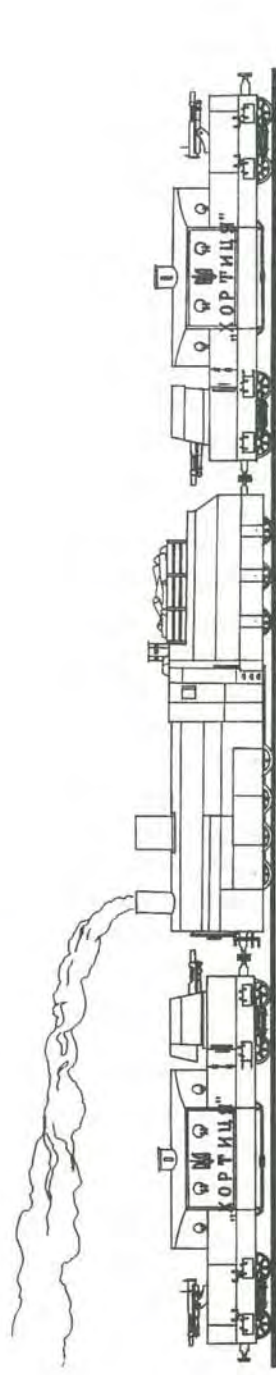
Ворожі панцирники залишили спроби робити наскоки. „Коршун” причаївся в лісі й чекає, щоб ми просунулися вперед, але ми уперто стоїмо. І хоч як хочеться поспробувати щастя зробити наскок, проте не рухаємося. Ворожа кіннота й піхота з’являється і зникає, хочеться вискочити й нагнати їм холоду, але ні, хай їм біс!

І в тім наше щастя, бо як пізніше довідалися, на яких 600–700 кроків перед нами денікінці підмінували насип, підложивши велику кількість динаміту й пірокселіни.

Біля години четвертої пополудні атакувала „Хортицю” ворожа кіннота, але дістала такого чосу, що небо було душе. Ввечері піші частини повели наступ на ст. Крижопіль, але спізнилися, бо якби були це зробили скорше, то могли б так знищити зал[ізничний] шлях, що ми дійсно мусили б підірвати панцирник, але тому що вони почали наступ пізно, а до того ще на станції були частини 8-ї Запор[ізької] дивізії, ми, почувши стрільянину ззаду, рушили на поміч станції й поспіли в сам час, бо ворог саме підходив. „Хортиця” увійшла на станцію вся в огні. Зробилося пе-

кло, бо всі 14 скорострілів і 4 гармати відкрили страшний огонь. Вже після першої команди „Огонь!” не можна було нічого чути, тільки суцільний гук. Вночі приїхав „Вірний син” і доніс, що наші захопили Вапнярку й ми можемо відходити.

І так завдання виконано, все майно вивезено на Вапнярку й далі. Під час відступу трапився такий епізод. „Вірний син”, сказавши, що дорога вільна, зараз від’їхав, а ми стояли ще з годину, виставивши варти. Решта хлопців спала як забита, змучившись цілоденними боями. Та ось даю наказ рушати поволі назад, варта залазить у панцирник, на даху лишається один вартовий і, щоби не було сумно, співає „За горою сонце сходить, хлопці не зивайте...” Нараз гукають: „Стій!” З близьких корчів хтось питає: „Хто іде?” – „Хортиця!” – відповідає вартовий. „Тоді не рухайтесь, ми богданівці!..” Виявилося, що вислана застава Богданівського полку, під командою сот[ника] С., побачивши, що пройшов „Вірний син”, думала, що напереді нема нікого й підмінувала залізницю, надіючися спіймати ворожий панцирник. Отже тільки завдяки пісні вартового ми урятувалися, може, від дуже неприємної історії. Ще пару день б’ємось на лінії Крижопіль–Вапнярка і нарешті приходимо на ст. Вапнярку, де застаємо Київську групу. Надходить швидким кроком осінь, ранішні тумани не дають можливості нічого бачити, так що пару разів мало не стишаємося з ворожими панцирниками.

Панцирний потяг I-ї бригади УСС „Хортиця”. Тальне, вересень 1919 р.

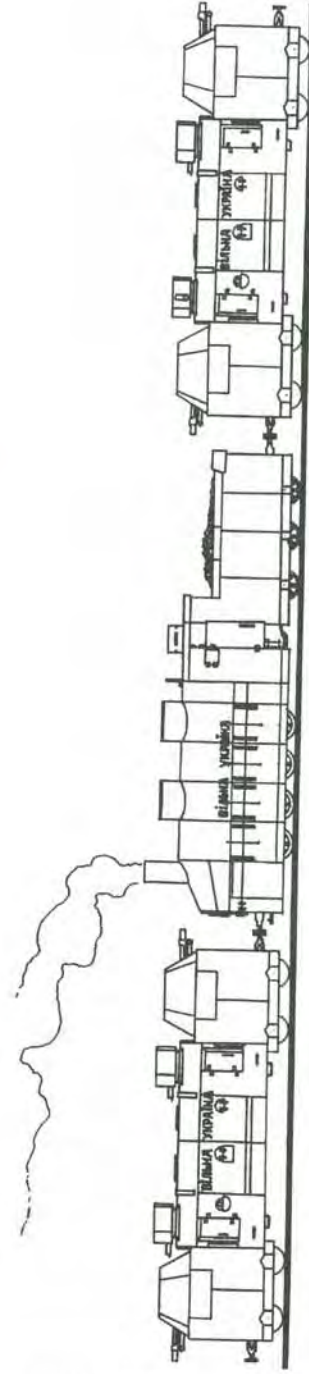

Кулеметно-артилерійська платформа панцирного потяга „Хортиця”

Контрольна платформа

При формуванні бойових частин панцирних потягів паротяг ставили тендером уперед. Контрольні платформи розташовували одночасно попереду і позаду бойової частини. (На схемі не показані)
Малюнки Тараса Штика

Панцирний потяг „Вільна Україна”. Здобутий у більшовиків ІІ корпусом УГА під Старокостянтиновим. Серпень 1919 р.

Вагон і паротяг панцирного потяга „Вільна Україна”. Малюнки Тараса Штика

З Христинівського напрямку приходить наш дуже слабенький панцирник „Таємний” з гірськими гарматами. Сходимося на Вапнярці, „Таємний” маневрує в бік Христинівки, „Хортиця” – Крижополя.

В один з туманних осінніх днів раненько підійшли ворожі панцирники й барабанним огнем обстрілюють Вапнярку. „Хортиця” виходить їм назустріч, але через туман не може зорієнтуватись, де стоять ворожі панцирники, й коли туман розвіявся, ворог страшенно засипав „Хортицю” гранатами, бо вона стояла на полі, а ворог у закритті. Під огнем musiли ми відійти до Вапнярки, та от[аман] Тютюнник наказав за всяку ціну відігнати ворога. „Хортиця” стає на закриту позицію й починається двобій, а тим часом наша піхота з Вапнярки відходить в сторону ст. Журавлівка. Нараз ворожа граната попадає в котел паротяга, пара виходить і „Хортиця” стоїть без руху. На щастя, в дело був якийсь старий паротяг і тягне нас в напрямі Жмеринки на поправку, а на Вапнярці залишається „Таємний”. На ст. Журавлівка здибаємо „Вірного сина”, який їде на фронт. Увечері наші панцирники залишають Вапнярку й відходять до Журавлівки. „Вірний син” стає на станції, а „Таємний” чотири верстви за станцією, в напрямі Вапнярки.

Вночі „Таємний” відходить в наше запілля, не повідомивши „Вірного сина”. На розсвіті на Журавлівку з’являється панцирний потяг „Кор-

шун” і через туман підходить так близько, що якби був не на іншій лінії, то міг би взяти „Вірного сина” на буксир. Але машиніст, побачивши його, дав задній хід і тим врятував „Вірного сина”. За годину наші панцирники захопили назад ст. Журавлівку. „Хортиця” в жмеринських майстернях поправляє паротяг і передню зіпсовану гарматну башту. Але з огляду на кепську ситуацію на фронті дістає наказ зараз же виїхати на фронт.

Іду до команданта відділу й голову, що не можу виїхати, тому що броневик потребує поправи, але командант наказує причепити звичайний паротяг і зараз виїхати.

Виходимо на фронт у напрямі Вапнярки. В 3–4 верстах від Вапнярки, в лісі, шини розібрав ворог, на фронті спокій. Висилаю розвідку в сторону ворога. „Хортиця” стає близько розібраного шляху. Сходжу з панцирника, сідаю в лісі на пеньку, й думки полетіли на далеку, рідну Катеринославщину, де тепер панує вже не червоний, а білий кат. Осінь надходить скорим темпом, падає неприємний осінній дощ, який пробирається поволі, але певно до самого тіла, козаки, як мухи, обліпили паротяг і гріються біля нього. Недалеко мене переходить якась боса жінка, несучи щось у мішку. За думками не звернув на неї навіть уваги. За хвилину вона повертається, простуючи до мене. Це була наша розвідчиня, яка ходила в запілля ворога. Вона дає мені відомості про Вапнярку, які

я собі записую. За півгодини знову йдуть якісь дві жінки. Одна з них з дитиною на руках, питають за командантом „Хортиці”. Кажу, що це я. Передають мені листа, якого їм дали на ст. Вапнярка. Розриваю зацікавлено й читаю підпис: „Капитан Малинукій, командир „Коршуна”. Зміст листа: „Гаспадин камандір, уезжайте на Жмеринку, за два часа я буду за вами!”

Розлючений, телефоную до Жмеринки, перервавши перед тим дріт у бік ворога, й прошу дозволу зробити наскок на ст. Вапнярка. Відповідає к[оманди]р відділу полк[овник] Л.: „Добре! Тут є „Вільна Україна” і „Помста”, зараз вирушаємо до вас і спільно зробимо наскок!” Прошу дозволу йти перший. „Добре! Але тільки коли ми прибудемо на місце!”

За дві-три години приходять „Вільна Україна”, „Помста”, „Вірний син” і „Таємний”. Розробляємо план наскоку. В результаті „Хортиця” й „Вільна Україна” ідуть в чоло, за ними на лінії „Хортиці” „Вірний син”, на лінії „Вільної України” „Помста”, а з нею „Таємний”. Висилаємо сильну розвідку в бік ворога, а за нею технічну сотню, направити шлях. Невдовзі технічна сотня повертає, шлях направлений і ми готуємося до наскоку. Завдання: „Хортиця” правим тором, „Вільна Україна” лівим, цілою силою пари йдуть на ворога, а зустрівшись з ворожими панцирниками, негайно розпочинають бій та за всяку ціну проломом захоплюють ст. Вапнярку. Інші наші панцирні потяги відкрива-

ють зараз же барабанний вогонь по ст. Вапнярка по малі, наводячи на ворога паніку, а коли наші передні панцирники ув’яжуться в бій з ворогом, то задні переносять вогонь на запілля ворога й містечко, де стоїть ворожа піхота та обози. Кермує боєм полк[овник] Л., який залишається на задніх панцирних потягах. Команда: на місце – й з Богом! Командант „Вільної України” наказує своїм козакам винести фотель і поставити на даху панцирника і сідає в нім, готуючись до наскоку.

Кажу йому: „Пане полковнику, не забувайте, що перед нами „Коршун” і „Новоросія”, а не большевики!” – „Ну, пане сотнику! Ви трохи замолодий мене вчити!..” – відповідає. „Вибачте, що смів звернути таку увагу”, – а в душі думаю, побачимо, як буде далі.

„Кулеметчики на місце! До бою готуйсь!!! Пряма наводка! Граната!!! Повний хід!! Вперед!!!”

Їдемо повним ходом. „Вільна Україна” поруч. Задні наші панцирники вогню ще не відкривають.

Заворот направо. Тому що „Вільна Україна” йшла лівим тором, вона скорше побачила ворога, дає огонь і стає, хоча нашим завданням було не ставати, а йти стрімко.

Ворожі панцирники відкривають барабанний вогонь, „Хортиця”, виконуючи завдання, летить, стріляючи, вперед. Задні наші панцирники, почувши бій, вогню цілком не відкривають, бо певні, що ми за всяку ціну займемо Вапнярку. Ворожі

панцирники не витримують наскоку „Хортиці” і починають стріляючи відходити. „Хортиця” доходить щасливо до семафора, біля якого кінчиться ліс. Раптом наш правий борт з-за лісу починає обстрілювати батарея, що стоїть яких сто кроків від залізниці, замаскована кущами.

Паротяг розбитий, панцир у чотирьох місцях пробито, одна ворожа граната попадає в кулеметний отвір і рветься всередині нашого панцирника.

Наші втрати страшні. Лишився цілим тільки один кулеметчик. Машиніст моментально дає задній хід і „Хортиця” відходить 40–50 кроків назад і далі ні кроку, бо паротяг знищений, пара вийшла.

„Гранату!” – кричу до кулеметчика. Стаю за першу гармату й починаємо відбиватись від наступаючих ворожих панцирників. Батарея стріляє, але стрільня вибухають між деревами в лісі й не роблять нам шкоди.

Що діється ззаду, – не знаємо, чи є яка підмога – невідомо. За хвилину „Хортиця” починає рухатися назад. Це під'їхав „Вірний син”, узяв на буксир і тягне з поля бою. Відстрілюючися, відходимо назад.

В цій бою було на „Хортиці” 6 козаків забитих і 12 ранених, в тім двох старшин. Діялось це 29 жовтня 1919 р.

Ранений при відступі я попав до лікарні та опинився на станції в Гречанах. Тут в один сумний, осінній день прибігають до мене мої хлопці зі сльозами на очах.

„Що є?” – питаю.

„Хортиця” загинула!.. – відповідають. – Під Проскуровом в бою зійшла з рейок і треба було її залишити. „Вірний син”, запалений ворожою гранатою, згорів, командант забитий!..”

Лежу без руху, навкруги хлопці з сумно похиленими головами. Грובה мовчанка. У вагоні робиться темно. Надходить чорна осіння ніч...

ПРИМІТКИ

¹ Скоростріл – кулемет.

² Крісова куля – гвинтівкова куля.

³ Гарматне стрільно – гарматний набій, гарматень.

⁴ Тор – залізнична колія.

⁵ Далековид – бінокль.

⁶ Стєжа – дозір.

⁷ Юрко Тютюнник (1891–1930) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Під час Першої світової війни служив в запасних частинах російської армії. В 1917 р. – один з організаторів українського Сімферопольського ім. П. Дорошенка полку. Член Центральної Ради і Всеукраїнської ради військових делегатів. Після захоплення Києва більшовиками в лютому 1918 р. очолив кіш Вільного козацтва на Звенигородщині (Київська губ.), силами якого намагався далі провадити антибільшовицьку боротьбу. За Гетьманату деякий час ув'язнений. Один з керівників повстання політв'язнів уночі

військово-історичний альманах

проти 14 грудня 1918 р., завдяки якому напередодні вступу військ Директорії УНР до Києва центральна частина міста була зайнята повсталими. На початку 1919 р. разом з повстанськими формуваннями отамана Зеленого виступив проти Директорії УНР. Перейшов на бік більшовиків. З лютого того ж року – начальник штабу повстанських загонів отамана Григор'єва, що спершу діяли як з'єднання Червоної армії, а в травні підняли антибільшовицьке повстання. У липні з частиною повстанських відділів після тривалого рейду з'єднався на Поділлі з Армією УНР. Призначений командувачем Київської групи Армії УНР, що складалася з різних повстансько-партизанських формувань. Улітку – восени 1919 р. брав активну участь у запеклих боях українського війська проти більшовиків і білогвардійців. Учасник Першого Зимового походу, помічник командувача Армії УНР і командир Київської дивізії. Упродовж кампанії 1920 р. – командир 4-ї Київської дивізії. Після інтернування в польських таборах призначений у січні 1921 р. начальником Повстансько-партизанського штабу, мав координувати дії повстанських загонів в Україні й готувати загальне антибільшовицьке повстання. Очолив Українську повстанську армію під час Другого Зимового походу восени 1921 р., що завершився поразкою українського війська. Пробирав установити контакти з антибільшовицьким підпіллям в Україні. 1922 року, коли намагався

нелегально перетнути кордон УСРР, схоплений чекістами. В ув'язненні оголосив про своє „каяття” і був офіційно амністований радянською владою. З 1923 р. викладав у Харківській школі червоних старшин. Секретар-інспектор ревізійної комісії Всеукраїнського державного акціонерного товариства торгівлі. Співпрацював з Всеукраїнським фотокіноуправлінням, писав сценарії до фільмів. Репресований органами ОГПУ СРСР у 1929 р. Страчений.

⁸ Юхим Божко (1885 – 1919) – отаман Армії УНР. За Гетьманату – начальник охорони Запорізької залізниці в Катеринославі. Під час Протигетьманського повстання сформував і очолив добровольче українське військове формування „Запорізька Січ”, з яким підтримував Директорію УНР. З червня 1919 р. – командир сформованої із „Запорізької Січі” 2-ї пішої дивізії армії УНР. За невиконання наказів командування його було в серпні 1919 р. усунуто з посади, а з'єднання розформовано. Тривалий час перебував під слідством. У листопаді того ж року на доручення Головного отамана С. Петлюри повернувся до формування „Запорізької Січі”, незабаром з частинами її перейшов на бік більшовиків. Убитий з наказу отамана О. Волоха.

⁹ Відділ – тут: загін.

¹⁰ Віз – тут: вагон.

¹¹ Шина – тут: рейка.

¹² Тарелі – тут: буфери.

¹³ Пуделко – коробка.

14 Апаній Волинець (1894–1941) – український військовий діяч, учасник повстанського руху, полковник Армії УНР. Брав активну участь в українському національному відродженні 1917 р. на Поділлі, заступник гайсинського повітового комісара. Сформував і очолив Гайсинський полк Вільного козацтва. Під час Протигетьманського повстання 1918 р. – командир повстанського куреня, згодом переформованого в 61-й Гайсинський ім. С. Петлюри полк Армії УНР. У січні – квітні 1919 р. на чолі полку бився з більшовиками в складі 19-ї дивізії Північної групи Армії УНР. Потрапивши в оточення, разом з ядром полку з боями дістався на Гайсинщину, де й очолив антибільшовицький повстанський рух. У серпні того ж року приєднав свої загони до Армії УНР. Командир 13-го Гайсинського полку 5-ї Київської дивізії армії УНР. Узимку – навесні 1920 р. сформував повстанську Гайсинсько-Брацлавську бригаду, яка потім увійшла до складу Армії УНР. Інтернований у польських таборах. Замешкав на Волині. Член Української національної партії. Репресований органами НКВС СРСР.

15 Тягаровий – вантажний.

16 Трицалевий – тридодимовий.

17 Вивігуваний – забезпечений.

18 Симон Петлюра (1879 – 1926) – визначний український політичний і державний діяч. Народився в Полтаві. Активний учасник українського національного життя.

У 1901 – 1904 рр. перебував на Кубані, де займався науковою діяльністю, працював над упорядкуванням архівів кубанського козацтва. З 1904 р. – у Львові. Один з провідних діячів Революційної української партії (потім – Української соціал-демократичної робітничої партії). У 1905 р. повернувся до Києва. Публіцист, член редакції щоденника „Рада”, співредактор газети „Слово”. З 1912 р. – редактор видаваного в Москві часопису “Украинская жизнь”. У 1916 р. мобілізований до російської армії, працював на Західному фронті на посаді заступника уповноваженого Союзу земств. У квітні 1917 р. – ініціатор і організатор українського військового з’їзду Західного фронту. Учасник I Українського військового з’їзду (травень 1917 р.). Голова Українського генерального військового комітету й член Центральної Ради. У червні – серпні й листопаді – грудні того ж року – Генеральний секретар військових справ України. В січні 1918 р. – організатор Гайдамацького коша Слобідської України, разом з яким виступив на фронт проти більшовиків. З квітня – голова Київського губернського земства й Всеукраїнського союзу земств. У липні – листопаді був ув’язнений гетьманською владою, Активний учасник Протигетьманського повстання. Член Директорії УНР (з травня 1919 р. – її голова), Головний отаман військ республіки. Фактично з 1919 р. перебував на чолі Української держави. Після поразки Національно-визвольних змагань військово-історичний альманах

1917 – 1921 рр. замешкав у Польщі. Наприкінці 1923 р. виїхав до Угорщини, згодом перебрався до Австрії. Наприкінці 1924 р. оселився в Парижі. Перший Президент УНР в екзилі (1926 р.). Загинув від рук найманця ОГПУ СРСР. Похований на паризькому цвинтарі Монпарнас.

19 Двірець – вокзал.

20 Михайло Омелянович-Павленко (1878 – 1952) – український військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Полковник російської армії, учасник російсько-японської і Першої світової воєн. За Української Центральної Ради – командир полку в Катеринославі, за Гетьманату – командир 11-ї дивізії 6-го Полтавського корпусу, отаман Запорізького козацького коша. Упродовж грудня 1918 – червня 1919 р. – Начальний командант (Головнокомандувач) Української галицької армії. З липня 1919 р. – в Армії УНР. Голова делегації командування Армії УНР для переговорів з керівництвом білогвардійської Добровольчої армії. З вересня того ж року – командувач Запорізької групи Армії УНР у боях проти білогвардійців. Командувач Армії УНР під час Першого Зимового походу й кампанії 1920 р. Лідер „військової опозиції”, що домагалася усунення від влади Головного отамана С. Петлюри, соціалістичного керівництва УНР і встановлення військової диктатури. У травні 1921 р. звільнений з посади командарма й Військового міністра УНР і фактично усунений з армії. З кінця

1921 р. – на еміграції в Чехословаччині. Очолював Союз українських ветеранських організацій. Після Другої світової війни мешкав у Німеччині і Франції.

21 Гаврило Базильський – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Полковник російської армії, учасник Першої світової війни. У 1917 р. українизував 258-й Кішинівський полк, яким командував. На початку 1918 р. вивів українизовану 65-ту дивізію з Румунського фронту на Україну. За Гетьманату – командир 42-го (32-го) полку 11-ї дивізії 6-го Полтавського корпусу. Під час Протигетьманського повстання підтримував Директорію УНР і перебрав на себе командування 11-ю дивізією. На початку 1919 р. командував запасною бригадою. З травня – командир 8-ї Запорізької дивізії Армії УНР, на чолі якої брав участь у боях проти більшовиків і білогвардійців. Наприкінці року захворів на тиф і мусив тимчасово покинути військову службу. На початку 1920 р. взяв участь у формуванні українських частин на терені Польщі, командир запасних бригад Армії УНР. З жовтня 1920 р. – командир 1-ї Запорізької дивізії. Разом з Армією УНР інтернований наприкінці 1920 р. у польських таборах. Активний учасник “військової опозиції”, за що в травні 1921 р. звільнений з посади командира дивізії. Замешкав в Українській збірній станиці в Каліші.

Вступ до публікації і примітки

Михайла КОВАЛЬЧУКА

Михайло СЛОБОДЯНЮК

ОДНОСТРОЇ В ЖИВОПИСУ

**Уніформа лейб-гвардії Уланського цесаревича полку
в малярських роботах Юзефата Лукашевича**

Тривалий час у запасниках Львівського історичного музею зберігається збірка полотен польського художника Юзефата Лукашевича (1789 – 1850)¹. Вона складається з 92 картин, на яких зображено офіцерів і солдатів різних частин армії Польського Королівства періоду 1815 – 1830 років. Ця колекція для України – унікальна, подібної до неї на території нашої країни немає. Особливо цікаві роботи Ю.Лукашевича з погляду уніформології – допоміжної історичної дисципліни, яка вивчає розвиток військового костюма, а також уніформ інших державних і недержавних утворень.

Після поразки імператора Наполеона Віденський конгрес у 1815 р. затвердив територіальні зміни в Європі з урахуванням інтересів країн-переможниць. Польща знов була поділена між Росією, Австрією і Пруссією. Російська частина Польщі дістала назву Польського королівства, королем якої став російський імператор Олександр I. Це автономне державне утворення одержало нечуваний для Росії привілей – свою конституцію, за якою в країні гарантувалась недоторканність особи, свобода друку, а польська мова була визнана офіційною поряд з російською.

Намісником російського імператора в Польському королівстві було найменовано ветерана польської

армії генерала Ю. Зайончека. Однак новоствореної польської армії він під своє керівництво не отримав. Головнокомандувачем армії Олександр I призначив свого брата, наступника престолу цесаревича Костянтина Павловича.

Ця армія налічувала 30 тис. чоловік, а до 1825 р. збільшилась до 36 тис.², у тому числі 28 тис. піхоти й 7 тис. кавалерії³. Реальна кількість особового складу армії раз у раз змінювалась, що було пов'язане з постійними змінами штатної структури, які провадив цесаревич Костянтин. Армія складалася з 2 піхотних дивізій (8 лінійних піхотних полків і 4 полків піших стрільців) і 2 кавалерійських дивізій (уланської і кінних стрільців – у кожній по

4 полки). Обом піхотним дивізіям приділялось по артилерійській бригаді. Крім того, було створено польську гвардію (близько 4 тис. чоловік), до якої входили гренадерський полк і полк кінних стрільців з приділеними кінною позиційною батареєю, півбатареєю кінною і півбатареєю пішою ракетників, а також саперний батальйон⁴. У 1815 р. в її складі були ще батальйон піших стрільців гвардії і улани гвардії, але в 1817 р. їх розформували через брак коштів на утримання військ у Польському королівстві.

У 1814 р. польська армія, яка була частиною наполеонівських військ, повернулася з Франції до Польщі й була розформована. За рішенням Олександра I до новоформованої польської армії приймали численних ветеранів наполеонівських воєн, навіть тих, що воювали проти Росії. Щобільше, за офіцерами визнавалися ті самі ранги, які вони мали в армії Наполеона, і їм дозволялося носити одержані від Наполеона нагороди. Тому на портретах офіцерів польських частин Ю.Лукашевич серед інших атрибутів показав ордени Почесного легіону й Віртуті мілітарі (його в цей період почали також надавати від імені російського царя).

Водночас Олександр I врахував, що в польському суспільстві й армії були поширені антиросійські настрої, і вживав заходів щодо посилення російського впливу на Польщу. Зокрема 17 липня 1817 р. було створено Литовський корпус російської армії, підпорядкований цеса-

ревичеві Костянтину. Він складався з двох піхотних дивізій – 27-ї і 28-ї (колишньої 4-ї), у які входили 8 піхотних полків (Берестейський, Білостоцький, Литовський, Віленський, Волинський, Мінський, Подільський і Житомирський) і 4 єгерські (47-й, 48-й, 49-й і 50-й). У травні 1820 р. нумерацію дивізій Литовського корпусу було змінено – 27-а стала 24-ю, а 28-а – відповідно 25-ю. Разом з приділеною до корпусу 2-ю уланською дивізією, яку перейменовували на Литовську уланську (Подільський, Татарський, Литовський і Волинський полки), та артилерією ці сили становили певну противагу армії Польського королівства.

Для особистої охорони цесаревича Костянтина у Варшаві 1817 року створили так званий Варшавський гвардійський загін (з 1814 р. таку охорону здійснювали окремі підрозділи деяких гвардійських частин). Спочатку загін складався з лейб-гвардії Литовського й лейб-гвардії Волинського піхотних полків, лейб-гвардії Подільського кірасирського і лейб-гвардії Уланського цесаревича кінних полків з долученими до них частинами пішої і кінної гвардійської артилерії. До Гвардійського загону зарахували й польські гвардійські полки. Далі, щоб надати організаційного завершення Гвардійському загонові й довести його бойові можливості до рівня корпусу, було сформовано 1-й гренадерський (з 1825 р. – Самогитський гренадерський), 2-й гренадерський (з 1825 р.

– Луцький гренадерський) і Карабінерний (з 1825 р. – Несвізький карабінерний) полки. Результатом цього стала поява Зведеної гвардійської і гренадерської дивізії при Литовському корпусі в складі 4-х полків важкої піхоти (лейб-гвардії Литовського, Польського гренадерських) і 2-х легких піхотних полків (лейб-гвардії Волинського й Карабінерного). Водночас склад гвардійської кавалерії також було доведено до штату дивізії (тобто 4-х полків) шляхом формування в 1824 р. лейб-гвардії Гродненського гусарського полку. Утворене з'єднання дістало назву Резервного гвардійського корпусу.

Серед полків російської гвардії у Варшаві особливою любов'ю цесаревича Костянтина користувався Уланський полк, шефом якого він був. Полк не дарма мав його ім'я. Саме з цесаревичем Костянтином пов'язана поява в Росії цього виду кавалерії. Уланський полк було створено в 1803 р. Ф.Булгарін, що один з перших вступив до цього полку, згадував: «На початку 1803 р. [...] до австрійської місії в Петербурзі прибув австрійський уланський офіцер граф Пальфі, угорець родом, молодець і красень [...] Уланський мундир унатыг сидів на ньому незрівнянно, і всі дами й чоловіки заглядалися на чарівного улана [...] Його імператорській високості і великому князеві Костянтину Павловичу, який мав звання інспектора всієї кавалерії, надзвичайно сподобався цей мундир і він випрохав в ім-

ператора дозвіл сформуванню уланського полку. Імператор, погодившись на це, віддав йому Одеський гусарський, ще несформований полк, і назвав полк ім'ям цесаревича»⁵.

11 вересня 1803 р. Одеський гусарський полк наказано іменувати Уланським його імператорської високості цесаревича й великого князя Костянтина Павловича полком. А через два тижні, 26 вересня, затверджено штат полку (у 10 ескадронах його мало налічуватись 1748 чоловік). На відміну від кінних полків, що вже були в складі російської армії (Татарського, Литовського і Польського), рядові Уланського цесаревича полку називались уланами, комплектували ними полк за рекрутським набором. Озброєні улани були шаблями, пістолетами й карабінами. Пік полку тоді ще не мав – їх отримали щойно в 1806 р. По 16 уланів у кожному ескадроні були озброєні штуцерами (разом – 160), це були улани-карабінери. Уланський цесаревича полк став немовби еталоном уланським полком, на який рівнялися всі інші полки⁶. Частина формувалася в Україні, в тогочасній Київській губернії, перший батальйон і штаб полку – у Махнівці, другий батальйон і запасний ескадрон – у Сквирі⁷.

1805 року Уланський цесаревича полк виступив на війну з французами, де відзначився своєю атакою під час битви під Аустерліцом і за це був нагороджений срібними сурмами з орлами⁸. 12 грудня 1809 р. полк включено до складу імператорської гвардії з правами старої гвардії і він

став лейб-гвардії Уланським, залишившись у 1-й кавалерійській дивізії (водночас того ж дня з 2-го батальйону й половини запасного ескадрону Уланського полку сформовано лейб-гвардії Драгунський полк)⁹. 2-й батальйон полку брав участь у війні Росії з Швецією в 1808 – 1809 рр.

Знову відзначився полк під час війни 1812 р. з Наполеоном, за що в 1813 р. отримав георгіївські штандарти, а в 1814 р. – 22 георгіївські сурми¹⁰.

У 1814 р. до Варшави переведено лейб-ескадрон і ескадрон полковника Гундіуса лейб-гвардії Уланського полку¹¹. А 7 грудня 1817 р. на їхній основі сформовано лейб-гвардії Уланський його імператорської високості цесаревича полк.

З початком польського повстання полк увечері 17 листопада 1830 р. відбив у Варшаві нічну атаку повсталих на свої казарми й негайно вирушив до палацу Бельведер, на допомогу Костянтиніві. У складі Гвардійського загону полк разом з Костянтином покинув Варшаву, а далі брав активну участь у придушенні повстання. Особливо відзначився полк у битві під Гроховом¹².

Дальшу колоритну історію полку, яка мала й українські складники¹³, не оглядатимемо, бо хронологічно вона виходить поза рамки нашої теми.

Лейб-гвардії Уланському цесаревича полку в збірці Ю.Лукашевича присвячено дев'ять полотен. На одній з цих картин (*ил. 1*) зображений улан на коні в парадній формі одягу,

яку полк носив з 1817 по 1825 р. Відповідно до встановлених правил уланська куртка цієї форми була з темно-синього сукна, з вилогами встановленого для полку яскраво-червоного (червоно-оранжевого) кольору. Вилогі з кожного боку застігали на 7 металевих гудзиків срібного кольору. Комір низький, застебнутий на гачки й петельки, також яскраво-червоного кольору. На комірці нашивали дві петлиці з жовтої тасьми. Ззаду куртки добре видно фалди (на польський манір) з широкими трикутниками яскраво-червоного кольору з кожного боку, клапанами для кишень миском, лямівкою яскраво-червоного кольору, 3 срібними гудзиками. Відвороти рукавів куртки яскраво-червоного кольору. По швах спини й задньому шву рукава видно яскраво-червону лямівку. На плечах улана – густі гарусні еполети білого кольору, просунуті крізь контрпогончик і застебнуті на гудзик. З курткою улан носив синій суконний пояс з двома смугами яскраво-червоного кольору по краях.

Панталони улана – вузькі, темно-синього сукна, з яскраво-червоною лямівкою і подвійним лампасом такого самого кольору. У нижній частині панталони обшиті шкірою, поверх якої також нашито лампаси. Так було заведено в уланських полках до 1812 р. Пришивні шкіряні краги для панталонів знову увели 4 квітня 1819 р., це вказує на те, що картина не могла бути намальована раніше від 1819 р.¹⁴ Чоботи чорні, до них під каблуком пригвинчено остроги.

1. Улан на коні в парадній уніформі (1820–1825 рр.)

2. Улан на коні в похідній формі одягу (1820–1825 рр.)

3. Унтер-офіцер полку на коні в парадній уніформі (1820–1825 рр.)

4. Два улани (зліва – унтер-офіцер, справа – рядовий) у пішому строю (1820–1825 рр.)

5. Штаб-сурмач полку в парадній уніформі на коні (1820–1825 рр.)

6. Ober-офіцер полку в парадній уніформі (1820–1825 рр.)

7. *Обер-офіцер полку в похідній формі одягу (1820–1825 рр.)*

8. *Зміни в уніформі полку в період Миколи I (1825–1830 рр.)*

На голові улана – суконна строївова чотирикутна шапка з чорною шкіряною околицею і чорним шкіряним козирком (її встановлено для цього полку за типом головних уборів польських уланів в армії Наполеона). На відміну від дотогочасних головних уборів уланів, у ній не було другого шкіряного козирка, який пришивали ззаду (у 1818 р. шапки такого зразка отримали полки Литовської уланської дивізії, а з 1819 р. – усі інші уланські полки російської армії). Денце встановлено для полку жовтого кольору. На згинах денця й навколо дна шапки – шнур білого кольору. На підборідному реміні – опукла “луска” білого кольору. На лівому передньому боці – репейок з коротким султанчиком білого кольору.

Особливістю форми лейб-гвардії Уланського цесаревича полку, як і інших полків російської гвардії у

Варшаві, став ківерний герб – бляха білого металу у вигляді російського імперського двоголового орла. На ньому замість московського герба в центрі (з Юрієм Змієборцем) був литовський герб (Погоня). Крім того, належність до гвардії підкреслював білий галун по верху околиці шапки (над шкіряним пасом). За гудзик, пришитий до верху денця, з правого кута, кріпили вітишкет – шнур з білого гарусу з двома білими китицями на кінцях, який проходив під правим еполетом, далі навколо шиї й був прикріплений за верхній гудзик лівої вилоги так, що китиці лежали впритул до лівого еполета.

Озброєний улан легкою кавалерійською шаблею зразка 1809 р. з суцільними залізними піхвами зразка 1812 р., а також уланським списом з темляком у вигляді ремня з червоної юхти з китицею на кінці й прапорцем

(флюгером) з тканини (китайки) кольорів, установлених для полку – жовтого, яскраво-червоного і знову жовтого та яскраво-червоного. Спіс уставлений у шкіряний бушмат (закріплений до правого стремена) і закинута за плече. З амуніції улана зображено ладунку (на набой) з чорної лакованої шкіри, на віці вона мала круглу мідну бляху з орлом. Ладунку він носить через ліве плече на білій лосиній перев'язі. Шабельтас і темляк – з червоної юхти.

Сідло вкриває вальтрап із заокругленими кутами з синього сукна, з обшивкою по краях із яскраво-червоного сукна, обшитого по краях стрічками білого галуна з яскраво-червоною лямівкою. На вальтрапі художник зобразив вензель Олександра І з білого галуна, обшитий шнуром яскраво-червоного кольору (очевидно, це помилка художника, бо мало бути навпаки – вензель з сукна яскраво-червоного кольору, обшитий білим галуном). До задньої луки сідла приторочено за допомогою ремінів валізу із сірого сукна з накривкою, застібнутою на 4 гудзики, і сакви – невеликі мішки з товстого білого полотна (равендуку), у яких возили овес.

На полотні улани на коні гнідого кольору. Полк був першим у легкій кавалерії, що сформував ескадрони відповідно до мастей коней: 1-й ескадрон – темно-гнідої; 2-й – ясно-гнідої; 3-й – рудої; 4-й – вороної. Так було аж до самого розформування полку в 1917 р.

Ще на одній картині (ил. 2) Ю.Лукашевич також намалював улани на

коні, але вже в похідній формі одягу, про що свідчать похідні рейтузи із сірого сукна зразка 1814 р. На рейтузах по шву лямівка яскраво-червоного кольору, обабіч її – яскраво-червоні лампаси. Куртка улани застібнута по-зимовому, на гудзики, без кольорових вилог. Добре видно комір з двома петлицями, а також відворот у вигляді миски, з одним гудзиком і жовтою петличкою у вістрі миска і двома гудзиками біля заднього шва рукава над відворотами. Вензель вальтрапа зроблено інакше – з яскраво-червоного сукна, обшитого білим шнуром, як і мало бути.

На іншій картині (ил. 3) зображено унтер-офіцера в кінному строю. Форма одягу унтер-офіцерів відрізнялась від форми рядових уланив тільки тим, що по верхньому й бічним краях коміра й відворотів рукавів куртки йшов срібний галун. Тому унтер-офіцери носили тільки одну петлицю з жовтої тасьми. Репейок на шапці був двоколірний, хрещато поділений на чотири частини: ліва й права чверті – білі, верхня і нижня – сіро-жовті. Кітиці вітишкету так само виробляли з ниток білого, оранжевого й чорного кольору.

На четвертому полотні художник зобразив двох піших уланив (унтер-офіцера (ліворуч) і рядового). Можливо, тут (ил. 4) показано уланив з пішого резерву полку (при формуванні частини, крім чотирьох кінних ескадронів, сформовано також піший резерв з 61 чоловіка)¹⁵. А втім це могли бути й улани кінних ескадронів, наприклад на варті.

В улани праворуч добре видно, як носили пістолети. Усі тогочасні джерела подають, що їх носили в спеціальних кобурах – ольстрах, які приторочували до сідла. Це засвідчують і джерела з історії армії Польського королівства¹⁶. Проте зображений улани має пістолет при собі, прикріплений ліворуч до пояса спеціальним ремнем.

Інша картина (ил. 5) представляє уніформу штаб-сурмача полку в кінному строю. Що це саме штаб-сурмач, яких у полку було два (полковий і батальйонний), свідчать знаки розрізнення унтер-офіцера. Особливістю однострою сурмачів були додаткові галуни й петлиці, що їх нашивали на куртку, а також спеціальні наплічники. Відповідно до порядку, встановленого в 1820 р., тасьму на вилогах нашивали ряд до ряду (на цій підставі можна вважати, що картину написано між 1820 і 1825 р.)¹⁷. На кожній вилозі пришивали по шість петлиць горизонтальних і дві подвійні петлиці навскіс – від верхнього гудзика до середини грудей. Їх у полку виготовляли з жовтої тасьми. На наплічниках кольору сукна (яскраво-червоного) тасьму нашивали навскіс – у бік грудей. На комірі петлиці займали весь вільний простір. Так само галуном обшивали рукава – вздовж і впоперек. В інших деталях однострої сурмачів не відрізнялись від форми одягу інших уланив.

Сурма, яку тримає штаб-сурмач, – це одна з 22 георгіївських срібних сурем, якими був нагороджений полк за війну з Наполеоном. Добре

видно георгіївський хрест, а також георгіївські стрічки замість срібного шнура. Сурмачі мали, як видно з картини, на протилежність звичайним уланам гнідих з домішкою білого кольору коней.

Три картини присвячено офіцерам полку. На одній з них, можливо, зображено командира полку.

Ю.Лукашевич показав також обер-офіцера в парадній уніформі (ил. 6). Офіцери носили таке саме обмундирування, як і нижні чини, однак з деякими відмінностями, що вирізняли їх. На комірі офіцерської куртки і на відворотах рукавів петлиці робили із срібного галуна, гудзики також були срібні. Еполети обер-офіцера – срібні, без торочок. Замість уланського пояса носили офіцерський шарф з китицями, сплетений зі срібних шнурів із домішкою чорних і оранжевих. Офіцерська ладункова перев'язь обшита срібним галуном, а на ній розміщено дві срібні бляхи й два протравники на срібних ланцюжках, пряжку, запряжника й наконечник (усі срібні). Панталони офіцерів не обшивали шкірою.

Вітишкет так само срібний. Література з уніформології в мальованих реконструкціях тогочасних одностроїв військовиків уланських полків показує, що як офіцери, так і нижні чини абсолютно однаково носили вітишкет. Однак на картинах Ю.Лукашевича, який малював з натури, видно, що це не так. Особливість офіцерського вітишкету виявляється в тому, що під правим

еполетом випускали два срібні шнури у вигляді двох великих петель, тимчасом як в унтер-офіцерів і рядових уланів таких петель немає.

На стройовій уланській шапці, обшитій срібними галунами й шнуром, – репейок зі срібною канителі з вензелем імператора Олександра І. Султанчик і ківерний герб – також срібні. Замість застібок з “лускою” – металевий ланцюжок, що охоплює шапку спереду й переходить над скронями в підборідний ланцюжок, що тримає шапку на голові. Шкіряний козирок також обшитий срібним галуном.

Вальтрап такої самої форми, як у рядових, але галун – срібний, а вензель імператора – зі срібного шнура. Озброєний офіцер легкокавалерійською шаблею зразка 1809 р. з металевими піхвами.

Цікавою особливістю офіцерських коней є те, що хвости в них коротко підрізано, тоді як у нижніх чинів хвости в коней не підрізали.

Ще на одній картині (іл. 7) зображений обер-офіцер у похідній формі одягу, про що свідчать сірі рейтузи – такі самі, як у нижніх чинів. Куртка застебнута по-зимовому, без кольорових вилог. Добре видно офіцерський темляк на шаблі – чорний, прошитий срібними нитками і зі срібною китицею. Гайка темляка – з домішкою чорно-оранжевого шовку. Незрозумілою деталлю зображення є похідний вальтрап офіцера: він обшитий по краях сукном приборного кольору, з лямівкою такого самого кольору і вензелем імператора із сук-

на яскраво-червоного кольору, тобто як в армійських уланських полках.

Групово картина (іл. 8) відображає зміни у формі одягу після 1825 р., що пов'язано з новим імператором Російської імперії Миколою І. На картині бачимо: ліворуч обер-офіцера (поручника, на що вказують три зірки на еполетах) у похідному (службовому) однострої без кольорових відворотів; далі – унтер-офіцера в парадній формі; поруч – штаб-офіцера так само в парадній формі, на його еполетах – вензель Миколи І, тобто це флігель-ад'ютант, про що свідчить і флігель-ад'ютантський аксельбант; біля нього – спішений штаб-сурмач, у нього кінь – гнідий, з білими плямами; замикають шеренгу два рядові улани, один на коні, у парадній формі, а поряд – піший улан у службовому (похідному) однострої, з шапкою в захисному цератовому покривці, з ладункою в такому ж самому покривці з нанесеними на ньому трафаретом літерами І Э (тобто 1-й ескадрон) і карабіном у шкіряному покривці (улан-фланкер). У всіх військовиків з-під вальтрапа виглядає ольстер з пістолетом.

Розгляд невеликої частини робіт Юзефата Лукашевича показує, який цінний пізнавальний матеріал зберігається у Львівському історичному музеї. Усі полотна написані з натури, і в цьому їхня перевага над численними мальованими пізніше реконструкціями тогочасних одностроїв. Загалом ці твори дають чудове уявлення, який вигляд мав військовий мундир початку ХІХ ст.

ПРИМІТКИ

¹ Юзефат-Ігнацій Лукашевич, з шляхетського роду герба Лук, народився 1789 року в Литві. Після смерті батька навчався у Вільні, де почав малювати. В 1812 р. вступив до Віленського університету. Після приходу військ Наполеона приєднався до литовського полку гвардії полковника Конопки. Однак через поганий стан здоров'я в Німеччині був звільнений і переїхав до Варшави, де жив до смерті.

Був учнем Юзефа Косінського і працював у нього до 1818 р. З 1817 р. студіював на художньому відділі Варшавського університету. На виставці у Варшаві 1819 року одну з його робіт відзначено золотою медаллю. Завдяки цьому на нього звернув увагу великий князь Костянтин, який замовив мистцеві декілька картин. Вони Костянтиніві сподобались і відтоді Ю.Лукашевич став його придворним художником. Багато картин з генералами, офіцерами, солдатами польської і російської армії прикрашали палаци Костянтина не тільки у Варшаві, а й у Петербурзі. Писав Ю.Лукашевич і портрети Костянтина та близьких йому людей. Художник раптово помер у Варшаві 3 січня 1850 р.

Особливістю малярських робіт Ю.Лукашевича було зображення на них військовиків з усіма достеменними деталями їхніх одностроїв, спорядження, зброї тощо. Див.: Słownik malarzów polskich... / Przez E.Rastawieckiego. – Warszawa, 1850. – Т. 1. – С. 287–290.

² Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке: Военно-экономический потенциал России. – Москва, 1973. – С. 15.

³ Шишов А.В. Русские генерал-фельдмаршалы Дибич-Забалканский, Паскевич-Эриванский. – Москва, 2001. – С. 145.

⁴ Там само. – С. 144, 145; Tokarz W. Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831. – Warszawa, 1930. – С. 21.

⁵ Львов С. Армейские уланы России в 1812 году. – Москва, 2002. – С. 8.

⁶ Там само.

⁷ Уланы его величества. 1651–1803–1903: Памятка для нижних чинов. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 4.

⁸ Там само. – С. X.

⁹ Армейская кавалерия: Время Александра I: Справочник. – Москва, 2003. – С. 9.

¹⁰ Дерябин А.И. Первая мировая война 1914 – 1918: Кавалерия Российской императорской гвардии. – Москва, 2000. – С. 42.

¹¹ Уланы его величества. – С. XI.

¹² Там само.

¹³ З часу свого заснування полк формувався в основному з українців. У листопаді 1917 р. українці становили половину всього особового складу. Така ж картина була і в Гродненському гусарському полку. Тому не дивно, що в Гжатську, де вони тоді перебували, за рішенням особового складу обох полків розпочалася українізація їх. З гвардійського Варшавського уланського полку (таку назву він мав з 8 червня 1917 р.) було сформовано Сердюцький Запорізький кінний полк, а гродненські гусари стали Кінним полком ім. гетьмана Сагайдачного. У грудні ешелони сформованої української кінної бригади прямували за маршрутом Гжатськ – Орша – Могильов – Київ, однак по дорозі з Орши до Могильова червоні частини розбрили кіннотників і розпустили їх по домівках. Офіційно уланський полк розформовано 4 березня 1918 р. згідно з наказом № 236 Московського обласного комісаріату з військових справ (Дерябин А.И. Знач. праця. – С. 42).

¹⁴ Армейская кавалерия: Время Александра I. – С. 106.

¹⁵ История конницы. – Москва, 2001. – Кн. 2: Примечание Брикса к „Истории конницы” Денисона. – С. 236.

¹⁶ Szumski L. Wspomnienia o trzecim pułku ulanów byłego Wojska Polskiego. – Kraków, 1892.

¹⁷ Армейская кавалерия: Время Александра I. – С. 108.

ГЕРАЛЬДИКА

Геннадій БОРЯК, Віктор БУЗАЛО, Марія ДМИТРИЄНКО,
Ніна КОВТАНЮК, Володимир РЕПРИНЦЕВ

КЛЕЙНОД ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Мабуть, багато хто з телеглядачів, які 23 січня 2005 р. дивилися пряму трансляцію церемонії присягання новообраного Президента України у Верховній Раді України, звернули увагу на такий епізод. Перед початком інавгурації В.Ющенко оглядав експозицію реліквій української державності. Поряд з булавою і прапором Богдана Хмельницького його зацікавив ще один експонат. Однак на запитання, що це за річ, ніхто із супровідних осіб конкретної відповіді йому дати не зміг. Ніяких пояснень стосовно реліквії не прозвучало і в телерепортажі.

Тим часом це було перше за 13 років перебування в Україні експонування історичного раритету – клейнода гетьмана Івана Мазепи. Цій коштовній річці належить особливе місце серед реліквій української державності, адже вона є одним з небагатьох атрибутів Голови Української Народної Республіки, який дійшов до нашого часу і, як символ спадкоємності державотворчих змагань, був 24 серпня 1992 р. переданий президентові й урядові незалежної України під час складення своїх повноважень Державним центром УНР в екзилі.

Новочасна історія використання клейнода почалася 1936 року, коли професор Варшавського університету, посол УНР у Варшаві й Міністр культури уряду УНР в екзилі Роман Смаль-Стоцький за власні кошти придбав в одного колекціонера мощехоронильницю, яка, за переказами, належала Іванові Мазепі – гетьманові Лівобережної України, князеві Священної Римської імперії, кавалерові російського ордена Андрія Первозванного й польського ордена Білого Орла. Мощовик Р.Смаль-Стоцький передав у дарунок урядові УНР.

На кошти уряду й пожертви „українського громадянства на рідній землі і в розсіянні суцього” варшавські ювеліри виготовили оздоблення до ланки – срібний ланцюг з 20 медальйонами. На центральному медальйоні, до якого кріпилася мощехоронильниця, на срібному полі рельєфно виділялися дві загадкові літери **СП**.

Постановою уряду УНР від 14 жовтня 1937 р., підписаною Головою Ради Міністрів УНР В'ячеславом Прокоповичем, „щасливо до наших часів збережений клейнод Гетьмана Івана Мазепи” визнано „видимим

військово-історичний альманах

знаком гідності кожночасного Голови нашої Держави” (УНР. – *Авт.*)¹.

Випадкова знахідка органічно ввійшла в контекст двох тогочасних подій у середовищі українського політикуму на еміграції. Перша – це 300-річчя від дня народження гетьмана Івана Мазепи, а друга – 10 років з часу загибелі Голови Директорії УНР Симона Петлюри. У свідомості унерівської еміграції ці дві постаті стояли поруч як символи боротьби за утвердження самостійної Української держави. У згаданій постанові уряду УНР наголошувалося, „що тепер, коли грядуть великі події, в яких задзвенить і зброя українська, клейнод Мазепи на грудях Головного отамана має повсякчас нагадувати українцям про заповіт Мазепи і Петлюри, має наявно зв'язувати третю Українську державність з Княжою і Козацькою, має кликати сучасну українську еміграцію до сповнення національного обов'язку і має сприяти гуртуванню всіх живих сил народних під державним Українським Проводом”².

число 1, 2005 р.

Про використання клейнода Івана Мазепи маємо небагато відомостей. Це свідчить, що, незважаючи на високий статус відзнаки, на рівні уряду УНР в екзилі так і не було створено її офіційної „легенди”, не надано належного наукового, документального й правового забезпечення. Здавалося, що клейнод „загубився”. На це нарікав 1952 року й Р.Смаль-Стоцький у публікації в газеті „Свобода”: „Мало хто з сучасних унерівців чував про цю власність української нації [...] І так цей унікат, символ мазепинства, марнується [...]”³. Про врятування реліквії в роки Другої світової війни і її подальшу долю розповів у своїх спогадах Голова Уряду УНР у 1945–1948 рр. Кость Панківський: „В грудні 1945 р. ми з проф. См[аль-] Стоцьким разом були членами уряду Української Народної Республіки. В заступстві хворого проф. Андрія Яковлева я виконував тоді обов'язки голови уряду, власністю якого був клейнод-мощехоронильниця [...] Клейнод зберігався, згідно з законом, в руках президента

Андрія Лівичького в Варшаві. Коли під час німецької окупації щораз частіше відвідування помешкання президента членами гестапо робили становили загрозовим, клейнод було передано в безпечніше місце, а саме проф. Р.См[аль]-Стоцькому, який тоді перебував у Празі. Професор охороняв його аж до закінчення війни і вивіз до Німеччини та восени 1945 р. передав у місті Оффенбах, де в тому часі перебував през[идент] А.Лівичький, в руки законного хранителя.

Серед членів уряду і громадянства виринула тоді думка, щоб щасливе збереження і поворот клейнода святочно вшанувати. Тодішній державний секретар Віктор Соловій зложив проект постанови уряду, який по сьогодні зберігається у мене. В проекті пишеться: „Уряд просить Преосв[ященного] Владика Мстислава“ відправити в день Св. Апостола Первозванного 13 грудня 1945 р. Службу Божу за Україну, пом'янути її Великого Гетьмана та Благочестивого Строїтеля і Добродія Святих Церков Божих Івана Мазепу та посвятити цей Його віднайдений дорожочинний клейнод. Нехай Дух Великого Гетьмана-Страдника через цей Клейнод зійде на весь Український Нарід, нехай з'єднає його в непоборну Родину, оживлену братньою любов'ю, незломною волею і лицарською відвагою та вірністю. Нехай в наші страдницькі дні підкріпить на чужині Голову Держави нашої та нехай сам Господь Милостивий за молитви наші поблагословить Його і допоможе Йому переможно довести нас в Україну, щоб там в Золотоверхому Києві,

в Святій Софії вільними устами і чистим серцем подякували ми Владикі Владик і Судії всіх Народів, Творцеві Нашому”.

Я належав до числа тих, що були за відложення святкування до кращих часів, тому що неналагоджена повоєнна комунікація виключала приїзд широких кіл громадянства, а умови життя в Оффенбаху не давали можливості достойного проведення постанови. Наша думка перемогла, і святкування обмежено до відслуження благодатственої Служби Божої⁴.

Згідно з іншим джерелом, проф. Р.Смаль-Стоцький виявив мазепинський клейнод зі щирого золота в Брюсселі, куди він якимось чином потрапив, очевидно, з українського храму, розгромленого більшовиками. Після Другої світової війни клейнод зберігався у владиків Мстислава в місті Бавнд-Бруці (США, штат Нью-Джерсі) і, за традиціями минулого та подібно до того, як римські папи коронували королів, він декорував ним президентів Української Народної Республіки в екзилі під час відкриття кожної сесії Української Національної Ради⁵. Так було і під час проведення Надзвичайної сесії Української Національної Ради 10-го скликання 14 березня 1992 р., коли Патріарх Мстислав востаннє поклав клейнод Івана Мазепи на груди президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка⁶. Сесія ухвалила історичне рішення – передати повновладі Державного Центру УНР в екзилі Державній владі в Києві й припинити діяльність ДЦ УНР.

Щоправда, передача повноважень Президента УНР в екзилі першому всенародно обраному президентові України Л.Кравчуку планувалася ще на 22 січня 1992 р., на відзначення 74-х роковин проголошення Четвертого універсалу Центральної Ради, згідно з яким УНР стала самостійною державою. Однак після консультацій з правниками й керівництвом України було вирішено цю справу увідповіднити з усіма конституційними нормами і офіційну передачу повноважень здійснити в день святкування першої річниці проголошення незалежності новочасної України.

На підставі документальних світлих ми встановили, що під час цієї церемонії клейнод гетьмана Мазепи ще раз побував на грудях президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка. Тоді, 24 серпня 1992 р., в Маріїнському палаці Президент України Л.Кравчук прийняв делегацію ДЦ УНР у складі сорока осіб⁷. Під склепінням Білої зали в урочистій обстановці Президентові Л.Кравчуку й Прем'єр-міністрові В.Фокіну передано Прапор ДЦ УНР, державну печатку, книжки та інші пам'яткові речі.

Клейнод гетьмана Івана Мазепи, знявши зі своїх грудей, М.Плав'юк передав Патріархові Київському і всієї України Мстиславі, який у супроводі священників вручив його Голові Верховної Ради України І.Плющу. Високу місію передачі знака гідності Голови Української держави було довірено Патріархові Мстиславу не тільки як очільникові Української православної церкви й одному з

найстаріших членів делегації ДЦ УНР, а й тому, що він уособлював неперервність української державницької традиції від самих часів Визвольних змагань, коли боровся за утвердження Української держави як сотник кавалерійського полку 3-ї Західної дивізії Армії УНР і старшина для особливих доручень Головного отамана Симона Петлюри.

Одержавши клейнод з рук Патріарха Мстислава, Голова Верховної Ради України І.Плющ сказав: „Уряд України виражає волю народу, і тому я за дорученням Президії Верховної Ради приймаю відзнаки як народ України. Але кожна відзнака має свого господаря. Відзнака Мазепинська повинна сьогодні належати Главі нашої Незалежної Самостійної Держави – Президентові України Леоніду Кравчуку. Від імені Верховної Ради вручаю цю відзнаку нашому Президентові і разом з нею бажаю всіляких успіхів, щоб Україна міцніла, щоб Україна мужніла, щоб Україна багатшала”⁸. З цими словами І.Плющ, поклав на плечі Президента України клейнод гетьмана Івана Мазепи.

Виголошуючи промову з нагоди складення повноважень ДЦ УНР, Леонід Кравчук не обійшов увагою клейнодів, існування яких для тогочасного керівництва України виявилось інтригуючою несподіванкою. „Відзнака гетьмана Мазепи, – наголосив він, – то особлива відзнака. І, мабуть, Верховна Рада, має прийняти спеціальну ухвалу про статус цієї дорогої серцю кожного реліквії. Підтвердивши тим самим нашу вірність історії України, вірність

Вдруге про можливість використання клейнода І.Мазепи Управління державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України нагадало через десять років, надіславши 14 січня 2005 р. відповідного листа до Верховної Ради України. У ньому йшлося про доцільність використати 23 січня в ході церемонії,

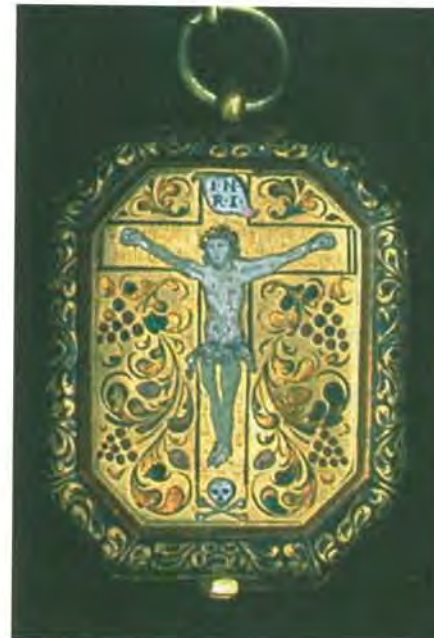
шляху, пройдену великими попередниками!"⁷.

Проте Верховна Рада України так і не прийняла „спеціальної ухвали”, і клейнод, який законодавчо так і „неосвяченим” пролежав два роки в кабінеті Л.Кравчука, було врешті на початку липня 1994 р. в „робочому порядку” передано до Орденської комори Адміністрації Президента України. Знаючи про наявність цієї, „дорогої серцю кожного реліквії”, Відділ державних нагород запропонував був використати клейнод гетьмана І.Мазепи під час інавгурації Президента України Леоніда Кучми 19 липня 1994 р. Але ця пропозиція не дістала підтримки – можливо, через загадкові літери **СП** на реліквії.

військово-історичний альманах

що передуватиме складенню присяги новообраним Президентом України В.Ющенком клейнода І.Мазепи разом з іншими реліквіями – булавою і прапором Б.Хмельницького. Завдяки заходам українських вчених, народних депутатів і дипломатів реліквії Б.Хмельницького на час інавгурації Президента України надали Національний музей військової історії Швеції (м.Стокгольм) і Музей історії Війська Польського (м. Варшава). У доповідній записці Управління державних нагород та геральдики акцентувалося на тому, що залучення до церемонії інавгурації історичних раритетів, зокрема клейнода І.Мазепи, підкреслило б спадкоємність розвитку української державності від часів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Української Народної Республіки до нашої доби.

число 1, 2005 р.
8 — 5-1171

Ця пропозиція виявилася на часі і кінець кінцем уперше клейнод було використано на церемонії записання глави Української держави.

На жаль, історія не донесла документальних свідчень про те, що мощехоронильниця належала саме Іванові Мазепі. Встановити первісну персональну належність її нині практично неможливо.

Власну версію походження медальйона-мощовика висловив 1937 року Р.Смаль-Стоцький: „Нагрудник цей подарував гетьман (Іван Мазепа. – *Авт.*) наступникові своєму Орликові, а родина Орликів в тяжкій скруті продала цей клейнод, мабуть, у Кракові, де й закупив його один з колекціонерів з України. В родині цього колекціонера переховувалася ця мазепинська пам'ятка як дорогоцінний спогад”⁸. Р.Смаль-Стоцькому нале-

жать і перші міркування щодо дати й місця виготовлення клейнода. „Виринає питання, — писав він, — якої роботи ця пам'ятка? Чи це праця золотарства київського чи чужого, може, венетіанського, а може, це діло вірменольвівських майстрів при дворі Мазепи? Не беруся тут судити. Хай наші знавці історії золотарського мистецтва скажуть тут своє слово. В кожному разі мощехранительниця — це розкішна пам'ятка старого золотарства. Вона проречисто вказує на високий рівень золотарського мистецтва при гетьманському дворі, вона є прегарною ілюстрацією-мініатюрою доби українського бароко, в осередку якої стоїть Мазепа. Нам, емігранції, ця реліквія дорога не так своєю мистецькою красою, як тим, що вона зв'язана з пам'яттю і чином Івана Мазепи”⁹.

Обґрунтування Р.Смаль-Стоцьким автентичності клейнода видається досить непереконливим. З наведеної цитати, на наш погляд, проглядає бажання через брак вірогідної інформації будь-що довести оригінальність випадкової знахідки й утвердити думку про непересічну не тільки історичну, а й політичну цінність реліквії.

У такій ситуації з очевидністю постала доконечна потреба мистецтвознавчої експертизи клейнода. У датованому 11 лютого 2005 р. висновку фахівців — кандидата історичних наук Ю.Савчука (Інститут історії України НАНУ), головного хоронителя О.Старченка та завідувача сектору О.Волковинської (Музей історичних коштовностей, філія Національного музею історії України) — зазначає-

ться, що медальйон-мощовик виготовлено в Центральній-Східній Європі на початку XVIII ст.; матеріали й техніка — золото, литво, гравіювання із застосуванням виїмчастої емалі; розмір — 54x43 мм, товщина — 17 мм; річ восьмикутної форми, складається з двох коробчастих частин, що поєднуються між собою за допомогою гачка і отвору вгорі й гвинта внизу; по периметру лицевої і зворотної площин мощовика прикрашено рамкою з рослинним орнаментом, заповненим чорною емаллю.

На лицевому боці розміщено зображення хреста з Розп'яттям за латинською традицією. Про це свідчать натуралістичність зображення, його іконографія і літери над головою Христа **I.N.R.I.** (ІСУС ІЗ НАЗАРЕТА ЦАР ІУДЕЙСЬКИЙ). Поле навколо Розп'яття заповнено емалевими паростками виноградної лози з гронами червоного кольору та листям аканта.

На зворотному боці мощовика на золотому тлі, декорованому стилізованим зображенням незабудок і паростками виноградної лози з гронами, зображено знаряддя страждань Христа. У нижній частині в центрі вміщено герб Івана Мазепи, над яким угорі розташовано літери **ІМ**, а внизу літеру **Г** (Іван Мазепа — гетьман).

Відсутність повної абрєвіатури гетьманського титулу породила певний сумнів стосовно того, що мощовик належав гетьманові Івану Мазепі або ж був виготовлений на його замовлення. Адже збережені тогочасні пам'ятки, пов'язані з іменем І.Мазепи, здебільшого демонструють поєднання його ініціалів з абрє-

віатурою гетьманського титулу. Поєднання герба з абрєвіатурою гетьманського титулу бачимо на прапорі Богдана Хмельницького, що зберігається в Національному музеї військової історії Швеції¹⁰. Інший приклад — під час реставрації рами шат Богородичної ікони зі збірки Музею історичних коштовностей України під овальною платівкою із зображенням двоголового орла несподівано було виявлено унікальну реліквію — прекрасно збережений герб Івана Мазепи з розміщеними навколо нього літерами **І.М.Г.В.Е.Ц.П.В.З.** (ІВАН МАЗЕПА ГЕТМАН ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЯТОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО). Повну абрєвіатуру гетьманського титулу І.Мазепи знаходимо й на його портреті з колекції Національного музею історії України. І хоча сам цей художній твір датується початком XIX ст., фахівці встановили, що він є копією зажиттєвого портрета гетьмана.

Тим часом скорочену абрєвіатуру гетьманського титулу І.Мазепи розшукати все-таки вдалося. Герб гетьмана й напис „ІОАНЪ Мазепа Гетманъ” було виявлено на водяному знаку паперу, що його виготовляла папірня, яку заклав Іван Мазепа в Чернігові¹¹.

Це, зокрема, й дало підстави датувати мощовик початком XVIII ст. Що ж до його належності, то досить імовірно є версія, що мощовик був виготовлений уже після смерті І.Мазепи 22 листопада 1709 р. в Бендерах з метою увічнення пам'яті гетьмана й зберігався в Мазепиних соратників або його близьких родичів.

число 1, 2005 р.

Мощовик кріпиться до ланцюга, що складається з 20 овальних пластин-медальйонів, виготовлених зі срібла 800-ї проби. З них 19 медальйонів ажурних, сполучених кільцями з прорізними зображеннями, 10 медальйонів мають зображення позолоченого Тризуба в срібному, а 9 — перехрещених срібних мечів у позолоченому обрамуванні. На 20-му (центральному) медальйоні, до якого власне й кріпиться мощовик, зображено позолочені літери **СП** на срібному полі, обрамованому позолоченою пружкою. Ці загадкові літери **СП** є ніщо інше, як вензель... Симона Петлюри. У грецькому алфавіті буква **Σ** має назву „сигма” і тотожна літері **С** української абетки. Скидається на те, що в цій пов'язаності з ім'ям С.Петлюри криється основна причина, чому клейнод не було використано під час інавгураційних церемоній ні в 1994, ні в 1999 рр. — на заваді стали сформовані ще за радянського часу негативні стереотипи сприйняття цієї історичної постаті, які тяжіли над двічі обраним у ті роки президентом та його оточенням.

Та повернімося до опису реліквії. На зворотному боці центральний медальйон має гравіюваний п'ятирядковий напис: „КЛЕЙНОД ЦЕЙ/ ДАР УРЯДОВІ УНР/ МІНІСТРА КУЛЬТУРИ /РОМАНА СМАЛЬ/ СТОЦЬКОГО”. У верхній частині медальйона розміщено 2 клейма: одне у формі чоловічої голови в шоломі вправо з літерою **W** і цифрою **3**, що означає 800-ту пробу срібла і вказує на місце виготовлення — Варшаву. Таке клеймо вживане було з 1931 р. Га-

даємо, ланцюг виготовлено в 1936 р. тією самою приватною варшавською фірмою Й.Квекзілбера, що й перші знаки ордена Симона Петлюри¹².

На зворотному боці медальйонів уміщено у верхньому півколі напис: „РОКУ БОЖОГО 1937 14 ЖОВТНЯ ЦЕЙ ЩАСЛИВО ДО НАШИХ ЧАСІВ ЗБЕРЕЖЕНИЙ КЛЕЙНОД БЛ. П. ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ВИЗНАНО УНІВЕРСАЛОМ УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ З 14 ЖОВТНЯ 1937 РОКУ ЗА ВИДИМИЙ ЗНАК ГІДНОСТІ ГОЛОВИ

УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ”; у нижньому півколі напис: „ЛАНЦЮГ ДО КЛЕЙНОДУ СПОРУДЖЕНО ЗАХОДАМИ Й КОШТАМИ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА НА РІДНІЙ ЗЕМЛІ І В РОЗСІЯННІ СУЩОГО”.

Заходами політиків клейнод повернуто в Україну, завдяки науковцям удалося встановити автентичність його походження й датування початком XVIII ст., а також пролити світло на долю реліквії в середовищі української політичної еміграції і в незалежній Українській державі.

військово-історичний альманах

ПРИМІТКИ

¹ Тризуб. – Париж, 1937. – 17 жовт. – Ч. 40–41. – С. 2.

² Там само.

³ Свобода. – 1952. – 21 груд. – Ч. 340.

* Мстислав (світське ім'я – Степан Скрипник; 1898–1993) – церковний і громадський діяч. Небіж С.Петлюри. У 1942 р. висвячений у єпископа Переяславського Української автокефальної православної церкви. Митрополит Української православної церкви у США, перший патріарх Київський і всієї України (з 1990 р.).

⁴ Свобода. – 1953. – 5 черв. – Ч. 123.

⁵ Див.: Микола Плав'юк: Україна – життя моє. – К., 2002. – Т. 1: Терен В., Хорунжий Ю. Від селянського сина – до державника. – С. 25, 26.

** Микола Плав'юк (нар. 5 червня 1927 р., с. Русів, тепер – Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.) – Президент Української Народної Республіки в екзилі (1989 – 1992 рр.). Громадянство України надано йому Указом Президента України від 18 травня 1993 р. № 176.

*** У зустрічі взяли участь Голова Верховної Ради України Іван Плющ, члени Президії Верховної Ради України Дмитро Павличко, Леся Танюк, Володимир Яворівський, Богдан Горинь, Лариса Скорик та інші. Від уряду України були присутні Прем'єр-міністр

число 1, 2005 р.

Вітольд Фокін, Міністр закордонних справ Анатолій Зленко, Міністр оборони генерал-полковник Костянтин Морозов та інші міністри. Делегацію ДЦ УНР очолював президент УНР в екзилі Микола Плав'юк. До складу її входили також Голова УНРради Михайло Воскобійник, Голова Уряду УНР в екзилі Іван Самійленко, члени Уряду Володимир Жила, Степан Ворох, Юрій Іхтіаров, Михайло Герещ, Голова Трибуналу Ярослав Рудницький, заступник голови Президії УНРради Микола Світуха, секретарі Президії УНРради Зенон Городиський і Галина Сенишин, члени Президії Любомир Винар, Петро Крамаренко, Антон Семенюк, Зіновій Туркало, Юрій Криволапа, представники делегатур УНР в Австралії, Франції, Великобританії, Бразилії, а також інші особи.

⁶ Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. – Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. – С. 210.

⁷ Там само. – С. 213.

⁸ Тризуб. – 1937. – 17 жовт. – Ч. 40–41. – С. 7.

⁹ Там само.

¹⁰ Історія української культури. – К., 2003. – Т. 3. – С. 338, 339.

¹¹ Літопис Самійла Величка. – К., 1991. – Т. 2. – С. 546.

¹² Українська фалеристика: З історії нагородної спадщини / Табачник Д., Бузало В., Воронін В. та ін. – К., 2004. – Кн. 1. – С. 180.

Сергій ГРАБ

ГЕРАЛЬДИЧНИЙ КОМПЛЕКС СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

З проголошенням 24 серпня 1991 р. незалежної Української держави серед першочергових постало завдання формування національних правоохоронних органів. Уже 20 вересня Верховна Рада України ухвалила постанову „Про створення Служби національної безпеки України”, а 25 березня наступного року – Закон „Про Службу безпеки України”.

Ця нова силова структура держави попервах не мала власної символіки. Тим часом використання символів ВЧК–КДБ, звичайно, виключалося як з політичних причин, так і через негативну роль цих структур в українській історії.

Першу власну емблему для СБ України створено в 1993 р. В основу її покладено круглий щит білого кольору із золотою облямівкою і витим золотим шнуром по краю. У центрі щита – круглий синій медальйон, посередині його – Знак Князівської Держави Володимира Великого (Золотий Тризуб). На Тризуб по його вертикальній осі накладено меча із золотим руків'ям вістря угору. Від руків'я меча півколом розходяться золоті лаврові гілки. Зверху щита, між його краєм і медальйоном, – чорний напис „Служба безпеки України”. Над щитом розміщено нахилений управо державний синьо-жов-

тий прапор, прикрашений двома золотими китицями. Загальною композицією емблема скидається на радянську арматуру „Гвардія”.

Хоч цю, першу емблему СБУ й було визнано не надто вдалою, але протягом кількох років її використувано в оформленні приміщень, грамот, листівок, запрошень, сувенірів тощо.

Чинний нині геральдичний комплекс Служби безпеки України розробили в 2001 р. О.Руденко (художній керівник), Д.Адаменко і В.Назарчук як складову частину єдиного комплексу військово-геральдичних знаків для Збройних Сил України та інших військових формувань, передбачених законодавством України¹. До нього ввійшли: емблема СБ України; герб Центрального управління СБ України; прапор СБ України; Бойовий прапор військової частини СБ України; Службовий прапор органу, підрозділу, навчального закладу СБ України; штандарт Голови СБ України.

Комплекс створено з урахуванням історичних, державних і національних традицій військової символіки України, загальноновизнаних законів і правил геральдики, фалеристики, вексилології, емблематики та уніформістики. Згідно з вимогами указів Президента України², під

час розроблення комплексу взято до уваги відповідність пропонованої системи військово-геральдичних знаків принципам єдності державної політики в галузі геральдики, символіки та емблематики, спадкоємності національно-історичних традицій, науковому підходу до створення й систематизації знаків, потребам зручності й художньої виразності. Геральдичний комплекс СБ України було затверджено Указом Президента України від 14 лютого 2002 р. № 129/2002 „Про символіку Служби безпеки України”³.

Центральне місце в геральдичному комплексі займає емблема Служби безпеки України. За основу її взято рівнораменний хрест синього (волошкового) кольору із золотим обрамуванням (золотими пружками). Крила хреста розширюються. У центрі його розміщено круглий синій медальйон із зображенням елемента малого Державного Герба України – Знака Князівської Держави Володимира Великого (Золотого Тризуба), обрамованого золотим дубовим вінком. Тип хреста, використаний як в емблемі СБ України, так і в емблемах інших силових структур України, в геральдиці має назву Козацького, Запорозького або Волинського, він притаманний саме Україні⁴. Хрести такої форми бачимо на родових гербах української знаті, давніх печатках і козацьких прапорах XVII – XVIII століть⁵. Такий хрест, витесаний з граніту,

Емблема
Служби безпеки України

Герб Центрального управління
Служби безпеки України

Штандарт Голови
Служби безпеки України

число 1, 2005 р.

стоїть, наприклад, у селі Капулівці на могилі видатного козацького полководця XVII століття кошового отамана Івана Сірка⁶.

Емблема Служби безпеки України стала основою для розроблення герба Центрального управління СБ України, емблем підрозділів, арматур, її використано на штандарті Голови СБ України, бойових і службових прапорах, а також у нагородному комплексі СБ України. Як основний елемент вона посіла місце в архітектурно-художньому оздобленні споруд, приміщень, інших об'єктів, що належать СБ України, в оформленні інформаційно-пропагандистських матеріалів (фото, відео, телевізійна інформація, матеріали в мережі Інтернет), грамот, запрошень, листівок, поздоровлень, протокольних сувенірів тощо.

Герб Центрального управління СБ України – це геральдичний знак Служби безпеки України, розміщений на малиновому круглому щиті із золотим окуттям по краю. На центральній осі хреста – зображення золоті лікторської фасції, а на діагоналях – золоті мечі вістрями вгору. Зазначимо, що малиновий колір в українській геральдиці символізує героїчну добу української історії, спадкоємність традицій, а синій – доброчесність, вірність, бездоганність⁷. Так, у Богдана Хмельницького корогва була синього кольору із золотим щитом, а прапор Війська Запорозького XVIII століття, що зберігається в петербурзькому Ермітажі, – малинового. Лікторський пучок (фасція) – перев'язана стрічкою

в'язка вербових лозин (різок) однакового діаметра й довжини – з античних часів символізує владу і порядок, невідворотність відплати за порушення встановленого порядку. Двосічна сокира, вплетена в лікторський пучок і повернена вістрям угору, означає готовість будь-якої хвилини стати на захист порядку й державної незалежності, за яку український народ заплатив велику ціну. Розміщені по діагоналі вістрям вгору мечі також символізують готовість захистити незалежність України зі зброєю в руках⁸.

Прапор Служби безпеки України разом з емблемою є офіційним символом організації. Він являє собою прямокутне полотнище малинового кольору (співвідношення сторін 2:3) з розміщеним у центрі зображенням емблеми СБ України. Обидва боки прапора ідентичні.

Бойовий прапор військової частини Служби безпеки України – символ честі, доблесті й слави. Це квадратне полотнище малинового кольору (розміром 130х130 см), прикрашене по краю золотими торочками. На лицевому боці Бойового прапора зображено емблему СБ України, на зворотному – модифіковане зображення емблеми СБ України з синім центральним медальйоном в обрамванні вінка із золотого дубового листя. У медальйоні вишито золотом номер і назву військової частини (у разі надання військовій частині почесного найменування його вишивають разом з назвою військової частини). По кутах лицевого боку полотнища розміще-

но чотири ідентичні малі медальйони в обрамванні вінків з дубового й калинового листя, у центрі медальйонів зображено геральдичний знак СБ України. На зворотному боці полотнища по його кутах – чотири малі медальйони з таким самим обрамванням, але в центрі їх – зображення двох схрещених мечів вістрями вгору й накладених на них лікторських фасцій.

Верхівкою Бойового прапора є прорізний спис жовтого металу з розміщеним у середині рельєфним зображенням емблеми Служби безпеки України. До нижньої частини основи верхівки за допомогою кільця кріплять подвійну девізну стрічку синього кольору з бантом, розташованим згори. На лицевому боці стрічки – девіз „Безпека держави – безпека народу” і зображення Знака Князівської Держави Володимира Великого (Золотого Тризуба), на зворотному – орнамент із золотого дубового й калинового листя та зображення емблеми СБ України в нижній частині. Кінці стрічки прикрашені золотими торочками. Якщо військову частину нагороджено орденом, то орденську стрічку тієї самої довжини, що й девізна, зав'язану бантом, кріплять до кільця поряд з девізною стрічкою. Бойовий прапор вручається від імені Президента України й закріплюється за військовою частиною Служби безпеки України на весь час її існування. Використання Бойового прапора визначається відповідними положеннями Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України⁹. Перший з військових час-

тин Служби безпеки України Бойовий прапор урочисто вручено 10-му територіальному гвардійському ордену Червоної Зірки вузлу урядового зв'язку.

Службовий прапор є символом органу, підрозділу, навчального закладу Служби безпеки України. Він може використовуватися під час урочистих подій державного або військового значення, офіційних міжнародних зустрічей і переговорів, проведення врочистих ритуалів, зборів, прийняття Військової присяги та в інших подібних випадках. Службовий прапор являє собою прямокутне полотнище малинового кольору (розміром 100х150 см), облямоване золотими торочками. У верхній лівій чверті полотнища, біля держака, розміщено зображення Державного Прапора України. Посередині правої сторони прапора міститься емблема органу, підрозділу, навчального закладу Служби безпеки України. Це фігурний щит-пельта із золотим обрамванням, увінчаний емблемою СБ України. Поле щита – малинове. У центрі щита – перехрещені перначі, на які накладено лікторську фасцію. Щит облямовано фігурною стрічкою синього кольору з вишитою золотом назвою підрозділу. Верхівка й девізні стрічки Службового прапора ідентичні верхівці й девізній стрічці Бойового прапора військових частин Служби безпеки України.

Штандарт Голови Служби безпеки України являє собою квадратне полотнище малинового кольору (розміром 90х90 см) з розміщеним у

**Прапор
Служби безпеки України**

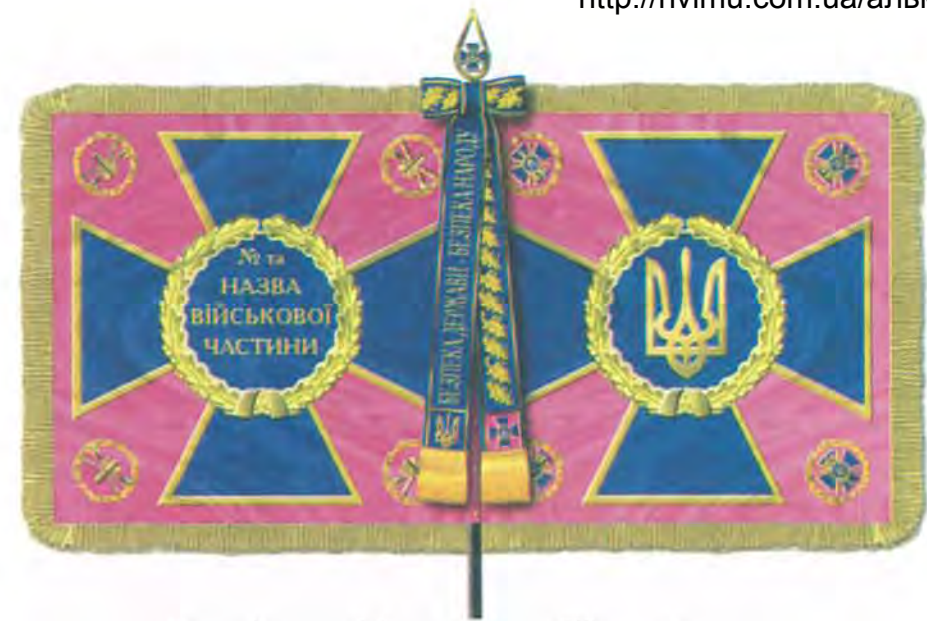
*Базовий зразок
службового
прапора органу,
підрозділу,
навчального
закладу
Служби безпеки
України*

центрі геральдичним знаком СБ України – емблемою, доповненою схрещеними мечами вістрями вгору й лікторською фасцією. По периметру полотнища – орнаментальне золоте шитво у вигляді дубового й калинового листя. Сторони штандарта, крім верхньої, прикрашено золотими торочками. Зворотний бік без зображень. Верхівка штандарта ідентична верхівці Бойового прапора. Верхній край полотнища за допомогою шнура кріплять до основи верхівки. Штандарт може використовуватися при проведенні врочистих ритуалів за участю Голови СБ України, а та-

кож, за його розпорядженням, – під час важливих подій державного й військового значення.

Використане в геральдичній системі Служби безпеки України листя дуба (дубовий вінок на емблемі СБ України, дубове листя в орнаменті на штандарті Голови СБ України) символізує силу, мужність, доблесть¹⁰. Переплетене в орнаменті з листям калини – національного рослинного символу, воно означає готовість мужньо захищати свободу й незалежність українського народу.

Отже, вперше за свою історію Служба безпеки України одержала

*Базовий зразок бойового прапора Військової частини
Служби безпеки України*

не просто власну символіку, а цілісний геральдичний комплекс, створений з урахуванням національних традицій, законів і правил геральдики. Наявність такого комплексу, відображаючи у виразній художній формі призначення Служби безпеки України, підвищує престиж цього важливого інституту Української держави, допомагає у вихованні особового складу СБ України.

ПРИМІТКИ

¹ Руденко О.В., Адаменко Д.В., Назарчук В.І. Комплекс військово-геральдичних знаків, емблем та прапорів // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1. – С. 122–128.

² Указ Президента України від 18 травня 2000 року № 694/2000 «Про впорядкування геральдичної справи в Україні» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 31 трав. – № 97; Указ Президента України від 9 лютого 2001 року

№ 79/2001 «Питання щодо використання державних символів України» // Там само. – 2001. – 27 лют. – № 34.

³ Указ Президента України від 14 лютого 2002 року № 129/2002 «Про символіку Служби безпеки України» // Офіційний вісник України. – 2003. – № 9.

⁴ Похлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики. – Москва, 2001. – С. 221.

⁵ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків.: У 3 т. – Львів, 1990. – Т. 2. – С. 245, 248.

⁶ Там само. – С. 370; Т.3. – С. 393–395.

⁷ Арсеньев Ю.В. Геральдика. – Москва, 2001. – С. 151; Похлебкин В.В. Знач. праця. – С. 201, 552.

⁸ Докладніше про значення цих символів див.: Похлебкин В.В. Знач. праця. – С. 232 – 235, 259 – 264.

⁹ Статут Збройних Сил України. – К., 2004. – С. 177–182.

¹⁰ Похлебкин В.В. Знач. праця. – С. 146 – 149.

ЕМБЛЕМАТИКА

Віктор КАРПОВ

РОЗРОБЛЕННЯ АРМАТЮРИ
ДО ОДНОСТРОЇВ ВІЙСЬКОВИКІВ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

З початком формування підрозділів Збройних Сил України, природно, виникла потреба відрізнення українських військовослужбовців від інших, що перебували ще на її території. Адже і ті, хто присягнув на вірність народові України, і ті, хто вирішив не пов'язувати своєї долі з Україною, носили військову форму Радянської армії.

Заміна уніформи на українську не могла відбутися одразу з ухваленням рішення про розбудову військової організації Української держави, позаяк на той час не було навіть опрацьовано її зразків. Як свідчать документи, процес упровадження форми одягу для військовослужбовців Збройних Сил України мав кілька етапів.

На початковому етапі було оголошено всеукраїнський конкурс на розроблення уніформи. Однак життя вимагало негайного реагування на постапу ситуацію, бо ж реально виходило так, що після запряження солдатів і офіцерів новоутворюваних Збройних Сил України жодних змін у їхній формі одягу не відбувалося. Було очевидним, що з

організаційних і фінансово-економічних причин швидко виготовити нову уніформу не вдасться, оскільки це потребуватиме часу й значних коштів. Проте за порівняно короткий термін можна було замінити принаймні фурнітуру на одностроях. Передусім це стосувалося кокарди до кашкета й гудзиків на всіх видах військової форми одягу.

Опрацюванням проектів і виготовленням кокард і гудзиків зайнялося багато підприємств – Київський і Полтавський експериментальні заводи „Динамо”, Лебединське виробничо-торгівельне підприємство „Фурнітура”, Радивилівський орендний фурнітурний завод, Чернівецький фурнітурно-механічний завод, виробничо-торгівельне підприємство „Топаз”, 37-й судномеханічний завод, мале виробничо-комерційне підприємство „Господар”, мале підприємство „Буддеталь”, Сімферопольське промислово-торгівельне підприємство „Фурнітура” та інші.

Серед них слід вирізнити діяльність підприємства „Господар” на чолі з його директором В.Барановим, яке чи не найактивніше допо-

військово-історичний альманах

Ескізи кокард, прямики й гудзиків, які затвердив Міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов. 3 квітня 1992 р.

магало Міністерству оборони України в розробленні й виготовленні арматурі. Відомі автори гудзиків до військової форми одягу – К.Трейдін, В.Гриценко, В.Іванов, В.Бокарев¹. 3 квітня 1992 р. Міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов затвердив ескізи гудзиків, парадної, повсякденної і польової кокард для військовослужбовців ЗСУ та парадної і повсякденної кокард для офіцерів авіації², кокарди й прямики до ремня для солдатів³.

У травні на засіданні комісії Міністерства оборони України з розроблення символіки було схвалено пропозиції заступника Міністра оборони по тилу – начальника Тилу ЗС України генерал-майора В.Гречанінова щодо зразків нової

фурнітури для військовослужбовців ЗСУ. 29 травня Міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов затвердив ці пропозиції, крім зразка солдатської прямики.

Отже, можна констатувати, що до літа 1992 р. було опрацьовано й затверджено проекти нової арматури до уніформи й почався період її впровадження. При цьому гудзики із зірочкою замінювалися на гудзики з Тризубом. Матеріальним свідченням цих змін є кітель, що зберігається тепер у фондах Центрального музею Збройних Сил України, належав він генерал-лейтенантові Г.Живиці, який у 1992 р. виконував обов'язки начальника Головного штабу Збройних Сил України. Цей генеральський кітель радянського зразка оздоблений уже

Проекти кокард для солдатів, офіцерів та генералів ЗС України, виконані В.Барановим. 1992 р.

Ескізні проекти кокарди для військовослужбовців ВМС ЗСУ. 1993 р.

Кокарда для генералів, опрацьована ЦНДЛ з розробки форми одягу. Для генерал-полковника та генерала армії на козирьок кашкета додається шитво стилізованого вінка з листя калини. 1994 р.

Кокарди для військовослужбовців підрозділів морської піхоти ВМС ЗС України. 1993 р.

Кокарда для офіцерів ВМС ЗС України. 1994 р.

Кокарда для генералів ЗС України. 1994 р.

Кокарди для офіцерів Сухопутних військ та Повітряних сил ЗС України. 1994 р.

Кокарда для солдатів ЗС України. 1994 р.

Кітель начальника Головного штабу Збройних Сил України генерал-лейтенанта Г.Живиці. 1992 р.

Зразки гудзиків, виготовлених за розробкою К.Трейдіна, В.Гриценка, В.Іванова, В.Бокарева

гудзиками з українською державною символікою.

Тим часом на розроблення кокард сильний вплив справили традиції радянських збройних сил. Як і в Радянській армії, у Збройних Силах України було запроваджено кокарди військовослужбовців сухопутних військ, авіації і флоту.

У Сухопутних військах і авіації кокарда для офіцерів відрізнялась від радянської лише тим, що червону зірку було замінено на Тризуб, розміщений на синьому полі. Вона була універсальною для офіцерів і прапорщиків усіх родів військ. Кокарда для офіцерів Військово-Повітряних сил доповнювалась емблемою на наголовок кашкета, як це було і в Радянській армії. Згодом радянську емблему на наголовок кашкета скасовано й замінено на нову, яку 18 жовтня 1994 р. затвердив начальник Центрального речового управління Тилу ЗС України. Це було зображення стилізованих крил, що відходять від круглого щита з синім полем, у центрі його – композиція з повернутим квадратом, від якого відходять вісім променів⁴.

Емблему на наголовок кашкета було впроваджено також для особового складу рот Почесної варти ЗС України. Один із пропонованих зразків фактично повторював радянську емблему із заміною лише кольору щита, а також зірки на Тризуб⁵. Другий пропонований зразок являв собою овальний щит із синім

військово-історичний альманах

полем, у центрі його – малий Державний герб, від щита горизонтально відходять крила, над крилами щит увінчаний лавровими гілками. Саме цей зразок 17 березня 1994 р. затвердив начальник речової служби полковник В.Жолукевський, і він мав практичний ужиток.

Флотська кокарда на початковому етапі зазнала такої самої видозміни, як і сухопутна та авіаційна кокарди. Крім емблеми, яку розробив виконувач обов'язків начальника 3-го відділу Центральної науково-технічної лабораторії з удосконалення військової форми одягу ЗС України майор В.Мельник⁶, група офіцерів управління Головного штабу ЗС України запропонувала свого „краба”, як на флоті називають кокарду⁷. Формою ця кокарда близька до радянського зразка, але її центральна композиція змінена повністю, що свідчить про самостійну роботу авторів. У центрі кокарди замість якогось розміщено Тризуб у синьому полі, покладений на білий рівнораменний хрест, що своєю чергою покладений на зорю. За основу цієї композиції править морський якор, розміщений на лавровому вінку, у верхині його – „роза вітрів”. Хоча ескіз кокарди у вересні 1993 р. в загальному вигляді затвердив Міністр оборони України генерал армії В.Радецький, ще у травні–вересні 1994 р. Центральне речове управління Тилу ЗС України й відділ Військово-морських сил Головного

число 1, 2005 р.

9 — 5-1171

оперативного управління Генерального штабу ЗС України у деталях доопрацьовували цей зразок.

Цілковито новою стала емблема морської піхоти ВМС України. Завдяки вдалій композиції вона від часу опрацювання її в серпні 1993 р. й дотепер не зазнала змін. Центром емблеми є овальний щит блакитного кольору з сріблястою облямівкою у вигляді канта, на щит покладено морський якор, на якому розміщено меч вістрям догори з двома крилами по боках, що виходять з руків'я меча. Цю композицію покладено в основі на лавровий вінок, який охоплює щит з двох боків. Емблему розробили в управлінні ВМС ГШ ЗС України під керівництвом підполковника Волошина⁸.

Емблема взводу ВМС роти Почесної варти. 1993 р.

Що ж до кокарди солдатської, то в 1992 р. Міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов обрав за основу розробку директора малого виробничо-комерційного підприємства „Господар” В.Баранова. Водночас міністр відхилив пропозицію В.Баранова стосовно гудзиків для солдатів, запропонувавши використовувати офіцерські; і так само, як уже згадувалося, не погодився й з ескізом пряжки, який справді був беззмистовний, а натомість висловився на користь використання в ній зображення козака з мушкетом, що має глибокі історичні корені. Ще він відхилив ескіз кокарди, у центрі якої був Тризуб⁹ (див. с. 126).

Запропонована солдатська кокарда мала в основі зразок радянської кокарди для солдатів із заміною червоної зірки на овал з кольорами державного прапора¹⁰. Ще в лютому 1993 р. такий зразок доопрацьовували й готували до виготовлення. Проте в остаточному варіанті солдатська кокарда дістала в центрі лаврового вінка щит овальної форми синього кольору з розміщенням у його осередді Тризубом.

В.Баранов підготував 1992 року також ескіз кокарди для генералів Сухопутних військ. На ній було зображення двох схрещених лаврових гілок (їх мали виконувати шитвом золотистою ниткою), над ними емблема – овальний щит з лавровими гілками, а в центрі його – ще один овал з Тризубом на тлі кольорів державного

прапора¹¹. Кокарда для генералів авіації доповнювалася емблемою на наголовок кашкета з п'ятикутною зірочкою, розміщеною над крилами.

Кокарду парадну передбачалося використовувати як для генералів, так і для офіцерів та прапорщиків. Вона являла собою кокарду для офіцерів усіх родів військ в обрамванні дубових гілок у вигляді вінка¹². Причому опрацьовану В.Барановим парадну кокарду для генералів, офіцерів і прапорщиків авіації ЗС України військовики запропонували використовувати як кокарду парадну й повсякденну для генералів армії¹³. А втім такі пропозиції не дістали підтримки з огляду на те, що традиційним українським символом було не листя дуба, а листя і кетяги калини. У зв'язку з цим почали опрацьовувати ескізи кокарди для генералів з використанням зображення калинової гілки¹⁴.

У розробленні емблем родів військ і служб на початковому етапі слід відзначити дві тенденції. Одна з них виявлялася в осмисленні суті новостворюваної української армії, українських національних та історичних традицій і символів, зокрема військових формацій давніших часів, і на цій основі знайти їх поєднання й сучасний вияв. Відповідно представники цієї тенденції почали пропонувати для використання історичні символи доби козацтва, особливо періоду Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, а

військово-історичний альманах

також часів Визвольних змагань початку XX ст. Друга тенденція, сказати б, інерційна базувалася на досягненнях радянської школи емблематики, пропонуючи лише деякі невеликі видозміни форми емблем, заміну на них суто радянської атрибутики на українську державну та використання військової арматури як символів видів збройних сил.

Загалом стан розроблення символіки показав відсутність в Україні, із самоочевидних причин, серйозного доробку в цій галузі, брак власної геральдичної школи. Розгляньмо деякі із запропонованих тоді розробок.

Пропозиції щодо емблем родів військ і служб Збройних Сил України подав О.Сивидний. Його розробки втілював у матеріалі технікою карбування на металі полковник О.Ми-

Міністр оборони України генерал армії О.Кузьмук вручає погони й кашкет генерал-полковника начальника Генерального штабу ЗС України генерал-лейтенантові О.Кириченку. Грудень, 2004 р.

ронов. Оригінальність проекту полягала в запропонованні незвичних форм емблем і кількох нових символів служб. Однак в основному для розрізнення родів військ використано традиційні геральдичні елементи, що підтверджують зразки емблем авіації, артилерії, військової медицини, залізничних і аеромобільних військ¹⁵.

У грудні 1992 р. голова технічної ради Київського експериментального заводу „Динамо” затвердив зразок – еталон загальновійськової емблеми. Він відрізнявся од загальновійськової емблеми Радянської армії

Емблема залізничних військ у її розвитку. 1992 р.

тільки тим, що замість п'ятикутної зірки в обрамуванні дубового листа було розміщено Тризуб – символ нової держави. Звісна річ, що запозичення радянських атрибутів не збігалося з узяттю за основу в розбудові Збройних Сил України орієнтацією на історичні традиції¹⁶.

Вплив радянської емблематики можна простежити за розвитком емблеми залізничних військ. За основу було взято емблему радянського періоду, тільки вилучено з неї розміщену в центрі й вкриту червоною емаллю п'ятикутну зірочку. Позаяк при цьому порушено логічну конструкцію, емблема вже ні своїм змістом, ні складниками не відображала

тих головних завдань, що покладалася на війська, і власне перестала бути військовою емблемою. Не зарадило й те, що на місце зірочки поклали Тризуб, адже цим порушено було принцип історизму – зірочка відповідала певному історичному періодові, була його символом і отожднювалася з ним, тимчасом як Тризуб, хоч і мав глибоке історичне коріння, проте не асоціювався ще вповні з сучасною історичною епохою. Із затвердженням і поширенням у військах символу Збройних Сил України його цілком слушно розмістили в центрі емблеми, проте доповнення композиції лавровими гілками призвело до трансформації емблеми в знак.

У 1993 р. активно опрацьовували проекти емблем видів Збройних Сил України. Концептуально було передбачено існування трьох видів – Сухопутних військ, Військово-Повітряних сил і Військово-Морських сил. Цікавими виявилися пропозиції капітана 3 рангу В.Петровського,

військово-історичний альманах

Ескізні проекти емблем на наголовок кашкета військовослужбовців Почесної варті. 1994 р.

1993 р.

1994 р.

Ескізні проекти емблем на наголовок кашкета військовослужбовців ВПС ЗСУ. 1993 р.

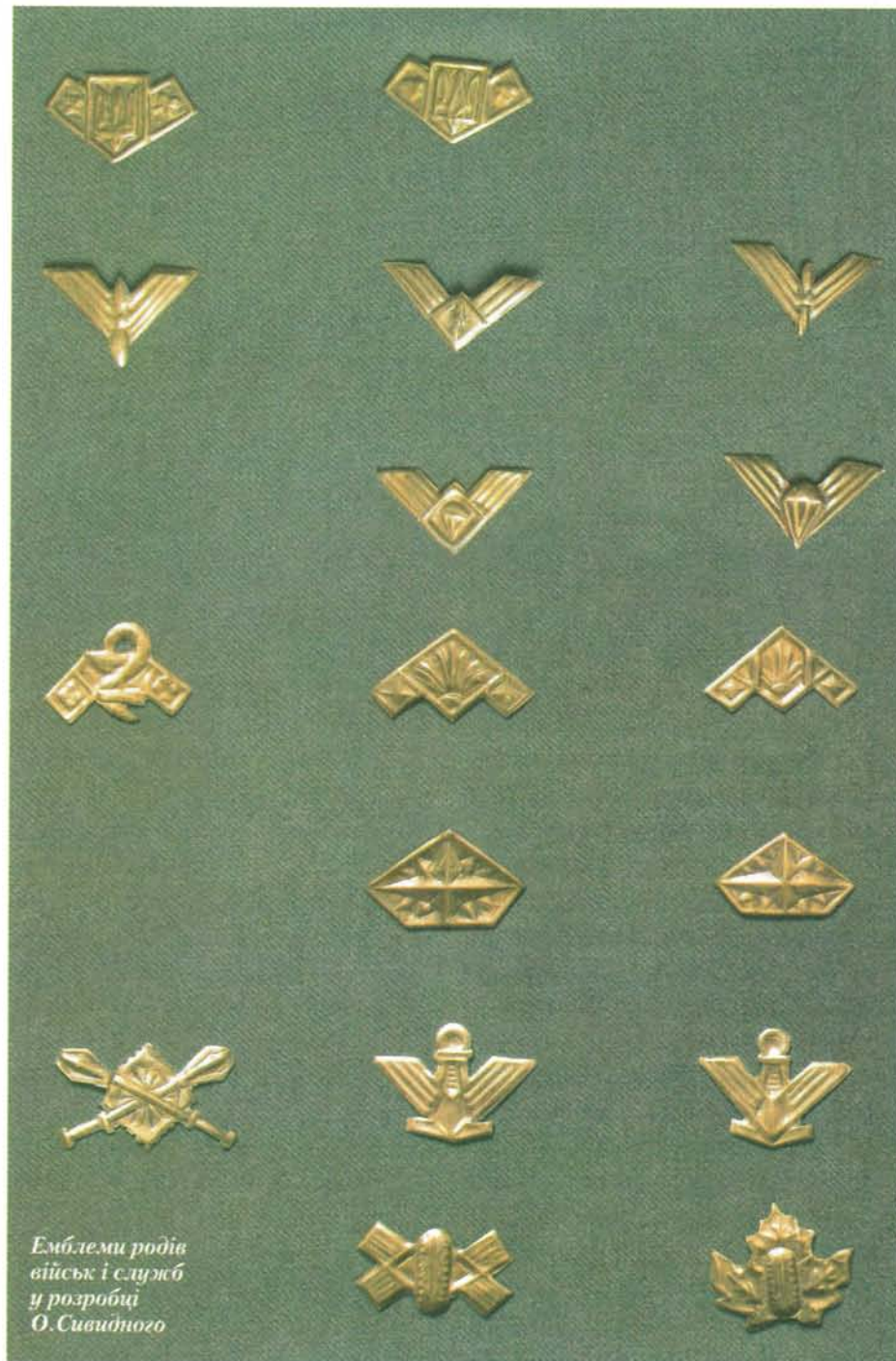
який уперше ввів у практику використання калинових гілок замість дубових і лаврових. Калинова гілка відігравала в складі емблеми важливу роль, позначаючи належність збройних сил саме до Української держави й підкреслюючи органічний зв'язок їх з українським народом, його традиціями і символами.

Основою емблеми Сухопутних військ був Тризуб зі схрещеними під ним шаблями в піхвах, емблеми Військово-Повітряних сил – силует сучасного літака, а Військово-Морських сил – якор з ланцюгом. Усі емблеми мали округлу форму й були оздоблені синьою емаллю, що наближало їх до знаків.

число 1, 2005 р.

Разом з тим Центральна науково-технічна лабораторія Збройних Сил України запропонувала начальникові Управління речового забезпечення штабу Тилу Міністерства оборони України полковникові В.Жолукевському використати розробку В.Петровського як емблему для взводів видів Збройних Сил України роти Почесної варті. Форму емблеми було змінено з круглої на овальну, крім того військово-морська емблема замість калинових гілок дістала облямівку якорним ланцюгом. Використання емалі не передбачалося. У вересні 1993 р. ці емблеми затвердив В.Жолукевський, а проектні зразки їх у матеріалі виконала Державна творчо-ви-

133

Ескізни пропозиції емблеми у виконанні В.Петровського. 1993 р.

Зразок загальновійськової емблеми ЗСУ. Грудень, 1992 р.

Зразки емблем офіцерів ГШ ЗС України

Зразки емблем видів Збройних сил В.Петровського, виготовлені ДТВА „Укркінокадр”. Вересень, 1993 р.

Проекти емблем,
опрацьовані
Центральною науково-
технічною
лабораторією з
розробки форми одягу
Збройних Сил України.
1994 р.

робнича асоціація „Укркінокадр”. Однак відомостей про використання цих емблем у службовій діяльності немає.

Окремо слід сказати про емблему, яка асоціювалася з емблемою офіцерів Генерального штабу Збройних Сил України. Такий проект є в розробках О.Сивидного. Згодом з пластмаси методом штампування виготовлено відповідний зразок. Йдеться про емблему з перехрещеними перначами, покладеними на чотирипроменею зорю. Приблизно таку емблему використовували офіцери Генерального штабу часів Гетьманату П.Скоропадського (1918 р.). Очевидно, виразно національний характер цієї емблеми, а також належність його армії до „буржуазно-націоналістичної”, за визначенням радянської пропаганди, Української Держави зайшли в суперечність зі світоглядними позиціями офіцерів Генерального штабу Збройних Сил України, які в переважній більшості служили в штабах військових частин Радянської армії й були носіями комуністичної ідеології. Це зумовило припинення її впровадження. Згодом з ініціативи провідних спеціалістів Комісії з державних нагород при Адміністрації Президента України В.Бузала й О.Руденка цю емблему використано як емблему на наголовок кашкета роти Почесної варті Міністерства оборони України.

Ключовою подією в процесі опрацювання емблем для одностроїв військовиків Збройних Сил України

стало прийняття рішення про уніфікацію їх. Центральна науково-технічна лабораторія Збройних Сил України на чолі з майором О.Побережним в основу уніфікованої емблеми запропонувала стилізований вінок (можна припустити – з листя калини), на який накладався геральдичний елемент, що відображав певний рід зброї або війська¹⁷. Виконані лабораторією ескізи емблем надходили до відповідних служб для внесення пропозицій щодо затвердження або доопрацювання їх.

Військово-медичне управління 14 січня 1994 р. обрало за основу запропоновану для їхньої служби емблему, що власне відповідає загальноузвичаєній символіці медиків (розробники врахували емблематику Всесвітньої організації охорони здоров'я)¹⁸. Центральне управління ракетного палива і пального Тилу Збройних Сил України в особі генерал-майора Б.Заярного погодилось із запропонованою емблемою¹⁹. Емблему Служби військових сполучень полковник В.Бондарчук, що виконував обов'язки начальника Центрального управління військових сполучень Тилу Збройних Сил України, розглянув 23 січня 1995 р. і запропонував залишити емблему часів Радянської армії, тільки без зірочки, з чистим полем на крилах, облямованим вінком²⁰. Начальник Центрального автодорожнього управління полковник В.Скибитенко висловив думку, що через малу чисельність до-

військово-історичний альманах

рожніх військ виготовлення емблеми недоцільне. Начальник інженерних військ Збройних Сил України генерал-лейтенант В.Безродний відхилив два варіанти запропонованих лабораторією емблем, хоч одна з них на той час уже прижилася була у військах²¹.

Застосування принципу уніфікації емблем і залучення до процесу опрацювання їх відповідних служб дало підстави полковникові Р.Пазяку, начальникові Центрального речового управління Тилу Збройних Сил України, яке відповідало за розроблення і впровадження нової військової символіки, затвердити 14 червня 1994 р. ескізи емблем родів військ і служб.

На виконання вимог Указу Президента України від 2 квітня 1994 р. „Про військову форму одягу військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань України” Міністр оборони України В.Шмаров 12 червня 1995 р. видав наказ № 150 „Про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України”, яким затверджено арматюру до військової форми одягу²².

Отже, з 1992 по 1995 рр. проведено значну організаційну роботу щодо розроблення і впровадження нової арматюри до одностроїв військовиків української армії. У цій роботі брали участь як відповідні управління й служби Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, так і органі-

зації, що займалися виготовленням їх. До справи залучали також як зацікавлений громадський актив, так і досвідчених, ініціативних військовиків. Це дало змогу опрацювати такі зразки арматюри, які дотепер використовуються в Збройних Силах України.

ПРИМІТКИ

¹ Центральний музей Збройних Сил України. – Оф. Інв. № 611.

² Там само. – Оф. Інв. № 783.

³ Там само. – Оф. Інв. № 781.

⁴ Там само. – Оф. Інв. № 784.

⁵ Там само. – Оф. Інв. № 770.

⁶ Там само. – Оф. Інв. № 779.

⁷ Там само. – Оф. Інв. № 778.

⁸ Там само. – НДФ. Інв. № 6317.

⁹ Там само. – Оф. Інв. № 772.

¹⁰ Там само. – Оф. Інв. № 782.

¹¹ Там само. – Оф. Інв. № 769.

¹² Там само. – Оф. Інв. № 774.

¹³ Там само. – Оф. Інв. № 775.

¹⁴ Там само. – Оф. Інв. № 742.

¹⁵ Там само. – Оф. Інв. № 644.

¹⁶ Там само. – Оф. Інв. № 617.

¹⁷ Там само. – НДФ. Інв. № 383.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Оф. Інв. № 768.

²⁰ Там само. – НДФ. Інв. № 383.

²¹ Там само.

²² Правила носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України. – К., 1995.

МУЗЕЙ

Ігор ЧИЧКАНЬ, Людмила БАЯТА

ВИСТАВКА „ТРОФЕЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ”
(1941–1945 рр.)

Нещодавно кияни і гості столиці мали змогу побачити значну кількість найвизначніших трофеїв, здобутих Червоною армією в боях Другої світової війни на спеціально підготованій до 60-річчя Перемоги меморіальній виставці. Ініціював створення цієї експозиції Центральний музей Збройних Сил України. Та оскільки найважливіші трофеї ще в радянські часи було зосереджено в Москві, у Центральному музеї Збройних Сил СРСР (тепер – Російської Федерації), то до роботи над виставкою залучено й цей музейний заклад. Концептуальну ідею, умови добору й надання експонатів та інші питання було обговорено в серпні 2004 р. з працівниками ЦМЗСРФ. До участі в підготовці виставки було запрошено й Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Наукові працівники ЦМЗСУ – заступник начальника музею з наукової роботи майор Олександр Скрябін і начальник науково-дослідної лабораторії Ігор Чичкань разом із заступником начальника меморіального комплексу „Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.” з наукової

роботи Любов'ю Легасовою визначили перелік потрібних експонатів.

На початку вересня відряджений до Москви представник ЦМЗСУ Ігор Чичкань провів добір експонатів у фондах ЦМЗСРФ. Серед раритетних і унікальних речей, які погодився надати московський музей, були: кітель райхсканцлера Німеччини Адольфа Гітлера, пальто командувача люфтваффе райхсмаршала Германа Геринга, державний герб Німеччини, що височів над Райхсканцелярією, особисті речі найвищого німецького керівництва, предмети вжитку солдатів і офіцерів вермахту й військ СС, а крім того – оперативні плани, зокрема план „Барбаросса”, зброя, виготовлена в державах, які воювали на боці нацистської Німеччини або були нею окуповані – Австрії, Італії, Бельгії, Чехословаччини, Польщі.

Водночас у фондах московського й київських музеїв було дібрано й пам'яткові речі переможців. Це однострої чільних радянських воєначальників, бойова діяльність яких у роки війни була пов'язана із захистом і визволенням України – маршала Радянського Союзу К.Воро-

шилова, генерала армії М.Ватутіна, генерал-полковника М.Кирпоноса. До цієї групи експонатів увійшли також прапори військових частин Червоної армії з бойовими нагородами й стрічками до них, вогнепальна й холодна зброя, однострої, радянські плакати часів війни тощо.

Добір експонатів провадився відповідно до визначеної мети виставки – висвітлити на документальній основі масштабне протистояння в роки Другої світової війни збройних сил нацистської Німеччини і Радянського Союзу і музейними засобами відтворити героїзм Червоної армії, показати внесок воїнів-українців до спільної перемоги над гітлеризмом¹.

Організатори виставки (зліва направо): начальник Центрального музею Збройних Сил (РФ) полковник О.Никонов, директор Державного підприємства „Укроборонсервіс” О.Шарапов, заступник начальника Центрального музею Збройних Сил (РФ) полковник С.Єсипов і начальник Центрального музею Збройних Сил України полковник В.Карпов

Підготовча робота тривала майже шість місяців. На пропозицію ЦМЗСУ до організації виставки долучилися як спонсори Державна компанія з експорту й імпорту продукції військового та спеціального призначення „Укрспецекспорт” і Державне підприємство „Укроборонсервіс” (зауважимо, що одним з

Урочисте відкриття виставки „Трофеї Червоної армії”. Виступає заступник Міністра оборони України В.Пасько. 23 лютого 2005 р.

напрямів його роботи відповідно до довгострокової програми „Військова історія України” є проведення тематичних виставок, які підвищують інтерес суспільства до історичної спадщини й сприяють військово-патріотичному вихованню молоді).

Підготовка виставки була пов'язана з розробленням і підписанням низки юридичних документів, зокрема тристороннього контракту між Центральним музеєм Збройних Сил України, Центральним музеєм Збройних Сил Російської Федерації і Державним підприємством „Укроборонсервіс”, а також наданням га-

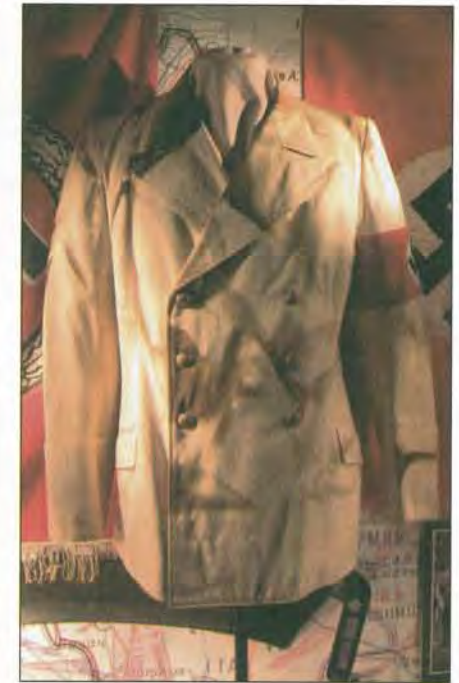
рантій уряду України, опрацюванням і укладенням договору з транспортною компанією „Кунстранс” щодо перевезення експонатів і договору про охорону під час транспортування, оформлення страхової вартості експонатів тощо. Співробітники ЦМЗСРФ двічі приїздили у відвідування до ЦМЗСУ, відбулися ділові зустрічі, врешті в лютому 2005 р. експонати прибули з Москви до Києва. Для створення експозиції в ЦМЗСУ було відведено виставкову залу загальною площею 420 м² і розміщено там понад 500 експонатів 1920–1945 рр. Виставку „Трофеї Червоної армії (1941–1945 рр.)” урочисто відкрито 23 лютого 2005 р. з участю заступника Міністра оборони України Володимира Паська, ди-

військово-історичний альманах

Пальто Г.Геринга (з мисливського комплекту)

Військовий кітель Адольфа Гітлера кольору слонової кості, ушкоджений вогнем під час штурму Райхсканцелярії у квітні 1945 р.

Акордеон, флага на воду, губна гармонія і компас – особисті речі солдатів і офіцерів вермахту

число 1, 2005 р.

Нагрудний знак за спортивну й військову підготовку для членів СА

Нагрудний знак за участь у рукопашному (близькому) бою сухопутних військ вермахту і частин люфтваффе

Нагрудний штурмовий піхотний знак сухопутних військ вермахту

Нагрудний штурмовий танковий знак сухопутних військ вермахту

Нагрудний знак екіпажів міних тралів і мисливців за підводними човнами військово-морських сил Німеччини

Нагрудний знак члена Націонал-соціалістичної партії Німеччини

Нарукавний шеврон водія вермахту й військ СС

Відзнака хрест „За військові заслуги” з мечами

Залізний хрест 1-го класу 1939 р.

Нагрудний знак „За хоробрість” 2-го ступеня з мечами для східних народів

Нагрудні знаки для цивільних осіб: „25 років вірної служби” і „40 років вірної служби”

Нарукавний знак „Дем'янський щит”

Нарукавний знак „Кримський щит”

*Першу
екскурсію
по виставці
проводить
начальник
ЦМЗСУ
полковник
В.Карпов*

ректора Державного підприємства „Укроборонсервіс” Олександр Шарапова, заступника голови ради Організації ветеранів України генерал-полковника у відставці Федора Іщенка, начальника Центрального музею Збройних Сил Російської Федерації Олександра Никонова та його колег, керівників і провідних науковців меморіального комплексу „Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.”, інших поважних гостей, численних представників засобів масової інформації. Привітавши присутніх з Днем захисника Вітчизни, Володимир Пасько зазначив: „Я мав нагоду оглянути виставку. Повинен висловити своє захоплення її організаторам”. Відвідувачі виставки, а кількість їх подеколи сягала 700–800

осіб на день, так само сприймали матеріали експозиції. Вони залишили в книзі відгуків сотні схвальних записів, ось деякі з них: „Експонати виставки „Трофеї Червоної армії” мають дуже велике значення для збереження пам’яті про ті страшні роки війни і великої поваги і вдячності людям, які здобули для нас Перемогу. З вдячністю й глибокою повагою вчителі та учні СШ № 98, м. Київ”; „Музейні експонати заслуговують на увагу. Багато цікавого і пізнавального, особливо для молоді. Дякуємо за це. Лопата Микола Степанович, м. Дніпропетровськ”; „Цей музей унікальний... Особливу увагу хочемо звернути на доцільність у музеї виставки „Трофеї Червоної армії”. Ми дізнались багато нового про Велику Вітчизняну війну 1941 – 1945 рр.

військово-історичний альманах

*Фрагмент топографічної карти
Берліна. 1940 р.*

З повагою, особовий склад 321-ї групи Військового інституту зв’язку НТУУ «КПІ»”.

Найбільше зацікавлення викликали у відвідувачів китель Адольфа Гітлера й подарунки йому, пальто Германа Геринга, бронзовий орел з Райхсканцелярії, німецька вогнепальна й холодна зброя, однострої вермахту й військ СС, нагороди й знаки розрізнення тощо. Газета „Україна молода” пише: „Окремо хочеться згадати про велетенського бронзового орла з Райхсканцелярії, що тримає в пащу вінок зі свастикию. Колишній величезний птах, вагою в півтонни, тепер має жалюгідний вигляд. Посічені кулеметними чергами крила, проламана голова... Під ударами радянських прикладів орел „летів” з будівлі головою вниз і ці відомі кадри число 1, 2005 р.

історичної кінохроніки демонструють з екрана поряд”². А газета „Народна армія” відзначає: „Символічно, що виставка „Трофеї Червоної армії (1941 – 1945 рр.)”, відкрита у Центральному музеї Збройних Сил України, зібрала представників кількох поколінь. Тут і безпосередні учасники війни, які зі зброєю в руках виборювали перемогу, були і люди, дитинство яких обпалила війна, а також ті, які про події тих років знають лише з розповідей”³. Виставка дістала великий розголос у пресі⁴.

Слід нагадати, що ця трофейна виставка – не перша в Україні. У лютому 1945 р. експозицію трофейної зброї і техніки було розгорнуто в

Наверсія до прапора
Націонал-
соціалістичної
партії
Німеччини

Плакетка –
подарунок
А.Гітлеру

Шолом танкіста націонал-соціалістичного
механізованого корпусу (Німеччина)

Поясний ремінь до уніформи особового
складу люфтваффе

Кітель командувача 1-го Українського
фронту Героя Радянського Союзу
генерала армії М.Ватутіна

Бойовий прапор 319-го гвардійського
мотострілецького Краматорсько-
Белградського, Червонопрапорного,
орденів Суворова і Кутузова полку

Плакат „Мы победили”. Худ. В.Іванов, 1945 р.

Плакат „Бей насмерть”. Худ. М.Жуков, 1942 р.

ПРИМІТКИ

Пушкінському парку Києва. Ту, давно виставку свого часу відвідав і описав Дмитро Малаков⁵, він прийшов оглянути й сучасну експозицію. Відомий киевознавець, музейник поділився з нами своїми думками. „Виставка 1945 р., як і нинішня, справила на мене трохи моторошне враження, – розповів Д. Малаков, якому ще в дитинстві довелося пережити страшні часи окупації. – Дивлюся на це все зараз і мурашки бігають по спині, на душі якась тривога і немає куди від неї подітися. Навіть колір „фельдграу“ мундирів особового складу німецького вермахту й військ СС важко сприймається ...” На істотні відмінності сприйняття експонатів очевидцями й учасниками війни, з одного боку, і сучасною молоддю – з другого, звертається увага в кореспонденціях з виставки: „По-різному сприймають речі Гітлера ветерани і молоді люди. Перші з презирством, другі з неприхованою цікавістю. За словами одного з ветеранів війни, якби ця виставка відбувалася років із сорок тому, вітрину з одягом фюрера довелося б відтирати від плювків”⁶. Та неблаганний час віддаляє події і реалії війни в глибину історії. І журналіст наводить таку почуту на виставці розмову: „Мам, а що це за пташка?» – спитала дівчинка років семи, показуючи рукою на велетенського орла з Райхсканцелярії. Жінка трішки збентежилась і почала розповідати, що колись, доню, була війна і...”⁷ Отже, очевидно, що такі виставки стають дедалі потрібнішими.

¹ Див.: Чичкань І., Баята Л. Концепція експозиції виставки „Трофеї Червоної армії” // Військовий музей: Науково-методичний збірник. – К., 2004. – Вип. 5. – С. 218–225.

² Леонов І. Трофейна весна 2005 // Україна молода. – 2005. – 3 берез.

³ Росляк Р. Що далі війна, то пам'ять про неї нетлінна // Народна армія. – 2005. – 26 лют.

⁴ Аронова В. В Київ привезли китель Гітлера // Газета по-київськи. – 2005. – 22 марта; Губченко В. Трофеї Советской армии // Ювелирный бизнес. – 2005. – Март. – С. 18, 19; Карпов В. Спомни про війну // Хата. – 2005. – № 3. – Квіт.; Макаренко Н. Трофеї війни // Україна молода. – 2005. – 15 берез.; Осипчук І. Впервые привезенный в Киев китель Адольфа Гитлера застрахован на 1 млн. 100 тис. долларов // Факты. – 2005. – 24 февр.; Він же. Подаренную Гітлеру косу мы разместили так, чтобы она висела над фотоснимком фюрера, словно Домоклов меч // Факты. – 2005. – 25 февр.; Седик О. Трофеї Червоної армії // Хрещатик. – 2005. – 25 лют.; Супрычева Е. Из Москвы в Киев привезли китель Гитлера // Комсомольская правда в Украине. – 2005. – 25 февр.; Тихий О. Трофеї Перемоги // Камуфляж. – 2005. – № 4. – С. 45.

⁵ Малаков Д. Київські трофейні виставки // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1 (2).

⁶ Каминский В. Чем пахнет пальто Геринга и китель Гитлера? // Сегодня. – 2005. – 25 февр.

⁷ Там само.

КНИГОЗБІРНЯ

ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ
„ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО АЛЬМАНАХУ”, Ч. 1–10*

[ВІТАННЯ з нагоди виходу першого числа альманаху]. – 2000. – Ч. 1. – С. 3–5.

Історія

АМОНС Андрій. Справа військового прокурора Є. Перфільєва. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 52–59.

БЕЗКОРОВАЙНИЙ Володимир. Перші далекі походи кораблів Військово-Морських сил України [спогади]. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 4–14.

БОБКОВ Андрій, ЦАРЕНКО Максим. Кримсько-татарські формування в складі збройних сил Третього райху. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 61–67.

БОЖКО Олег. Військова історія України: Предмет, завдання, значення. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 4–12.

БОЙЧАК Михайло, ЛЯКІНА Римма. Військові інженери Лільє. – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 4–13.

БОЙЧАК Михайло, ЛЯКІНА Римма. До історії Київського військового шпиталю у XVIII ст. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 34–47.

БОЙЧАК Михайло, ЛЯКІНА Римма. Київський військовий шпиталь під час війни 1812–1814 рр. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 22–29.

* 2000. – Річник I. – Число 1; 2001. – Річник II. – Число 1 (2), 2 (3); 2002. – Річник III. – Число 1 (4), 2 (5); 2003. – Річник IV. – Число 1 (6), 2 (7); 2004. – Річник V. – Число 1 (8), 2 (9); 2005. – Річник VI. – Число 1 (10). Матеріал упорядковано, з деякими винятками, за рубриками видання.

БОЙЧАК Михайло, ЛЯКІНА Римма. Київський військовий шпиталь у першій половині XIX ст.: Територія і будівельні роботи. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 13–23.

БОЙЧАК Михайло, ЛЯКІНА Римма. Лікарі Київського військового шпиталю (перша третина XIX ст.): Життєписні причинки. – 2000. – Ч. 1. – С. 126–139.

БАЛАХАНОВИЧ Ігор. Підпілля ОУН на території Білорусі в 1944–1952 рр. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 58–61.

ВАСИЛИК Ігор. Військове міністерство Української Держави (1918 р.): Структура і функції. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 4–12.

ВЕДЕНЄВ Дмитро, ШАПОВАЛ Юрій. Пастка для „Лицаря”: Обставини загибелі Олексія Гасина. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 62–67.

ВЕРИГА Василь. Ціна перемоги! [відгук на ст. І. Чичканя „Ціна перемоги”]. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 42–47.

ГЕРАСИМОВ Іван. Гортаючи сторінки недавнього минулого. – 2000. – Ч. 1. – С. 74–89.

ДАНИЛОВ Ігор. Здобуття Хотинської фортеці 1769 року. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 4–14.

ДЕНИСЮК Жанна. 3-я Залізна дивізія Армії УНР: Начерк бойового шляху. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 4–15.

ДЕНИСЮК Жанна. Уваги про мілітарну культуру давньої України. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 4–12.

ЖИВИЦЯ Георгій. То був час напружений і відповідальний... [спогади начальника Головного штабу ЗС України]. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 72 – 77.

[ЗАБІЛИЙ Микола]. Генерал-лейтенант Микола Забілий згадує / Записав Олександр НЕЖИВИЙ. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 70 – 99.

ЗАРУБА Олександр. Доля армії – доля людини: Поручник Михайло Герасимчук. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 48 – 55.

КАЗЕМИРОВ Сергій, ЧЕРНИШОВ Олександр. Залізничні війська: Створення й етапи розвитку (1851 – 1917 рр.). – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 25 – 38.

КАРПОВ Віктор. Політична індоctrинація японських солдатів і офіцерів у радянському полоні (1945 – 1949 рр.). – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 67 – 79.

КАРПОВ Віктор. Репатріація японських військовополонених із СРСР до Японії (1946 – 1956 рр.). – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 82 – 93.

КОВАЛЬ Валентин. Генерал П.Ско-ропадський і українське військо (червень – грудень 1917 р.). – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 48 – 60.

КОВАЛЬ Віктор. Перший і другий варіанти плану „Барбаросса”: (Українська частина). – 2000. – Ч. 1. – С. 55 – 69.

КОВАЛЬЧУК Михайло. Військова діяльність М. Капустянского за доби Директорії (1918 – 1921 рр.). – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 20 – 51.

КОВАЛЬЧУК Михайло. Українсько-білогвардійська війна: Трагічний початок (вересень 1919 р.). – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 15 – 47.

КРАВЦЕВИЧ[–РОЖНЕЦЬКИЙ] Володимир. Що сталося в Києві 31 серпня 1919 року. – 2000. – Ч. 1. – С. 24 – 44.

КУКУРУЗА Леонід. Війна в небі Західної України у Вересневій кампанії 1939 р. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 66 – 81.

КУКУРУЗА Леонід. Забута війна Regia Aeronautica: Участь ВПС Італії в окупації Албанії (квітень 1939 р.). – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 27 – 36.

КУРЦЬ Георг. Спогади про радянський полон / Пер. з нім. Володимира ПОЛОМАНОВОГО за ред. Олександра ЛОГВИНЕНКА. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 37 – 56.

КУЧЕРУК Олександр. „Бажаю ще раз послужити моїй Батьківщині...”: (Генерал Андрій Шкуро і Організація українських націоналістів). – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 36 – 41.

КУЧЕРУК Олександр. Генеза військової доктрини ОУН. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 56 – 65.

КУЧЕРУК Олександр. Держава без армії: (До 100-річчя народного комісара оборони УРСР Василя Герасименка). – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 68 – 71.

ЛИТВИН Сергій. Симон Петлюра і військо: До оцінок в українській історіографії. – 2000. – Ч. 1. – С. 45 – 54.

ЛОПАТА Анатолій. Одинадцять років Збройних Сил України: Думки про сучасне з огляду на минуле. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 66 – 89.

ЛОПАТІН Михайло. На службі Україні. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 80 – 91; Ч. 2 (7). – С. 85 – 99.

ЛУГОВСЬКИЙ Олександр. Комісія у справах військовополонених при Головному штабі Української Держави. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 30 – 35.

ЛУГОВСЬКИЙ Олександр. Формування збройних сил Української Держави (1918 р.): Організаційні аспекти. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 39 – 54; Ч. 2 (7). – С. 38 – 57; 2004. – Ч. 1 (8). – С. 4 – 19.

ПАТЕР Вальтер, ТОПОЛЬСЬКИЙ Вєслав. Під українським і польським прапорами: Віце-адмірал Єжи Свирський. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 44 – 53.

ПАХЛЯ Анатолій. Офіційні візити кораблів ВМС України до іноземних портів. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 16 – 21.

ПОТИЛЬЧАК Олександр. Нормативне регулювання праці військовополонених та інтернованих у СРСР (1941 – 1953 рр.). – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 66 – 84.

ПОТИЛЬЧАК Олександр. Радянські табори для військовополонених у визволеному Києві (1943 – поч. 1945 р.). – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 60 – 69.

РУККАС Андрій. Вояки-українці в польській армії (1921 – 1939 рр.). – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 17 – 30; Ч. 2 (5). – С. 54 – 65.

СОЛНЦЕВА Світлана. Комісари в армії революційної Росії: (Лютий 1917 р. – березень 1918 р.). – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 14 – 37.

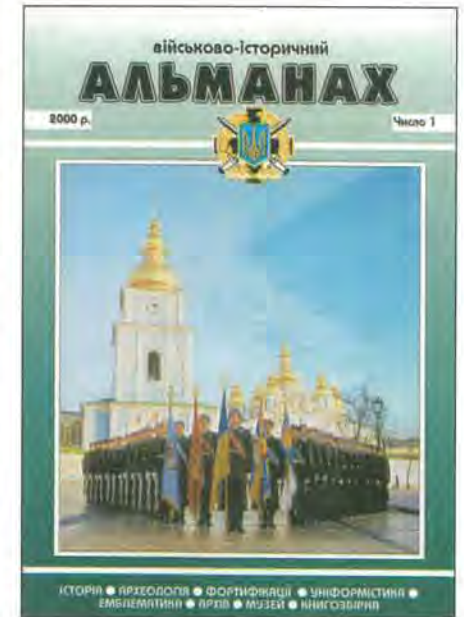
СОН Наталія. Римська військова присутність в античних державах Північного Причорномор'я. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 13 – 20.

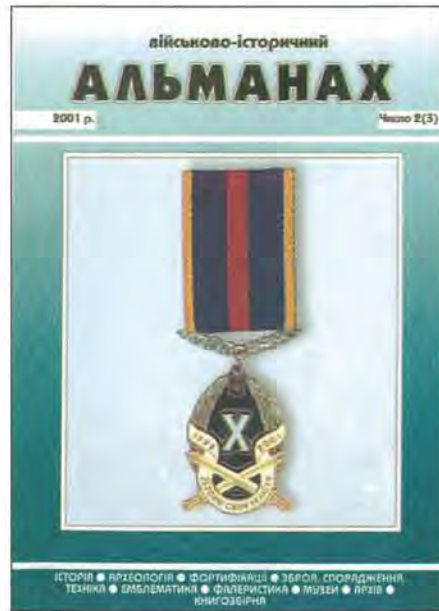
СОССА Ростислав. Зародження й початки становлення державної картографо-геодезичної служби в Україні. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 13 – 26.

ТІМІРЯЄВ Євген, АМОНС Андрій. Репресії проти військових кадрів на Житомирщині (1937 – 1938 рр.). – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 58 – 65.

ЧАЙКОВСЬКИЙ Анатолій. У боротьбі з німецькими спецслужбами (1943 – 1944 рр.): Виявлення фальшивих документів і нагород. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 55 – 66.

ЧИЧКАНЬ Ігор. Проект „Френтік” – надсекретна операція американських ВПС в Україні у 1944 – 1945 рр. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 31 – 57.

ЧИЧКАНЬ Ігор. Ціна перемоги [у Другій світовій війні]. – 2000. – Ч. 1. – С. 70 – 73.

ШАНКОВСЬКИЙ Лев. Нарис історії українського воєнного летунства (1917 – 1920). – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 24 – 43.

ШПИЛИНСЬКИЙ О. Армія в перспективі історії нації: (Минулого й майбутнього). – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 4 – 24.

ЯКИМОВИЧ Богдан. „Гей, „Січ“ іде, красен мак цвіте!“. (До 100-річчя заснування галицьких „Січей“). – 2000. – Ч. 1. – С. 6 – 23.

ЯРОШИНСЬКИЙ Олег. Населення Волині в національно-визвольній боротьбі (кін. 1648 – 1649 рр.). – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 21 – 33.

Архів

БОБЕРСЬКИЙ Іван. Днівник. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 134 – 146. – Вступ. ст. до публ.: МИЦИК Юрій, о. Листопадове повстання 1918 року у Львові очима учасників. – С. 132, 133.

ГРОНДСЬКИЙ Самуель. Історія козацько-польської війни: Фрагменти / З латини переклав Олександр КИСЛЮК; коментарі уклали о. Юрій МИЦИК і Олександр КИСЛЮК. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 148 – 159. – Вступ. ст. до публ.: МИЦИК Юрій, о., КИСЛЮК Олександр. Битви під Збаражем і Зборовим в описі хроніста XVII ст. Самуеля Грондського. – С. 146, 147.

ДВА ДОКУМЕНТИ з часів Визвольних змагань (1917 – 1921) / Вступ. сл., публ. док. та прим. Анатолія КЕНТІЯ. – 2000. – Ч. 1. – С. 140 – 143.

З ДЖЕРЕЛ української військової думки: (Реферат Леоніда Костарева „Проблеми морської оборони Укра-

їни“) / Вступ. сл., публ. док. та прим. Анатолія КЕНТІЯ. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 124 – 137.

МЕМУАРИ Вільгельма Габсбурга, полковника УСС / Прим. Лариси ПОРТНОВОЇ. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 142 – 160. – Вступ. ст. до публ.: СТРЕЛЬСЬКА Лариса. До життєпису Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного). – С. 137 – 141.

МИЦИК Юрій, о. З джерел до історії оборони Чигирини 1677 р. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 142 – 154.

МИЦИК Юрій, о., ДЯТЛОВ Володимир. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 131 – 136.

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ Симона Петлюри [1920 р.] / Вступ. сл., публ. док. та прим. Анатолія КЕНТІЯ. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 142 – 146.

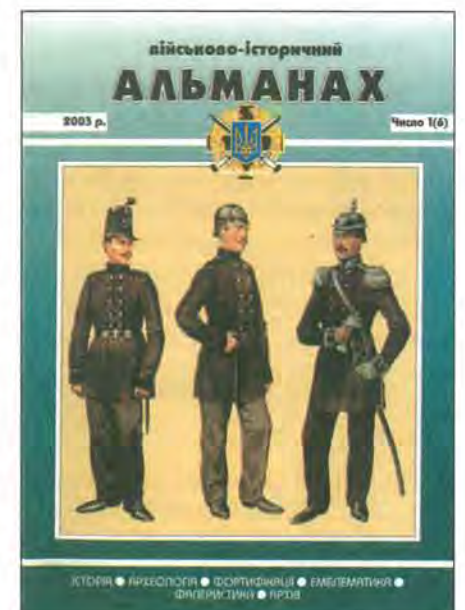
ПІДРЕЗА Григорій. У війну і по війні [спогади]. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 147 – 160.

П'ЯТДЕСЯТЬ один днів: Денник-звіт. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 146 – 160. – Вступ. ст. до публ.: КУЧЕРУК Олександр. Щоденні записи учасника легіону Р.Сушка (вересень – листопад 1939 р.). – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 142 – 145.

СМОЛЯК Стефан. „Не страшна мені смерть...“. З щоденника 1904 р. / Підгот. тексту і скор. пер. з рос. Миколи ШУДРІ. – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 125 – 135. – Вступ. ст. до публ.: ШУДРЯ Микола. Назустріч долі. – С. 124, 125.

ХРИСТИЧ Яким. Українська революція в Чорноморській військовій флоті: (Спогад учасника). – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 136 – 160.

ЩОДЕННИК значкового Ясинського, старшини Окремого Чорноморського коша / Вст. сл., публ. док. й прим. Михайла КОВАЛЬЧУКА. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 57 – 70.

ЩОДЕННИК кадета Іванова [1917 – 1919 рр.] / Вступ. сл. й публ. Олександра ЛУГОВСЬКОГО та Лариси ПОРТНОВОЇ. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 129 – 141.

Археологія

ВІДЕЙКО Михайло. Три епізоди з трипільських воєн. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 48 – 54.

ЗУБАР Віталій. Крутла споруда на території римської цитаделі Херсонеса: (З приводу інтерпретації). – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 55 – 57.

КОЗАК Денис. Військова справа давніх германців на землях України. – 2000. – Ч. 1. – С. 90 – 97.

КОЗАК Денис. Військова справа давніх слов'ян на землях України. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 68 – 93.

ПРОХНЕНКО Ігор. Військова справа в доримській Дакії. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 92 – 107.

Фортифікації

БАНДРІВСЬКИЙ Микола, КОРЧИНСЬКИЙ Орест, КРУШЕЛЬНИЦЬКА Лариса. Оборонні укріплення доби раннього заліза у Верхній Наддністрянщині. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 90 – 99.

ВАКУЛИШИН Сергій. Бункери під Києвом: КиУР – таємниця нашого часу. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 108 – 119.

ВЕЧЕРСЬКИЙ Віктор. Глухівські укріплення. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 100 – 113.

ІВАНІНА Ольга. Фортеця Єнікала. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 94 – 101.

ЛЕНЧЕНКО Володимир. Польський табір під Батогом (1652 р.). – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 78 – 81.

МАКСИМ'ЮК Михайло. Мури над Дністром [замок у Галичі]. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 58 – 63.

МАКСИМ'ЮК Михайло. Півніська твердиня. – 2000. – Ч. 1. – С. 98 – 103.

МАКСИМ'ЮК Михайло. Чернелицький замок. – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 100 – 105.

ПЛАМЕНИЦЬКА Ольга. Барський замок. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 100 – 107.

ТОЛОЧКО Леся. Порохівні старі Печерської фортеці. – 2000. – Ч. 1. – С. 104 – 109.

Зброя. Спорядження. Техніка

БУРДО Наталія. Зброя племен культури Трипілья – Кукутені. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 64 – 70.

ГОНТА Дмитро. На панцирнику „Хортиця” / Вст. до публ. і прим. Михайла КОВАЛЬЧУКА. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 71 – 91.

ДАНИЛОВ Ігор. Артилерія Кам'янецької твердині. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 102 – 113.

КОСТРИЧЕНКО Віталій. Підводний човен „Запоріжжя” – первісток підводних сил ВМС України. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 109 – 115.

НАЗАРОВ Володимир. Однолезові мечі в античних центрах Північного Причорномор'я. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 71 – 75.

НУЖНИЙ Дмитро. Дистанційна зброя і свідчення про збройні сутички за кам'яного віку. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 82 – 103.

ХАРУК Андрій. Військові програми Харківського авіазаводу (1926 – 1941 рр.). – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 94 – 108.

ЧИЧКАНЬ Ігор. Із збірки Центрального музею Збройних Сил України: 76-мм гірська гармата зразка 1938 р. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 3 обкл.

ШТИК Тарас. Кораблі української флоти (1917–1918 рр.). – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 76 – 91.

Вексилологія

КАРПОВ Віктор. Бойовий прапор сучасної Української армії. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 110 – 121.

МУРАВІЙОВ Олександр. Штандарти Міністра оборони України й начальника Генерального штабу Збройних Сил України. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 129 – 131.

Геральдика

БОРЯК Геннадій, БУЗАЛО Віктор, ДМИТРИЄНКО Марія, КОВТАНЮК Ніна, РЕПРИНЦЕВ Володимир. Клейнод гетьмана Івана Мазепи. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 108 – 117.

ГРАБ Сергій. Геральдичний комплекс Служби безпеки України. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 118 – 123.

ДМИТРИЄНКО Марія, САВЧУК Юрій. Великий герб нашої держави. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 104 – 109.

КОМПЛЕКС військово-геральдичних знаків, емблем і прапорів [проект для ЗС України та інших військових формувань]. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 122 – 128.

Емблематика. Символіка

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКА СИМВОЛІКА України в нарукавних знаках. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 120 – 123.

КАРПОВ Віктор. Розроблення арматурі до одностроїв військовиків Збройних Сил України. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 124 – 139.

МУРАВІЙОВ Олександр. Нова символіка українського війська: (Розробка Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗСУ). – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 110 – 115.

СИМВОЛІКА прикордонних військ України. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 114 – 118.

СОВА Андрій. Символіка Товариства „Січ”. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 116 – 129.

ЦАРЕНКО Максим. Символіка Військово-Повітряних сил України. – 2000. – Ч. 1. – С. 122 – 125.

ЧМИР Микола. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917–1921 рр. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 92 – 109.

ШАПОВАЛ Юрій. Символіка Військової служби правопорядку. – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 106 – 110.

Уніформістика

КАРПОВ Віктор. Однострої Української армії (1917–1920). – 2000. – Ч. 1. – С. 110 – 121.

СЛОБОДЯНЮК Михайло. Однострої в живопису: Уніформа лейб-гвардії Уланського гетьманів полку в малярських творах Юзефа Лукашевича. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 92 – 107.

СОКИРКО Олексій. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII – XVIII ст.: „барва”, прапори, зброя. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 108 – 128.

Фалеристика

БУЗАЛО Віктор. Орден Данила Галицького. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 114 – 123.

ДЕНИСЮК Жанна. Нові нагороди Міністерства оборони України [„Знак пошани”, „Воїн-миротворець”, „За миротворчу діяльність”]. – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 111 – 114.

КАРПОВ Віктор. Пропам'ятний нагрудний знак „10 років повітряній розвідці”. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 138, 139.

КУЧЕРУК Олександр. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР Хрест Симона Петлюри. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 124 – 131.

КУЧЕРУК Олександр. Нововиявлені документи до історії нагород УПА. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 155 – 160.

МАНЗУРЕНКО Віталій. Загадка української фалеристики: невідомі українські відзнаки. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 130 – 135.

МУРАВЬОВ Олександр. Медаль „10 років Збройним Силам України”. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 116 – 119.

[ХАСЕВИЧ Нил]. Пояснення до проектів орденів, медалей і відзнак. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 120 – 127. – Вст. ст. до публ.: КУЧЕРУК Олександр. Нагороди УПА: Проект Нила Хасевича. – С. 119.

ЧИЧКАНЬ Ігор, БАЯТА Людмила. Ювілейна медаль „60 років визволення України від фашистських загарбників”. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 136, 137.

Музей

АРТЕМОВ Олександр. Пам'ять про подвиг – нетлінна [про Національний музей історії Великої Вітчизняної війни]. – 2000. – Ч. 1. – С. 144 – 150.

КАЗИМЕНКО [КОЗИМЕНКО] Анатолій. Колекціонування зброї повинно стати частиною національної культури: Міркування з нагоди відкриття в ЦМЗСУ виставки колек-

ційної холодної зброї. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 124 – 129.

КАРПОВ Віктор. Державний військово-морський музей у Севастополі. – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 115 – 120.

К[АРПОВ] В[іктор]. Історична подія – у музеї [церемонія прощання Міністра оборони України з особовим складом 43-ї Ракетної армії]. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 140 – 141.

КАРПОВ Віктор. Ракетний музей в Україні. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 120 – 123.

К[АРПОВ] В[іктор]. Україна – Бельгія: Співпраця військових музеїв. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 2 обкл.

КИЛИМНИК Степан. Українські національні скарби в Канаді [військові експонати Українського історичного музею ген. М.Садовського]. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 147 – 150.

КОВТАНЮК Ніна. Богданові речі [Б.Хмельницького]. – 2002. – Ч. 1 (4). – С. 128 – 130.

К[УЧЕРУК] О[лександр]. Ювілейна виставка „Симон Петлюра – лицар української революції”. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 140 – 145.

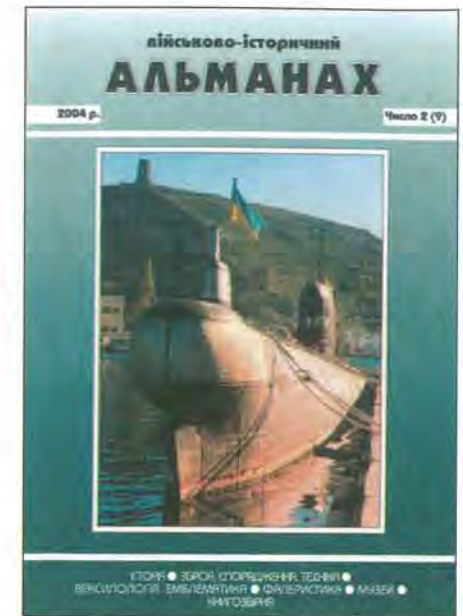
МАЛАКОВ Дмитро. Київські трофейні виставки. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 151 – 158.

МАЛАКОВ Дмитро. Танки в малях Георгія Малакова. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 130 – 141.

МАЛАКОВ Дмитро. У військових музеях США. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 132 – 139.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ МУЗЕЙ Збройних Сил України з висоти 650 000 метрів. – 2004. – Ч. 2 (9). – С. 160, 3 обкл.

ЧИЧКАНЬ Ігор. Музейна подорож до Полтави. – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 121 – 123.

ЧИЧКАНЬ Ігор, БАЯТА Людмила. Виставка „Трофеї Червоної армії” (1941 – 1945 рр.). – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 140 – 150.

Книгозбірня

БЕРЕЖИНСЬКИЙ Володимир. Книжка про озброєння і військову справу Волзької Булгарії [рец. на кн.: Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII вв. – Казань; Магадан: Сев.-вост. науч. центр Дальневост. отделения РАН, 1997]. – 2000. – Ч. 1. – С. 156 – 160.

ЄРЕМЕЄВ Ігор. Екслібриси військових кораблів. – 2000. – Ч. 1. – С. 151 – 155.

КАПРАНОВ Сергій. „Бранці Сталіна”: правда повертається до Японії [рец. на кн.: Карпов В. Бранці Сталіна / Пер. з рос. Нагасе Рьодзі. – Саппоро: Хоккайдō сімбук, 2001 (япон. мовою)]. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 159, 160.

КЛИМОВА Катерина. Перший військово-історичний часопис в Україні [„Военно-исторический вестник”. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 138 – 150.

ПОКАЖЧИК змісту „Військово-історичного альманаху”, ч. 1–10. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 151–160.

ПОКАЖЧИК змісту „Военно-исторического вестника” (1909–1914) / Уклала Катерина КЛИМОВА. – 2001. – Ч. 2 (3). – С. 151 – 158.

САВЧУК Юрій. Військова історія очима польських і українських дослідників [рец. на кн.: Krzatek T., Majewski W., Nagelski M., Storożenko I.S. Żółte Wody: Żółte Wody 1648. – Warszawa, 1999; Krzatek T. Zamość – Komarów 1920: Zamość – Komarów 1920: Polska i Ukraina w 1920 r. w walce o wspólne wartości. – Warszawa, 2000]. – 2001. – Ч. 1(2). – С. 159, 160.

ПРО АВТОРІВ

Баята Л., провідний науковий співробітник ЦМЗСУ

Боряк Г., доктор історичних наук, голова Державного комітету архівів України

Бузало В., кандидат історичних наук

Василик І., журналіст, дослідник військової історії (Аргентина)

Габ С., заступник начальника відділу СБУ, підполковник

Дмитрієнко М., доктор історичних наук, зав. відділу Інституту історії України НАНУ

Ковальчук М., аспірант Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

Ковтанюк Н., заступник генерального директора з наукової роботи Національного музею історії України

Кукуруза Л., полковник, офіцер Головного управління розвідки Міністерства оборони України

Репринцев В., кандидат історичних наук

Слободянюк М., військовий історик, куратор секції військової символіки та уніформистики Українського геральдичного товариства, полковник запасу

Сосса Р., доктор географічних наук, директор ДНВП „Картографія”

Чичкань І., начальник лабораторії науково-дослідних робіт ЦМЗСУ, полковник запасу

На 1-й стор. обкладинки:
Мундир командувача Південно-Західного фронту генерал-полковника М.Кирпоноса

На 4-й стор. обкладинки:
Німецький середній танк Pz Kpfw III Ausf.H – експонат колекції військової техніки Центрального музею Збройних Сил України на території Національної академії оборони України, м. Київ

Коректа Антоніни Жихорської
Складання Оксани Жихорської
Макет, верстка Олени Михайлець,
Наталії Бойко

За вірогідність поданої інформації
відповідає автор.
У разі передруку посилання
на „Військово-історичний альманах”
обов'язкове.

Видання зареєстроване
Держкомінформполітики України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Тел. (044) 294-64-77, 294-62-12
Факс (044) 294-64-76

E-mail: milmuz @ carrier. kiev.ua
web site: milmuz.com.ua

Друк: ЗАТ „Віпол”. ДК №15.
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.
Замовлення № 5-1171

У книзі „Українська військова символіка” (К.: Либідь, 2004. – 272 с.; іл.) вперше в історіографії описано систему військових символів, опрацьовану за роки незалежності України. Представлено прапори всіх видів сучасних Збройних Сил України, державні й відомчі нагороди, емблеми, знаки класної кваліфікації та нарукатні знаки військовиків. Вміщено добірку документів до історії української фалеристики. У праці широко використано збірки Центрального музею Збройних Сил України.

Військово-історичний альманах. — 2005. — Ч.1(10). — С.1—160. Індекс 21813

Адреса в інтернеті: www.milmuz.com.ua і www.uarmy.com.ua

